

NOTES

Per tal d'evitar xifres massa elevades, recomenço la numeració de les notes a cada capítol; per això, cada una s'introdueix amb dues xifres separades amb un punt volat, la primera de les quals es refereix al capítol i la segona, a la nota pròpiament dita; per exemple, **3·2** indica la nota 2 del capítol 3. Les notes del preàmbul les introdueixo amb una P davant del capítol i les de les rúbriques, amb R·nota; per exemple, **P3·2** i **R·4** corresponen a la nota 2 del capítol 3 del preàmbul i a la nota 4 de les rúbriques respectivament.

P0·1. B *demunt dit* en comptes de *Chrestià*. B difereix a l'entrada de rúbrica de cada capítol: *Lo segon tracta de les causas; Lo terç ensenya; Lo quart posa; Lo quint diu e nota sumariament*.

P0·2. Tots els testimonis diuen equivocadament *maneres te de procehir e de tractar aquest volum* (B amb canvi d'ordre: *maneres de procehir e de tractar te aquest volum*; ED manca *e de tractar aquest volum*) en comptes de *matèries conté aquest volum*, cosa que corregeixo perquè no coincideix amb la rúbrica, ni el text, del capítol quart, on només C reproduïx aquesta equivocació, i encara amb lletra diferent, més moderna. Sembla que hi ha confusió de quart capítol i quart punt, al qual fa referència el capítol terç: "Al quart punct, qui demana la manera del procés d'aquest volum..." (preàmbul, c. 3, § 1)

P1·1. B manca indicació de capítol i rúbrica.

P2·1. B manca *Capítol segon*. Vegeu l'article "El pròleg general del *Crestià* de Francesc Eiximenis: models i objectius" de David Guixeras sobre el model de preàmbul que segueix Eiximenis, esp. p. 263-276.

P2·2. B *sobre*.

P2·3. 'Retardar, posar destorb' (*DCVB*, entrada *llaguiar*, il·lustrat amb aquest exemple d'Eiximenis, i *DECat*, entrada *llaguiar*, vol. V, p. 32ab).

P2·4. B *treball que-n devia sofrir*.

P2·5. L'incunable diu *natural de la ciutat de Gerona* en comptes de *maestre en la sancta theologia*. CED manca *apellat ffrare Ffrancesch Eximeniç, maestre en la sancta theologia*, però D al marge diu *mestre frances exjmenez*.

P2·6. B *fet*.

P3·1. B *lo terç capitol*, que enllaça amb el títol sense *Qui*.

P3·2. B *cogitacions*, C *cocassions*, ED *cotacions*, I *tocacions*, lliçons amb confusions fàcils de *t* i *c*, que no hi desdiuen, fora de la de C. Com que tots, llevat de I, que sovint arregla els mots que no acaben de lligar, comencen amb *c*, em decanto per *cotacions*, en el sentit de 'citacions, acotacions' (veg. *DECat*, entrades *cota*, vol. II, p. 1008b, i sobretot *quota*, vol. VI, p. 976b, que recull el mot *cotar* 'citar al marge' i *cotació*, encara que documentat posteriorment, i *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, de Du Cange, vol. II, p. 599, entrada *cottatio*). La solució de I és documentada al *DCVB* a l'entrada *tocació*, amb aquest únic exemple del *Primer*.

P3·3. A partir d'aquí i fins a mitja rúbrica del c. CLXV deixo el ms. B, en què manquen aquests fulls, i em baso en I, que pertany a la mateixa branca. Del preàmbul de I, que ocupa vuit fulls, només els tres primers tenen numeració (romana, moderna, a la part superior dreta), la qual continuo en aquestes línies suplidores del text de B i hi indico també els corondells. Comença cap al final del f. Iva.

P3·4. Agafo la lectura de C, pel sentit (EDI *qui*).

P3·5. A tot el llibre trobem aquesta desigualtat sintàctica en frases paral·leles: en aquest cas, gerundi (*mudant*), futur (*posaré*) i infinitiu (*variar*).

P3·6. St. Gregori, *Dialogorum libri IV*, al final de la introducció (PL 77, 153): “Hoc vero scire te cupio, quia in quibusdam sensum solummodo, in quibusdam vero et verba cum sensu teneo; quia si de personis omnibus ipsa specialiter verba tenere voluissem, haec rusticano usu prolata stylus scribentis non apte susciperet”. Traducció catalana a *Diàlegs I* (FBM, núm. 260, *Diàlegs I*, p. 29-30).

P3·7. St. Gregori, a diversos llocs d'*Homiliarum in Ezechielem prophetam*, parla dels sentits històric i al·legòric-espiritual, de lletra i al·legoria, de sentit interior i exterior en l'Escriptura; per exemple, ll. 1, hom. 3, § 4; ll. 2, hom. 1, § 3; ll. 2, hom. 8, § 14 (PL 76, col. 807, 937, 1036). Però no hi he sabut trobar aquesta frase que li atribueix Eiximenis.

P3·8. *Breviarium Romanum* (Hiemalis, “In Vigilia Epiphaniae”, lectio ix, p. 236), tret de *Commentariorum in Evangelium Matthaei*, ll. 1, sobre Mt 2, 23 (PL 26, 28-29).

P3·9. Mt 2, 23.

P3·10. St. Gregori, *Registri Epistolarum*, ep. 29, *Ad Aristobolum expraefectum et antigraphum* (PL 77, 482-483): “Praeterea si prolixam epistolam meam ad interpretandum accipere fortasse contigerit, rogo, non verbum ex verbo, sed sensum ex sensu transferte, quia plerumque dum proprietates verborum attenditur, sensuum virtus amittitur”.

P3·11. Veg. la nota P3·2. Aquí fan *C cotacions*; ED *cotacions*; I *tocacions*; i un parell de ratlles més endavant, *C totacions*, convertit en *tocacions*; ED *cotacions*; I *tocacions*.

P4·1. CED *quants*.

P4·2. A partir d'aquí fins al final d'aquest punt, CED diuen, amb algunes diferències (veg. l'aparat), *especialment per la gracia predestinant e per los dons del sant esperit e per les VII (D set) benuyrances temporals e virtuosas en aquest mon e per lo(s) fruyt(s) del sant esperit*.

P4·3. CED *theologals*.

P4·4. Sembla que falta un *per* perquè s'adigui amb l'estructura dels altres punts. CED a partir d'aquí diuen *per spirituals doctrines dades a tot estament als ecclesiastichs e religiosos*.

P4·5. L'incunable diu *de* en comptes de *dat a*, que no s'adiu amb *a tots los senyors*.

P5·1. Restitueixo *la*, que manca a I, segurament per descuit, perquè l'incunable no l'elimina en els altres casos.

R·1. En la part de taula de rúbriques que manca a B, segueixo les que encapçalen els capítols a l'obra, segons la lectura de B, si hi són (la del c. 2 no hi és, per exemple); si no, la de I. En alguns capítols hi ha lletra volada al costat o damunt de l'ordinal (per exemple, VIe, X^e, XIe, XVIIIe, XXVIII°); però, com que passa en molt pocs, poso les xifres sense lletres volades.

R·2. Aquí reprenc la taula segons B, però aquest foli és esparracat de mig cap avall en diagonal des de la part exterior (dreta) del foli fins al centre a baix; de manera que per a la part de foli que manca m'he de tornar a basar en les rúbriques que encapçalen els capítols a l'obra, fins al f. 3, en què comença la tercera part.

R·3. Aquí acaba la rúbrica de I, que BCED continuen a la taula però no pas a l'obra. B comença línia sense indicar capítol nou: *Reprehencio (C e reprehencio, E E reprehenssio, D reprehensio) contra aquells qui (D que) dien que recorrer (D recorer) a deu sia temptar deu E que qui a (D aquí) deu recorre ha lo plet perduto*.

R·4. B, a començament de línia, com si fos un altre capítol però sense indicar-ho, afegeix *Com neguna secta ne nacio nos pot nes deu glorieiar en son cap o fundador sino tan solament la sancta religio chrestiana*.

R·5. BI a la rúbrica del text diuen *tota gent*, com CED aquí.

R·6. Entre aquest capítol i el següent, com si n’hi hagués un altre però sense indicar-ho, B diu *Com nostro senyor deus no elegeix ne ama la m[] dels pochs qui es bona*.

R·7. A la rúbrica del text, tots fora de I fan el verb en imperfet, com ED aquí.

R·8. B ha saltat aquesta rúbrica.

R·9. B, diferentment de la rúbrica del text i de CEDI, diu *que*.

R·10. Signe paleogràfic de *pre*; a la rúbrica del text el signe és de *pro*. B tan aviat diu *prepòsit* com *propòsit* amb el mateix significat, formes que respecto en la transcripció.

R·11. Abans d’aquesta rúbrica, a B hi ha el final d’una altra, que no correspon a cap del text, al tros de línia que queda: *sglesia haia haudes tostempis sanctas persones*. I després, abans de la CCII, trobem dos finals de línia amb parts de rúbriques que tampoc no corresponen a cap del text: *ara que no fahien en la lig de natura o de i matexa ab aquella de la lig de natura e*.

R·12. BD *lo*. Al text, llevat de I, tots diuen *la*.

R·13. BI *o*, diferent de la rúbrica del text.

R·14. B salta el c. 221 i ratlla l’últim I del CCXXII, a continuació del qual capítol, com si fossin dos capítols més però sense indicar-ho, diu *Com los seglars no deuen portar reliquies / Com lo demoni meyns nou en la esglesia*, que no corresponen a les rúbriques del text ni a CEDI.

R·15. B aquí fa *privilegi dit*, diferent de CEDI i del text.

R·16. B ha saltat aquesta rúbrica.

R·17. Al text sense *de*, com EI aquí.

R·17bis. Tots els còdexs diuen *al ofici* (I *offici*), que corregeixo segons la rúbrica del text, on B també diu *al ofici*.

R·18. B CCLXXXVII, i a partir d’aquí són equivocats tots els números de capítol: sempre van avançats. Els corregeixo segons el capítol anterior corresponent del mateix B.

R·19. Al text només D diu *sancta*.

R·20. B *Capitol CCCXLI*, però manca la rúbrica, igual que al text.

R·21. Aquí s’acaba B. Segueixo I per a aquestes ratlles següents que indiquen final de les rúbriques i començament del llibre. Per a les variants, vegeu l’aparat.

1·1. Malgrat que B diu *incomparable*, el c. 42, penúltim §, ens fa veure que la bona lectura és la dels altres quatre. Veg. també el *Libre dels àngels* (edició de Sergi Gascon, II, 3).

1·2. Aquest mateix fragment, encara que a vegades amb un ordre diferent i algun trosset saltat, és al *Libre dels àngels* (II, 3, l. 53 i seg.), atribuït a “Fulgenci en lo tractat *De benahuyrança*” —citació que no he trobat—. També els c. 389 i 392 de *Lo libre de les dones* s’hi refereixen.

1·3. B diu *inoblitable*, segurament per confusió de *c* i *t*. No he trobat aquest mot, ni amb prefix ni sense, a cap dels diccionaris consultats (DCVB, DECAt, Griera, Labèrnia, Aguiló), però sí altres de la mateixa família: *obliquar* i l’adverbi *obliquament* (ant. *oblicament*). Deu tenir el sentit de voluntat ‘que no es pot torçar’. Al final del c. 369 hi ha el mateix mot acompanyant el substantiu *veritat*: *veritat inoblicable*.

1·3bis. B manca *inscrutables*.

1·4. B *la sta* (amb titlla d’abreviació), C *ça*, EDI *sa*. Corregeixo B, que pel context i els altres testimonis es veu que ha interpretat *sua* com a abreviatura de *sancta*.

2·1. El mot *irradiat* pot ser participi d’*irradiar* en el sentit d’‘il·luminat, que ha rebut raigs’; també podria ser, tenint en compte que E i D diuen *irradicant*, que volgués dir *irradiant* amb oblit de la titlla nasal.

2·2. Ps 144, 3.

2·3. Jb 11, 7-9.

2·4. A la Vulgata *mari*.

2·5. Jb 36, 22-23.

2·6. Jb 36, 26.

2·7. Veg. la nota 2·3.

2·8. No considero bona la lectura de B (*quanta es*), sinó la dels altres quatre (*queucom*), pel que diu el paràgraf següent.

2·9. Sant Agustí, *De Trinitate*, ll. 1, c. 2 (PL 42, 822): “quia humanae mentis acies invalida in tam excellenti luce non figitur nisi per justitiam fidei nutrita vegetetur”.

2·10. Bradwardí, *De causa Dei, contra Pelagium, et de virtute causarum* (ll. 1, c. 1, p. 1), també l'esmenta: “Viginti quatuor etiam definitionum seu propositionum de Deo a 24. Philosophis editarum 5. sic ait: Deus est quo nihil melius excogitari potest”. Vegeu *El libro de los veinticuatro filósofos*, edició de Paolo Lucentini, on, a més de l'estudi i l'edició del llibret (en llatí i espanyol), hi ha la història de la difusió que va tenir a l'edat mitjana.

3·1. Sant Bernat, *Liber De diligendo Deo*, c. 5 (PL 182, 982): “Attamen et ipse totum ei sese debere non ignorat, quem sui totius non ignorat auctorem”.

3·2. Sant Bernat, *Liber De diligendo Deo*, c. 2 (PL 182, 978): “Proinde inexcusabilis est omnis etiam infidelis, si non diligit Dominum Deum suum ex toto corde, tota anima, tota virtute sua. Clamat nempe ei innata, et non ignorata rationi justitia, quia ex toto se illum diligere debeat, cui se totum debere non ignorat”. Veg. també més endavant el c. 14 d'aquest *Primer*.

4·1. Aquest *per stes* de B correspon a *per estirs* de C, *prescis* de I i *empero* de ED, amb el sentit de l'actual ‘emperò’. El trobem documentat al *DCVB*, encara que no pas amb aquest sentit exacte, al mot *esters* (amb la variant *estirs*): “*Per esters*: per altra banda, altrament”. El *DECat* (*esters* o *estirs*, vol. III, p. 774) indica que Eiximenis l'usava i en dóna un exemple del *Primer*.

4·1bis. B manca *servey principal e tan acceptable a Déu*.

4·2. B *uisceral* en comptes de *vera, justa, dreta*; però, pel que diu dues línies més avall (“purament, justament e dreta”), sembla que ha de ser aquesta lliçó.

4·3. 1C 13, 1-3.

4·4. 1Tm 1, 5.

4·4bis. ‘Fingida’ (*DCVB*, entrades *fent, fenta i fènyer*, acc. 2).

4·5. Rm 13, 10. Vegeu també la nota 4·9.

4·6. St. Agustí en parla a diferents llocs; per exemple, a *Enchiridion sive de fide, spe et charitate*, c. 32 (PL 40, 288); al *Sermo de Disciplina christiana*, c. 5 (PL 40, 672); a l'epístola 167, § 16, que escriu a st. Jeroni (PL 33, 739-740): “An forte, quia plenitudo legis charitas est qua Deus proximusque diligitur, in quibus praeceptis charitatis tota lex pendet et Prophetarum (*Matth.* XXII, 40), merito fit reus omnium, qui contra illam facit, in qua pendent omnia? [...] *Plenitudo autem legis, charitas* (*Rom.* XIII, 9, 10). Nemo autem diligit proximum, nisi diligens Deum, ut hoc, quantum potest, proximo impendat, quem diligit tanquam semetipsum, ut et ille diligat Deum; quem si ipse non diligit, nec se, nec proximum diligit”.

4·7. Jo 15, 12. St. Gregori, *Homilia 27. in Evang.* (dins *Breviarium Romanum*, Commune apostolorum, lectio j, p. i, hiemalis i autumnalis): “Cum cuncta sacra eloquia dominicis plena sint praeceptis, quid est, quod de dilectione, quasi de singulari mandato, Dominus dicit: Hoc est praeceptum meum ut diligatis invicem: nisi quia omne mandatum de sola dilectione est: et omnia unum praeceptum sunt? quia quidquid praecipitur, in sola charitate solidatur. Ut enim multi arboris rami ex una radice prodeunt: sic multae virtutes ex una charitate generantur. Nec habet aliquid veriditatis ramus boni operis, si non manet in radice charitatis”.

4·8. Mot no documentat. Sembla igual que el de la nota 4·1: ‘emperò’.

4·9. Veg. la nota 4·6. St. Agustí en parla a l'epístola 167, § 11, que escriu a st. Jeroni (PL 33, 738), encara que no diu això mateix: “Cur ergo non dicimus, qui hanc virtutem habet, habere omnes; cum plenitudo legis sit charitas (*Rom.* XIII, 10)? An quanto magis est in homine, tanto magis est virtute praedictus: quanto autem minus, tanto minus inest ei virtus; quia ipsa est virtus; et quanto minus inest virtus, tanto magis est vitium? Ubi ergo illa plena et perfecta erit, nihil ex vitio remanebit”.

5·1. En aquest paràgraf B introdueix tres dels quatre infinitius que indiquen els quatre actes del cor que s’han d’oferir a Déu amb mots que n’emascaren la claredat i hi semblen afegits: “*saber en ell creure*”, “*e en ell sperar*”, “*deuem ell tembre*”, “*Encara deuem a ell suplicar*” (veg. l’aparat). Per això segueixo la lectura dels altres quatre testimonis, que penso que és la bona.

5·1bis. ‘A més, també, igualment’ (*DCVB*, entrada *no-res-menys*).

5·2. Llegiu *levar*.

5·2bis. CEDI manca *e ferir-nos als pits e donar grans sospirs a Déu*.

5·3. Is 40, 17.

5·4. Is 42, 8.

6·1. 3R 1, 23 (1R actual).

6·2. No he trobat aquesta frase al lloc indicat.

6·3. 1Tm 1, 17.

6·4. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 10, a diversos llocs, especialment als c. 4, 6 i 19 (PL 41, 281 i seg.).

6·5. Mt 4, 10.

6·6. B diu *assignam*, segurament per interpretació errònia d’una titlla nasal del model, i potser per influència dels verbs immediatament anteriors.

6·7. Is 45, 24.

7·1. B *Deus aci entendre*; C *Atin aci per estirs*; E *Enten açi Empero*; D *Enten aci empero*. Aquest *prescis* (de I) és el *per stes* usual de B.

7·2. 1C 4, 2, que no hi correspon gaire i 1C 15,10.

7·3. Mt 11, 30.

7·4. Dt 6, 5.

7·5. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 3, dist. 27 (*De charitate qua Deus diligitur et proximus, quae in Christo et in nobis est*), § 6 (PL 192, 813): “Illud autem praeceptum non penitus impletur ab homine in hac mortali vita, sed ex parte, non ex toto, quia ex parte diligimus, sicut ex parte cognoscimus. In futuro autem implebitur ex toto...”.

7·5bis. El fragment *altres qui poriem fer les quals no fem* només és a B.

7·6. Lv 6, 12: “Ignis autem in altari semper ardebit, quem nutriet sacerdos subiiciens ligna mane per singulos dies”.

7·7. Gn 4, 4: “respexit Dominus ad Abel, et ad munera eius”.

7·8. Ni la glossa de Nicolau de Lira (*in Pentateucum*, I, f. 45r) ni la de Walafrid Estrabó (*Glossa ordinaria*, lib. Gen., caput IV, vers 3, 4; dins PL 113, 98) no diuen aquest raonament, però l’en podríem arribar a deduir: “Vers 3, 4 «Factum est autem», etc. «Abel quoque obtulit», etc. Quia justus in omnibus quae agit per fidem et charitatem (de quibus caeterae virtutes oriuntur, et sine quibus nihil possunt) Deo placere contendit, quod significatur in adipibus oblatis...”.

7·9. No sé a quina obra de st. Agustí es refereix, però deu ser la citació que trobem a Thomas Hibernicus, *Flores doctorum*, § 4 de “Charitas”, p. 111, atribuïda a aquesta mateixa obra de

st. Agustí: “Non numerositas operum, non diuturnitas temporum, sed major charitas meliorque voluntas auget meritum...”.

8·1. Dt 6, 5: “ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex tota fortitudine tua”.

8·2. Contra el que esperaríem, no és a *La jerarquia celestial*, sinó a *La jerarquia eclesiàstica*, c. 6, III, § 6 (Pseudo-Dionís, *La jerarquia celestial. La jerarquia eclesiàstica*, p. 164-165 i PG 3, 537-538), fragment que parla dels ordres celestials: “...aquells ordres són totalment immaculats i que tenen una perfecta puresa supramundana. Perquè si algun dels àngels fou dominat per la malícia, fou apartat del conjunt celestial i incontaminat dels esperits divinals i caigué en les tenebres de les masses dels rebels”.

8·3. Boeci, *De consolatione philosophiae*, ll. 3, especialment prosa II (PL 63, 723 i seg.) i prosa X (*loc. cit.*, col. 763 i seg.).

8·4. B *persecucions*. Aquest manuscrit sovint confon *pro* i *pre* o *per*, paleogràficament o no.

8·5. A *De natura boni* de st. Agustí (PL 42, 551 i seg.) no trobem aquest raonament tal com el posa Eiximenis, però el podríem deduir de dos o tres fragments de diferents capítols ajuntats: del c. 1 (“Summum bonum quo superius non est, Deus est: ac per hoc incommutabile bonum est; ideo vere aeternum, et vere immortale...”), del c. 7 i del c. 34 (col. 551-552, 554 i 562 respectivament).

8·6. No he trobat enlloc que digui això exacte, però es deu referir a *Ethicorum ad Nicomachum*, ll. 1, que parla de la felicitat, des del primer capítol (*Aristotelis Opera omnia*, II, a partir de la p. 4).

8·6bis. B *qui pusca esser entesa* en comptes de *qui és*.

8·7. St. Gregori, *Hom. 9 in Evang.*, sobre Mt 25, al *Breviarium Romanum*, pars Verna, p. 472-473: “Lectio sancti Evangelii, fratres charissimi, sollicite considerare nos admonet, ne nos, qui plus ceteris in hoc mundo accepisse aliquid cernimur, ab Auctore mundi gravius inde judicemur. Cum enim augentur dona, rationes etiam crescunt donorum. Tanto ergo esse humilior, atque ad serviendum Deo promptior quisque debet ex munere, quanto se obligatiorem esse conspiciat in reddenda ratione”.

8·8. Potser el que diu més tard (veg. la nota 18·1).

8·9. Veg. la nota 7·5.

8·10. Ps 30, 24 per a la primera part (“Diligite Dominum, omnes sancti eius”) i Tb 13, 10 per a la segona (“Benedicite Dominum omnes electi eius: Agite dies laetitiae, et confitemini illi”).

9·1. B pren el possessiu, *lur*, amb el sentit plural de “natura angelical”; els altres textos, en canvi, tenen en compte la singularitat gramatical: *ça* (C) o *sa* (EDI).

9·2. Pseudo-Agustí, *De fide ad Petrum sive De regula verae fidei*, c. 3 (PL 40, 763): “Quos tamen ita creavit, ut etiam prae se ipsis illum diligerent, cujus se tales creatos opere cognovissent”.

9·3. Ap 4, 8-11 i Ap 14 potser tot el capítol, però cap verset concret.

9·4. Ps 102, 20-21 o bé Ps 148, 2.

9·5. Jb 38, 4 i 7, encara que no pas exacte.

9·6. B *excellent* en comptes d'*assenyalat*.

10·1. Forma vulgar per *provar* (DCVB, entrada *aprovar*).

10·2. Veg. la nota 8·3.

10·3. Veg. la nota 8·5.

10·4. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 2, dist. 1, 20 i 23 (PL 192, col. 653, 694, 700-701 respectivament), encara que costi de reconèixer-hi els mots del nostre autor.

10·5. Corregeixo B (*vigor*) segons tots els altres textos i d'acord amb el final del segon paràgraf d'aquest capítol i el final del c. 15.

11·1. Potser la citació que dona com a procedent d'aquesta mateixa obra de st. Agustí Thomas Hibernicus a *Flores doctorum*, § 2 de "Dilectio", p. 246: "...Radix sit intus dilectionis, non potest de ista radice nisi bonum exire", frase treta d'*In epistolam Joannis ad Parthos*, al tractatus 7, § 8 (PL 35, 2033): "...radix sit intus dilectionis, non potest de ista radice nisi bonum existere". També podria ser, encara que només es refereix a l'amor a Déu i no pas al proïsme, la citació de *De diligendo Deo*, c. 2 (PL 40, 849): "Cum ergo tota salus nostra in dilectione consistat". O podria al·ludir a *De laude charitatis* d'Hug de Sant Víctor (PL 176, 973), on trobem: "Vide ergo quomodo totum bonum tuum ex charitate pendet". Però a cap d'aquestes obres no hi trobem l'altra citació referida al mateix llibre (veg. la nota 7·9).

11·2. B omet *e pura*. L'hi afegeixo, d'acord amb els altres textos, pel títol d'aquest capítol i del 13.

11·3. B *promouetius de* en comptes d'*incentius e promotius a*. No he trobat documentat *promouetius*, que podria ser barreja de *promotiu* i *promovedor* o equivocació, tenint en compte que al c. 17 diu *promotius*. C *incenssius e promotius en*; ED *incentius e promotius a*; I *incensius e promocius a*.

11·4. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 2, dist. 1, també 3 i seg. (PL 192, col. 651 i 653 i seg.), amb mots diferents dels del nostre autor.

11·4bis. B afegeix aquí el que CEDI diuen més avall: *en lo començament, quant foren uiados e en stament de merit*.

11·5. Veg. la nota 7·9.

11·5bis. B *no son eguals o no foren* en comptes d'*en lo començament, quant foren viadors e en stament de mèrit, no fossen lavors eguals*. Tots quatre testimonis (CEDI) diuen *amadors*, que he canviat per *viadors* seguint la lectura de B de poques línies abans (vegeu la nota 4bis) i pel sentit.

11·6. Mt 22 [tots els còdexs diuen 21 equivocadament], 40.

11·7. St. Agustí, *De doctrina christiana*, per exemple ll. 1, c. 35 (PL 34, 34).

11·8. 1Tm 1, 5.

11·9. St. Gregori, *Homilia 27. in Evang.*, sobre Jo 15 (*loc. cit.* a la nota 4·7, lectio ij, p. i): "Praecepta ergo dominica et multa sunt, et unum: multa per diversitatem operis, unum in radice dilectionis".

11·10. Veg. la nota 11·6.

11·11. Lc 12, 49.

11·12. Tots els còdexs indiquen el capítol 6, però en tot cas és Dt 4, 24 ("Dominus Deus tuus ignis consumens est...") i potser 36-37. Trobem la mateixa equivocació de *VI* en comptes de *IV* en altres llocs, per exemple al c. 44.

11·13. St. Agustí, *De Trinitate*, ll. 13, c. 10 i seg. (PL 42, 1024 i seg.).

11·13bis. B afegeix *sauiaement e iusta*.

11·13bis2. B afegeix *la scriptura aiudada per natura*.

11·13bis3. B afegeix *per les uies demunt dites e per diuerses altres de les quals dauall hauem a dir*.

11·14. He 11 tot.

12·1. 'Tribut' (*DCVB*, entrades *trahut* i *traüt*).

12·2. Trobem *innuir* només a Labèrnia, amb un significat que no s'hi acaba d'adir: "v. a. ant. Otorgar [*sic*]". Eiximenis l'usa sovint, no solament al *Primer*, c. 105, 185, etc., sinó també a altres obres, per exemple al *Terç* (edició de X. Renedo del *Terç del Crestià*. *Tractat de*

luxúria, c. 549, p. 46, l. 19) o al *Libre dels àngels* (III, 41; IV, 20; V). Deu ser un llatíisme, d'*innuo* 'fer un senyal amb el cap, indicar amb un senyal'. Curt Wittlin al glossari de l'edició del cinquè tractat, *De Sant Miquel Arcàngel*, hi dona el significat de 'suggereix, indica, indueix'. Sembla que el sentit d'aquest mot en Eiximenis és 'indicar'.

12·3. Ps 48, 21.

12·4. Sembla que la *g* representa el so fricatiu palatal sonor (EDI escriuen *joyosament*), encara que també podria ser *gojosament*.

12·4bis. B *separauen*.

12·5. Ps 102, 13-14: "Quomodo miseretur pater filiorum, misertus est Dominus timentibus se. Quoniam ipse cognovit figmentum nostrum".

13·1. B *enteniment*. Pel que diu al final del capítol i pel sentit, la lectura correcta ha de ser la dels altres testimonis.

13·1bis. B *regla de*, C *e reglada*, E *e areglada*, D *e aretglada*, I *reglada*.

13·2. El fragment d'aquesta obra que s'hi assembla més és: "Sed dilectione standum est ad illud et inhaerendum illi, ut praesente perfruamur a quo sumus, quo absente nec esse possemus" (*De Trinitate*, ll. 8, c. 4, § 6, PL 42, 951).

13·3. Ez 18, 4: "anima quae peccaverit, ipsa morietur".

14·1. Hug de Sant Víctor, *De sacramentis christianae fidei* (PL 176, 173 i seg.), per exemple ll. 1, "pars undecima" (*De natura lege*) i seg. (col. 343 i seg.).

14·2. Sant Agustí, *Sermo De disciplina christiana*, c. 5 (PL 40, 672).

14·3. Gn 1, 26.

14·4. Sant Agustí, *Confessionum*, ll. 10, c. 6 (PL 32, 782): "celum, et terra, et omnia quae in eis sunt, ecce undique mihi dicunt ut te amem, nec cessant dicere omnibus ut sint inexcusabiles (*Rom* I, 20)".

14·5. Sa 5, 21. A la traducció B diu *batallaran* en comptes de *pugnaran*.

14·6. Tot i que CI diuen respectivament *salamo* i *salomon*, la lectura bona deu ser *Philon*, perquè al c. 308 —seguint el llibre sisè de les *Etimologies* d'Isidor— tots menys C li atribueixen l'autoria de la *Saviesa*: "Lo libre de *Saviesa* scriví Philon, disert juheu per excel·lència, del qual diu sent Jerònim, en lo libre qui s'apella *Illustrium uirorum*, que aquest fou juheu de Alexandria del linatge dels sacerdots". A *Liber de viris illustribus*, c. 11, de sant Jeroni, hi trobem un "Philo", jueu d'Alexandria, que escrigué, entre altres obres, *De vita sapientis liber unus*, però no diu pas que fos autor del llibre de la *Saviesa* bíblic (PL 23, 625-627). Deu ser Filó d'Alexandria (ca. 30 aC - ca. 50 dC).

14·7. Sa 13, 5 i potser també 13, 1 i 13, 8-9.

14·8. Sant Bernat, *Liber De diligendo Deo*, c. 2 (PL 182, 978). Els mots *tota mente* són a tots els còdexs llevat de C, el qual coincideix amb st. Bernat. Veg. la nota 3·2.

14·9. Sembla que hi falta un *non*. Veg. la nota 3·2.

14·10. Boeci, *De consolatione philosophiae*, ll. 3, prosa II (PL 63, 724). Cal llegir *incerta* com a *inserta*. Veg. els c. 8, § 2 i 10, § 2 (notes 8·3 i 10·2).

14·11. B, únic testimoni que conté aquesta frase, diu *nom*; *món* deu ser la lectura correcta i no pas *hom*, perquè el copista no sol escriure *lo* davant *hom*.

14·12. Sant Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, "Liber primus, Homilia 19. Habita ad populum in basilica beati Laurentii martyris, Dominica in Septuagesima. Lectio Evang. sec. Matth. XX, 1-16" (PL 76, 1153-1154): "...ab Abel justo usque ad ultimum electum qui in fine mundi nasciturus est, quot sanctos protulit, quasi tot palmites misit. Hic itaque paterfamilias ad excolendam vineam suam mane, hora tertia, sexta, nona, et undecima operarios conducit, quia a mundi hujus initio usque in finem ad erudiendam plebem fidelium

praedicatorum congregare non destitit”. B *lxx omelia*; E *omelia lxxe*; D *omelia lxx^a* en comptes d’*Omelia de septuagèsima*.

14·13. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, praefatio, c. 6 (PL 75, 524, núm. 13).

15·1. Js 1-6.

15·2. Dt 6, 5.

15·3. Ps 38, 4.

15·4. Henoc fill de Jàred, fill de Mahalaleel, fill de Cainan, fill d’Enós, fill de Set, fill d’Adam. Visqué 365 anys, caminà amb Déu i desaparegué perquè Déu se l’endugué (Gn 5, 21-24). Entorn d’ell nasqueren moltes llegendes. Del s. II aC aproximadament és el *Llibre d’Henoc*, apòcrif. Veg. *Apòcrifs del Nou Testament*, p. 266, a la “Baixada de Crist als inferns” IX (XXV), en què trobem que ell i Elies el Tixbita han de viure fins a la consumació dels segles, quan seran enviats a enfrontar-se amb l’Anticrist i a ser morts per ell; però al cap de tres dies ressuscitaran i seran arrabassats entre els núvols a l’encontre del Senyor.

15·5. B *tost aquests e altres benifets dits*; ED *totes aquestes coses (D cosses) e per tots aquests benifets damunt dits (E benifets)*.

16·1. Com al capítol 7 (nota 7·1), aquest *prescis* (de I) és el *per stes* usual de B. B *Deuets saber que natura humanal*; C *Natura humana per estirs*; E *Natura humana empero*; D *Natura huma [sic] Empero*; I *Natura humana prescis*.

16·2. C. 14, des de “La quinta manera”.

16·3. Ml 1, 6.

16·4. Jr 2, 5 i seg.

16·5. Llegiu *desliure*, primera persona del present d’indicatiu.

16·6. Dt 32, 6 i 18, que transcriu més avall amb petites diferències: 6. “Haecce reddis Domino, popule stulte et insipiens? Numquid non ipse est pater tuus, qui possedit te, et fecit, et creavit te?”. 18. “Deum qui te genuit dereliquisti, et oblitus est Domini creatoris tui”.

16·7. Dt 32, 20. Per a la continuació Dt 32, 23-38 i 46-47.

17·1. Els mots *e malícia* manquen a B, però els hi restitueixo d’acord amb el títol del capítol anterior i els altres còdexs.

17·2. Jr 31, 3: “in charitate perpetua dilexi te; ideo attraxi te, miserans”.

17·3. Ct 2, 10-14, per exemple.

17·4. Per exemple, Ct 2, 10 i 13-14; 4, 7-8; 5, 2; 6, 9.

17·5. Tots els còdexs diuen Joan, però de debò és Lc 12, 49. Martorell fa la mateixa equivocació al c. 403 de *Tirant lo Blanch*, com indica A. Hauf a la nota 7 del c. 403, en què escriu que Eiximenis i Martorell coincideixen a “errar la procedència del text que donen com a fonament teològic [...] Aquest lapsus fa sospitar una possible dependència, o una font comuna”, i afegeix que en un altre lloc [veg. el c. 11, nota 11] Eiximenis dona correctament la referència (J. Martorell, *Tirant lo Blanch*, ed. A. Hauf, p. 1347).

17·6. Dono per bona la lectura de B (*uisceraments*) enfront de C (*enceraments*, corregit per una altra mà en *ujçeraments*), ED (*vlceraments*) i I (*sospiraments*). Sembla que BC i probablement I, que innova perquè no ho devia entendre, tenien un mateix antígraf; el d’ED devia interpretar la *i* com a *l*. Es tractaria d’*eviscerament*, ‘evisceració, estripament, esquinçament’: veg. *eviscerar* (Labèrnia) i *evisceració* (Griera i DCVB). Veg. també el mateix Francesc Eiximenis a *Lo libre de les dones*: “les mans al cel, cridava grans crits [...] e ab tot son esforç e poder e pensa e senys tot se *eviçerava* e’s lexava anar...” (c. 346, p. 503) i “esguarts enamorats e amorosos, penetrans et *evicereans*” (c. 391, p. 568), amb el significat,

segons el glossari, d'‘esbellegar-se’ i ‘colpidor’, respectivament. En Antoni Canals trobem *evicerant* (E. Casanova, *El lèxic d'Antoni Canals*, p. 219).

17·7. Jo 7, 46.

17·8. Mt 22, 37-40.

17·9. *Il·lusions* en el sentit de ‘burles’ (DCVB, entrada *il·lusió*, primer sentit).

17·10. Jl 3, 1-2.

18·1. St. Bernat, *Sermones in Cantica Canticorum*, sermó 83 (PL 183, 1184): “Merito cunctis renuntians affectionibus aliis, soli et tota incumbit amor, quae ipsi respondere amor habet in redhibendo amore”. Veg. el c. 8, § 5 (nota 8·8).

18·2. St. Agustí, *De moribus ecclesiae*, c. 25 (PL 32, 1330): “Si enim Deus est summum hominis bonum, quod negare non potestis, sequitur profecto, quoniam summum bonum appetere, est bene vivere, ut nihil sit aliud bene vivere, quam toto corde, tota anima, tota mente Deum diligere”.

19·1. B escriu aquest capítol amb lletra més grossa; no pas la rúbrica, però.

20·1. B no indica quin llibre de *De civitate Dei*, només el capítol; els altres quatre diuen el llibre 11, el qual parla d'aquesta qüestió, encara que no pas amb aquests mots (PL 41, 315 i seg.).

20·2. De les diverses cartes de st. Agustí a st. Jeroni no n'he trobat cap que digui exactament això. Hi ha un fragment semblant a la carta 40, § 3 (PL 33, 155): “Si enim ad Scripturas sanctas admissa fuerint velut officiosa mendacia, quid in eis remanebit auctoritatis? quae tandem de Scripturis illis sententia proferetur, cujus pondere contentiosae falsitatis obteratur improbitas? Statim enim ut protuleris; si aliter sapit qui contra nititur, dicet illud, quod prolatum erit, honesto aliquo officio scriptorem fuisse mentitum...”.

20·3. Lc 21, 33.

20·4. 2Pe 1, 21. Tots els textos diuen equivocadament *segon capitol*.

20·5. Fora de B, que no indica el llibre, tots diuen que és el dotzè. Però el c. 3 del llibre 12 no hi té res a veure. Podria ser l'11, com abans, on diu que l'Esperit de Déu parla pels profetes, els apòstols, etc., encara que no hi fa aquest raonament (*De civitate Dei*, PL 41, 318), o bé el ll. 17, c. 3, que parla de prediccions ja complertes i d'altres per complir, encara que tampoc no hi fa aquest raonament: “ut quod historice praedictum completumque legitur in semine Abrahae secundum carnem, etiam in semine Abrahae secundum fidem quid implendum allegorice significet inquiratur: in tantum ut quibusdam visum sit, nihil esse in eisdem libris vel praenuntiatum et effectum, vel effectum, quamvis non praenuntiatum, quod non insinuet aliquid ad supernam civitatem Dei ejusque filios in hac vita peregrinos figurata significatione referendum” (*loc. cit.*, col. 526). També s'assembla, però no és igual, al llibre 22, c. 5 (*loc. cit.*, col. 755 i seg.), en què tracta de la resurrecció de la carn i coses increïbles de la doctrina cristiana i diu que, ja que va passar una cosa increïble, per què no podem creure que passarà l'altra també increïble?

20·6. Is 41, 22-23 o 27.

20·7. El c. 43 tracta de l'autoritat i el valor dels setanta. Aquí en realitat sembla correspondre al ll. 18, c. 41 (PL 41, 600 i seg.).

20·8. Ricard de Sant Víctor, *De Trinitate*, ll. 1, c. 2 —i no pas 3 com diuen tots els testimonis— (PL 196, 891-892 i SC 63, p. 67-69; traducció catalana a Ricard de Sant Víctor *Sobre la Trinitat*, p. 60): “Sunt namque patribus coelitus revelata, et tam multis, tam magnis, tam miris prodigiis divinitus confirmata, ut genus videatur esse dementiae in his vel aliquantulum dubitare [...] Certae summae sanctitatis viris sunt nobis tradita, et cum summa,

et authentica attestazione probata, teipso cooperante, et sermonem confirmante sequentibus signis...”.

21·1. B *enganats ne deçebuts*. A la rúbrica B diu *enganats*, enfront dels altres quatre còdexs: C *descebut*, E *deçebuts*, DI *decebut*.

21·2. Pel que fa a aquest exemple, Lola Badia (*De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, p. 93) indica, citant M. de Riquer i Casacuberta, que es remunta als *Diàlegs* de st. Gregori i que també l'utilitza Bernat Metge. Xavier Renedo (“La fe en els pares i la fe en la immortalitat de l'ànima de sant Agustí a Bernat Metge”, a *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (segles XIII-XV)*, p. 87-97, especialment p. 90-94) fa més reculats l'origen del símil i pensa que Eiximenis el treu de sant Agustí —*De utilitate credendi* i *De fide rerum quae non videntur*—, encara que no pas directament sinó a través d'algun tractat escolàstic.

21·3. Pel sentit sembla més adient aquesta lectura que no pas la de B: *servaren*.

21·4. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, tota (PL 187, 71-80).

21·5. Veg. el c. 52 i seg.

21·6. *De civitate Dei*, ll. 18, c. 38 (PL 41, 598 i seg.).

21·7. *Certenitat* —i les seves variants (*certanitat*, *certanetat*, *certinitat*, *certalitat*)— la trobem al *DCVB* amb el significat de ‘certesa’, documentada ja el 1270. CEDI diuen *certitut*.

21·8. Segons B, és *lo ·xvj· capitol*, que no hi té res a veure; segons CEDI, l'11, el qual almenys parla de profecia. Però sembla que no és ni l'un ni l'altre, sinó més aviat el c. 41, § 3 del ll. 18 (PL 41, 601-602): “At vero gens illa, ille populus, illa civitas, illa respublica, illi Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei, nullo modo pseudopphetas cum veris Prophetis pari licentia confunderunt: sed concordantes inter se atque in nullo dissentientes, sacrarum Litterarum veraces ab eis agnoscebantur et tenebantur auctores”.

22·1. Mt 22, 37-40.

22·2. Tots els textos indiquen el mateix capítol, que no hi correspon. El que he trobat més semblant és al ll. 2, c. 28: “Nihil enim eis turpe ac flagitiosum spectandum imitandumque proponitur, ubi veri Dei aut praecepta insinuantur, aut miracula narrantur, aut dona laudantur, aut beneficia postulantur.” (PL 41, 77).

22·2bis. B afegeix *e neguna sutzura* després de *legesa*.

22·3. El ll. 22, c. 5 —com diuen tots els textos— és sobre la resurrecció de la carn i coses increïbles de la doctrina cristiana. A *De utilitate credendi* no hi ha cap paràgraf que comenci amb “Vulgus marium et feminarum”, però aquests mots surten a mig paràgraf 35 del capítol 17 (“*Mores boni populis quam utiliter auctoritate persuasi. Ecclesiae catholicae auctoritas*”, PL 42, 90-91): “Parumne consultum rebus humanis arbitraris, quod nihil terrenum, nihil igneum, nihil denique quod corporis sensus attingit, pro Deo colendum esse, ad quem solo intellectu ambiendum est, non pauci doctissimi disputant, sed imperitum etiam vulgus marium feminarumque in tam multis diversisque gentibus et credit et praedicat?”.

22·3bis. La *Gossa ordinaria* de Walafrid Estrabó al c. 17, v. 18 dels Actes dels apòstols (PL 114, 460) diu dels “Epicurei”: “Vocantur sic ab auctore suo, qui dicitur voluptatis assertor”. A la glossa de Nicolau de Lira (*Glosa ordinaria* VI, f. 194v), al mateix lloc, diu: “De felicitate hominis quam epicurei dicebant consistere in corporis voluptatibus”.

22·4. Bradwardí (*Summa*, p. 56-57, c. 1, Coroll. pars 32) també cita “Avicenna maximis Philosophorum vestrorum .9. Metaph. suae vlt.” i parla de la llei de Mahoma: “Nonne et Galdiffa vester, et Soldanus, ac alij maiores vestri secundum traditionem legis vestrae credunt et praedicant, quod mortui vestri resuscitati ad vitam, comedent et bibent omnia delicata, puta lagana, mel, lac, caseum, et butyrum, et quod habebunt multas et pulchras vxores, quibus carnaliter misceantur? [...] Nec habebitis ibi vxores propter solam voluptatem explendam,

quis Philosophus dubitat? quis honestus ignorat? quis sanus hoc sperat, nisi porcus forsitan Epicuri?...”.

22·4bis. B és l'únic que diu *e vil bacallar*, lliçó que mantinc perquè podria ser que als altres hi hagués un salt d'igual a igual.

22·5. El c. 306 no hi correspon. Pot ser el 353 o el 356. També tracten d'aquest tema els c. 193, 196, 203, 302, 351 i seg.

22·6. Aristòtil, al 2n. llibre de la *Política*, comenta la *República* de Plató i altres idees polítiques (de ciutat) de diversos filòsofs i hi fa objeccions; que hagin “posat moltes errors” sembla collita del nostre autor.

22·7. A *De natura deorum* de Marc Tul·li Ciceró no he trobat que hi digués això.

22·8. St. Agustí, *De diversis quaestionibus LXXXIII*, qüestió 69 (PL 40, 74): “Non enim posset eis error oboriri palliatus nomine christiano, nisi de Scripturis non intellectis”. Però no hi diu el nom dels heretges.

22·9. Escrit així a tots els còdexs. Es deu referir a Fotí (Ancire, s. IV).

22·10. Deu ser Faust de Mileva, el maniqueu contra el qual escriu st. Agustí el *Contra Faustum Manicheum*, i no pas Faust de Riez, perquè en la rastellera d'heretges que escriu Gelasi (veg. la nota 26·3) hi figura un Faustus “Africanus” (veg. *DTC*, 9, II, col. 1849).

22·11. B escriu *esmerich*; CE, *sinerrich*; D, *smerrich*; I, *Smerich*. Pot ser un error de lectura d'un model *Cerich* o *serich* amb titlla nasal llarga a sobre, és a dir: *Cerinch*, interpretada com a *m* i canviada de lloc; CE, a més, podrien haver interpretat una *m* del seu model com a *in*.

22·12. BD *entici*; C *eutici*; E *eutiçi*; I *Cutici*. Es refereix a Eutiques (Constantinoble? s. IV-V).

22·13. St. Agustí, *Contra epistolam Manichaei quam vocant Fundamenti*, c. 5 (PL 42, 176): “Ego vero Evangelio non crederem, nisi me catholicae Ecclesiae commoveret auctoritas”.

22·14. Capítol 348, de debò.

23·1. Eiximenis, en aquests c. 23-25 sobre heretges i heretgies, segueix molt fidelment, segurament a través del Decret (veg. la nota 23·2), les *Etimologies* de st. Isidor, ll. 8, c. 5 “De haeresibus Christianorum” (PL 82, 298-305).

23·1bis. B *primer*.

23·2. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 39: *Quidam autem haeretici*, tret d'Isidor, *Etymologiarum*, ll. 8, c. 5 (PL 187, 1310).

23·3. Ac 8, 18-20.

23·4. St. Jeroni, epístola 133, *Ad Ctesiphontem* (PL 22, 1147-1148): “Simon Magus heresin condidit Helenae meretricis adiutus auxilio...”.

23·4bis. B *la esglesia sancta per heretgies impugnada*.

23·5. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 33: *Transferunt*, tret de “Hieronymus lib. II. Comment. ad cap. 5. Oseae” (PL 187, 1307-1308). Per a les relacions entre tots aquests heretges i heretgies, veg. Evangelista Vilanova, *Història de la teologia cristiana*, vol. I, p. 79 i seg. i B. Llorca i R. García, *Historia de la Iglesia Católica*, vol. I (BAC 54, p. 204 i seg.).

23·6. Es refereix als menandrians, que prengueren nom de Menandre.

23·7. Basilidians, de Basílides.

23·8. Ireneu de Lió fa els nicolaïtes deixebles de Nicolau, un dels set primers diaques ordenats pels apòstols (Ac 6, 5-6): Irénée de Lyon, *Contre les hérésies*, ll. 1, vol. II, p. 348-349. També en parla, remetent-se a Climent d'Alexandria, Eusebi de Cesarea a *Historiae Ecclesiasticae*, ll. 3, c. 29 (PG 20, 275).

23·9. Ac 6, 5.

23·10. Ap 2, 6.

23·11. Cerintians, de Cerint.

23·12. St. Isidor, *Etimologies*, ll. 7, c. 14 (efectivament el darrer): “Christiani autem olim a Judaeis, quasi opprobrio *Nazaraei* vocabantur, pro eo quod Dominus noster atque Salvator a vico quodam Galileae *Nazaraeus* sit appellatus” (PL 82, 294).

23·13. Is 65, 15.

23·14. *Threni*, id est *Lamentationes Ieremiae prophetae*, és a dir: Lm 4, 7.

23·15. Per a Samsó, Jt 13, 5 i Jt 16, 17. De st. Joan Baptista, la Bíblia no ho diu clarament, però ho dóna a entendre: Lc 1, 15 (veg. la nota 113·7). De Jaume Menor, el *Catholicon*, el diccionari escrit pel dominicà Joan Balbi el 1286 (veg. la nota 136·4), al mot *Jacobus*, referint-s’hi, diu: “Hic [Egisippus] inquit ex vtero matris sue sanctus fuit. vinum et siceram non bibit. carnes nunquam manducauit. ferrum in caput eius non ascendit. oleo non est vnctus. balneis non est vsus. sindone .i. veste linea semper indutus. totiens in oratione genua flexerat vt callos in genibus sicut in calcaneis videretur habere”.

24·1. St. Isidor, *Etimologies* (PL 82, 299): “dixit Christum non Deum in veritate, sed hominem in phantasia apparuisse”. També al Decret, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 39 (PL 187, 1311-1312).

24·2. *Archontiaci*, segons Isidor.

24·3. *Cainani*, segons Isidor.

24·4. *Sethiani*, segons Isidor.

24·5. *Artotyritae*, segons Isidor.

24·6. *Tatiani*, de *Tatiano*, segons Isidor.

24·7. *Encratitae*, segons Isidor.

24·8. “*Alogii* vocantur tanquam *sine Verbo* [...]. Deum enim Verbum non credunt, respuentes Joannis Evangelium et Apocalypsim” (Isidor, *loc. cit.*, col. 300).

24·9. *Cataphrygiis*, segons Isidor. Tots els còdexs fan una *r* en comptes de la *t*.

24·10. “Montanus, Prisca et Maximilia” (“Maximilla” al Decret), segons Isidor.

24·11. *Cathari*, segons Isidor. Tots els còdexs interpreten malament el nom: B *Carraro*es, CED *Cartaro*es, I *Carcharo*es.

24·12. *Paulo Samosateno*, segons Isidor. BI fan una *r* en comptes de la *t*.

24·13. *Hermogeniani*, d’*Hermogene*, segons Isidor.

24·14. No trobem els *Canomians*, com diuen tots els còdexs, a les *Etimologies* ni al Decret que les recull. Deuen ser els seguidors de l’antinomisme, que, segons el P. Llorca (*Historia de la Iglesia Católica*, p. 220), consistia en rebel·lia contra tota la llei i una certa llibertat exagerada, que portava al llibertinatge.

24·15. *Hierachitae*, d’*Hieracha*, segons Isidor.

24·16. *Novatiani*, de *Novatiano*, segons Isidor.

24·17. Corneli, que fou elegit papa (251-253) pels partidaris de concedir indulgència als apòstates. L’elecció del prevere Novacià per part dels partidaris del rigorisme originà un cisma que s’afeblí quan el bisbe de Cartago, Cebrià, es posà al costat de Corneli.

24·18. Els ebionites, grup judeocristià integrat probablement d’essenis convertits al cristianisme després de l’any 70, que s’autodefinien “pobres” (*ebionim* en hebreu), tenien Jesucrist pel profeta anunciat per Moisès, però en negaven la divinitat. Isidor diu “*Ebionitae* ab *Ebione*”.

24·19. Ga 2, 3 i seg., fins al final, esp. el c. 5.

24·20. *Photiniani*, de *Photino*, segons Isidor.

24·21. *Aeriani*, d’*Aerio*, segons Isidor.

24·22. *Aetiani*, d’*Aetio*, segons Isidor.

24·23. Pel sentit, el Fill ha de ser el subjecte i el Pare, el complement directe. Isidor diu: “quod non possit Filius videre Patrem, nec Spiritus sanctus Filium” (Isidor, *loc. cit.*, p. 301).

24·24. *Noetiani*, de *Noeto*, segons Isidor.

24·25. *Patripassiani*, segons Isidor. B *passions*, C *pacians*, ED *passians*, I *patians*.

25·1. *Antidicomaritae*, segons Isidor.

25·2. *Metangismonitae*, segons Isidor. El copista de l'antígraf de tots els textos devia confondre una *M* (majúscula) amb *Or*.

25·3. *Coluthiani*, de *Colutho*, segons Isidor. És del s. iv. L'incunable és l'únic que diu *Colitians*.

25·4. Is 45, 6-7, com indica st. Agustí a *De Haeresibus* (PL 42, 42). St. Isidor diu la citació —*Ego Dominus, creans mala*— sense indicar-ne la procedència.

25·5. Com a la nota anterior, st. Isidor diu la frase (Decret, PL 187, 1315) i st. Agustí, frase i procedència (PL 42, 42): *Fecit Deus omnia bona*, que correspon a Gn 1, 31 (“Viditque Deus cuncta, quae fecit, et ecce erant valde bona”). Aquest Florí, juntament amb Blast, era heretge de Roma, segons Eusebi de Cesarea a *Historiae Ecclesiasticae*, ll. 5, c. 15 (PG 20, 463).

).

25·6. *Bonosiaci* (“Bonosiani” al Decret), de *Bonoso*, segons Isidor.

25·7. *Circumcelliones*, segons Isidor.

25·8. *Priscillianistae*, de *Priscilliano*, segons Isidor.

25·9. Llegiu gnòstics.

25·10. *Luciferiani*, de *Lucifero*, segons Isidor.

25·11. *Jovinianistae*, de *Joviniano*, segons Isidor.

25·12. *Tertullianistae*, de *Tertulliano*, segons Isidor.

25·13. Correspon a Cartago.

25·14. “*Tessares Caedecatitae dicti, quod, quarta decima luna Pascha cum Judaeis observandum contendunt; nam tessares quatuor, deka [amb lletres gregues] decem significat*” (Isidor, PL 82, 303 i Decret, PL 187, 1316). A tots els còdexs és escrit separat, com si fossin dos noms units per la preposició *de*.

25·15. *Nyctages*, segons Isidor.

25·16. *Eutyhiani*, d'*Eutyche*, segons Isidor.

25·17. “*Hi trium Chalcedonensium capitulorum impugnatores, duarum in Christo substantiarum proprietatem negant*” (Isidor, PL 82, 304 i Decret, PL 187, 1316-1317).

25·18. *Theodosiani* i *Gaianitae*, de *Theodosio* i *Gaiano*, segons Isidor.

25·19. Justinià I “el Gran” o Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus (482-565), emperador bizantí (527-565).

25·20. “*...in Alexandria populi perversi electione una die ordinati sunt episcopi*” (Decret, PL 187, 1317).

25·21. “*Dioscori*”, segons Isidor.

25·22. “*Agnoitae et Tritheitae a Theodosianis exorti sunt, ex quibus Agnoitae ab ignorantia dicti, quia perversitati a qua exorti sunt, id adjiciunt, quod Christi divinitas ignoret futura*” (Isidor, PL 82, 304 i Decret, PL 187, 1317).

25·23. CEI: *posen*; D *possen*. A Isidor (*loc. cit.*, p. 305 i Decret, PL 187, 1318): “*aliae innumerabiles mundos opinantur*”.

26·1. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, c. 3, § 81: *Haec et omnia his similia* (PL 187, 78), tret de “*Gelasius in concilio habito Romae*”. CEDI, que diuen *hech et aliis similia* (C), *hec et alia similia* (ED) i *hic et alijs similia* (I), podrien haver pres una abreviatura d'*omnia* per la *a* de *aliis* o *alia*.

26·2. Corregeixo *tostemps* de B segons els altres còdexs pel que diu el Decret (*loc. cit.*, col. 79): “*in aeternum*”.

26·3. Aquesta llista sembla treta efectivament del Decret (*loc. cit.*), perquè hi ha algun error comú, que no trobem a Gelasi (*Appendix tertia. Conciliorum sub Gelasio habitorum relatio*,

Concilium Romanorum I, c. V, a PL 59, 164). Al Decret trobem [marco les diferències de Gelasi entre claudàtors]: “Simon Magus, Nicolaus, Cerinthus, Marcion, Basilides, Ebion, Paulus etiam Samosatenus, Photinus et Bonosus et qui simili errore defecerunt, Montanus quoque cum suis obscoenissimis sequacibus, Apollinaris, Valentinus, sive Manicheus, Faustus [Faustus, Africanus (amb una nota a peu de plana que diu “Expuncta virgula melius legas *Faustus Africanus* ad disc. Fausti Rhegiensis Galliarum, aliorumque...”)], Sabellius, Arius, Macedonius, Eunomius, Novatus, Sabbatius, Coelestius [Callistus], Donatus, Eustathius, Jovinianus, Pelagius, Julianus et Latiensis [Julianus Eclanensis], Coelestinus [Coelestinus (*al.* Coelestius)], Maximinus [Maximinus (*al.* Maximianus)], Priscianus [Priscillianus] ab Hispania, Lampedius [Nestorius Constantinopolitanus, Maximus Unicus, Lampetius (*al.* Lapicius)], Dioscorus, Eutyches, Petrus, et alius Petrus, e quibus unus Alexandriam, alius Antiochiam maculavit, Acacius Constantinopolitanus, cum consortibus [cum consortibus (*al.* sociis)] suis, nec non et omnes...”. És a dir que són: Simó el Mag, Nicolau, Cerint, Marció, Basílides, Ebió, Pau de Samòsata, Fotí, Bonosi; Montanus, Apol·linar de Laodicea, Valentí, Faust, suposo que de Mileva, el maniqueu contra el qual escriu sant Agustí, Sabel·li, Arri, Macedoni, Eunomi, Novat, Sabbaci, Celesti, Donat, Eustaqui, Jovinià, Pelagi, Julià d’Eclana, Celestí, Maximí, Priscil·lià d’Hispania, Lampedius, Diòscor d’Alexandria, Eutiques, Pere Mongus, patriarca d’Alexandria, Pere Ful·ló, patriarca d’Antioquia, Acaci de Constantinoble. A E. Vilanova (*Història de la teologia cristiana*, p. 79-163) en trobem alguns.

26·4. Tots els còdexs indiquen mala lectura d’un antígraf *Marcion*, *Ebion* amb *eb* preses per *ch* i una titlla nasal mal interpretada: B *Martimochion*, C *Marthi ochion* (amb titlla nasal a la *h* primera), ED *martinochion*, I *Marciochion*.

26·5. També mala lectura de *Paulus etiam Samosatenus* (*etiam* pres com a *et* i *Samosatenus* partit i primera titlla nasal mal interpretada: B *Paulus Salon Satenus*, C *Paulus et salon Satenus*, E *Paulus e Salon Satenus*, D *Paulus esalon Satenus*, I *Paulus Esalon satenus*) i de *Bonosus*.

26·6. Sembla que *Manicheus* és interpretat com si fos el nom d’un altre heretge (veg. la nota 26·3).

26·7. Tots els textos interpreten la *r* com una *u* o una *n*.

26·8. Mala lectura d’*Eunomius*, interpretat *Salonius* (o *Galonius* ED, o *Salomius* I), i de *Sabbatius*, convertit a tots els textos en *Salustius*.

26·9. A tots els còdexs falta *Iouinianus*, que va davant de *Pelagius*, el qual *Pelagius* també manca a B.

26·10. Per la lectura del Decret —*Julianus et Latiensis*— (veg. la nota 26·3) es veu clar l’error paleogràfic del model *Julianus Eclanensis*: *c* presa per *t* i la primera *n* presa per *ti*. L’antígraf comú del nostre text encara ho complica més: pren *et* per abreviatura d’*etiam* i corregeix un mot que no li diu res en *Latinensis* o *Latinencis*.

26·11. *Lapadius* (*Lapidus* ED), que manca a B, per *Lampetius*. *Euticius* per *Eutiques*.

26·12. Pere Mongus, patriarca d’Alexandria, i Pere Ful·ló, patriarca d’Antioquia. Veg. DTC, 10, II, *Monophysisme* (p. 2219), que els situa en el monofisisme severià i els considera dels principals caps de la resistència al concili de Calcedònia (veg. també B. Llorca i R. García, *Historia de la Iglesia Católica*, I, p. 583-584).

26·13. *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. II, p. 462. Una nota a peu de plana corresponent a 3 Esd 4, 38 (“la verdad permanece, siempre es fuerte y vive y domina eternamente”) ens indica que el proverbi llatí, procedent de la traducció Vulgata, *Magna est veritas et praevalet* [que trobem recollida a Jordi Lombard, *Aurea dicta*, núm. 1381, p. 250] va tenir una gran difusió en l’antiguitat. Veg. Dotzè II,1, c. 515, p. 113: *Super omnia vincit veritas* (3 Esd 4, 35).

26·14. St. Ambròs, *In psalmum David CXVIII expositio, sermo undecimo* (PL 15, 1360): “Unde etiam Samson binas vulpes sibi nexuit, ad quarum caudas alligavit faces, et dimisit eas per messes Allophyllorum (*Judic.* XV, 4 et 5); per hanc figuram significans quod improbi ac fraudulentum homines, et maxime haeretici, liberam linguam habeant ad latrandum, sed exitus impeditos: aut litigiosa principia, finem vero fraudis suae incendio deputatum”.

26·15. Llegiu *messes*, com escriuen els altres còdexs.

26·16. Veg. st. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 8, c. 5, final (PL 82, 305): “dum in se, multis erroribus divisae, invicem sibi dissentiant, communi tamen nomine adversus Ecclesiam Dei conspirant”.

26·17. Decret de Gracià, 2a. part, causa I, q. I, c. 75: *Sicut Christus*. No hi diu pas això.

26·18. *De uera religione* (PL 34, 121 i seg.). El c. 1 no hi correspon, sinó que parla de la veritable religió i de l'error dels pobles que tenen molts déus. El c. 6 tracta de la fe catòlica, d'altres religions i d'heretges, però no hi diu això.

26·19. Podria ser *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 3, c. 22 —no hi ha el 44— (PL 75, 621): “Haereticorum quippe locus ipsa superbia est; quia nisi prius in corde intumescerent, ad pravae assertionis certamina non venirent”, i continua parlant d'heretges. A altres llocs diu coses semblants, per exemple al ll. 20, c. 8 (PL 76 148): “Nam perversae haereticorum mentes dum sibi superbe intellectum tribuunt, quasi certas dare sententias etiam de incognitis praesumunt”.

26·20. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 30: *Quid autem*, tret de Lleó papa, “epist. X ad Flavianum” (PL 187, 1307).

26·21. No correspon a les epístoles 78 ni 122 (“Hipponensi Clero et Plebi”) ni a la 268 (“Hipponensi Plebi”) (PL 33, col. 267, 470 i 1091 respectivament).

26·22. St. Jeroni, *Epistolae*, epístola 133 *Ad Ctesiphontem* (PL 22, 1147-1148): “...et brevis sententia omnium Haereticorum venena complecti, quae de Philosophorum et maxime Pythagorae et Zenonis principis Stoicorum fonte manarunt?”.

27·1. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 26: *Quae dignior* (PL 187, 1277).

27·2. *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, i no pas a la de Walafrid Estrabó (PL 114), a 2Jo 1, 10: *Si quis venit* (f. 236ra): “Cum Johannes apud ephesum balneas lauandi gratia intraret et videret Cherintum exiit dicens: fugiamus hinc: ne balnere ipse corrumpant nos in quibus cherintus lauatur veritatis inimicus”. També trobem aquest episodi a la *Legenda aurea* de Jacobus a Voragine (p. 60, versió llatina; p. 984, versió catalana), que l'atribueix a la glossa de la segona canònica de st. Joan i a la *Història eclesiàstica* de Climent.

27·3. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 35: *Clericus* (PL 187, 1308).

27·4. Al Decret diu *conciliabula* i *conuenticula*; al primer mot, doncs, hi ha un error paleogràfic (*li* pres com a *n*) a tots els còdexs: BED *concinabula*, CI *continabula*. La paraula *conventicols*, que manca als còdexs BCI, els quals hi deixen l'espai, la trobem en femení al DGLC (*conventicola* ‘reunió secreta per a mals fins, de sectaris’) i en masculí al DCVB (*conventicle* ‘reunió secreta i il·legal’, a la qual paraula remetent les formes *conventicul*, masculina, i *conventícula*, femenina antiga).

27·5. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XLIII, c. 2: *In mandatis* (PL 187, 227).

27·5bis. B *instituit*, CE *estatut*.

27·6. St. Isidor, *Sententiarum*, ll. 3, c. 12 (PL 83, 684): “Tanta est haereticorum calliditas, ut falsa veris, malaque bonis permisceant, salutaribusque rebus plerumque erroris sui virus interserant, quo facilius possint pravitatem perversi dogmatis sub specie persuadere veritatis”. Veg. també, encara que té errors, l'inc. *De summo bono*, f. 66v. B diu *iiijº* en comptes de *tercio*.

27·7. Es deu referir a st. Antoni ermità, que digué a dos frares joves: “Los eretges e cismàtics esquivats e ajat-los en hodi” (*Llegenda àuria*, p. 58; p. 104-107, versió llatina).

27·8. Etienne Tempier, que fou bisbe de París el 1268 (abans havia estat canonge i canceller de la universitat), intervingué en les controvèrsies entre els teòlegs i els mestres de la facultat d'arts i afavorí l'augustinisme enfront de l'averroisme. El 1277 condemnà 219 proposicions ensenyades pels averroistes i altres mestres (veg. E. Vilanova, *Història de la teologia cristiana*, p. 544-547, 585-586, 590-593). Dec la identificació a Xavier Renedo.

27·9. BI diuen *corruptus*; C, *corruptus e corruptius*; E, *corruptius*; D, *corruptus*. Pel sentit aquest “corruptius” sembla que hi ha de ser; podria haver-hi hagut homeotelèuton a tots menys a C o l'antígraf de CED ha mirat de corregir un error del model.

27·10. B diu *general*, que no fa sentit, en comptes de *judicialment*.

27·11. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 36: *Cum quibus*, tret de “Gelasius Papa in epistola ad episcopos Dardaniae” (PL 187, 1309). B diu *quinta* en comptes de *tercia*.

27·12. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 16, c. 2 (PL 41, 477): “Multa quippe ad fidem catholicam pertinentia, dum haereticorum calida inquietudine exagitantur, ut adversus eos defendi possint, et considerantur diligentius, et intelliguntur clarius, et instantius praedicantur: et ab adversario mota quaestio, discendi existit occasio”. B diu *vij* en comptes de *XVI*; a CED manca.

27·13. Més el c. 8 que no pas el 7.

27·14. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 33: *Transferunt* (PL 187, 1307-1308).

27·15. Ps 7, 14. St. Agustí, *Enarrationes*, sobre el ps 7, v. 14 (PL 36, 106-107).

27·16. Ps 9B, 2. St. Agustí, *Enarrationes*, In *Psalmum alterum* 9, v. 1-3 (PL 36, 125-126).

27·17. No he trobat aquests mots exactes, però sí un fragment amb un sentit semblant: *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 20, c. 19 (PL 76, 164): “*Iniquorum irrisionibus non dejicitur sed erigitur et crescit Ecclesia [...]* Quos tunc pravi dum aperte irridendo despiciunt, in eorum contumeliis, fluxa verba quasi defluentes salivas emittunt. Sed scit sancta Ecclesia in passionibus crescere, atque inter opprobria honorabilem vitam tenere; scit nec de adversis dejici, nec de prosperis gloriari; novit contra prospera mentem suam in dejectione sternere, novit contra adversa animum ad spem superni culminis exaltare; scit bona sua misericordiae Redemptoris...”.

27·18. Cassiodor, *In psalterium praefatio*, c. 16 (PL 70, 22): Nouit enim beneficio Domini triumphare de suis cladibus ingravata; persecutionibus siquidem proficit, afflictionibus semper augetur, sanguine martyrum rigatur, tristitia magis erigitur, angustia dilatatur, fletibus pascitur, jejuniis reficitur, et inde potius crescit, unde mundus deficit”.

27·18bis. Només B diu *car*.

27·19. L'original de Cassiodor sí que diu “dels màrtirs” (*martyrum*), però el nostre text diu “del martiri” en llatí (*martirii*, amb les variants *martiri* de B i *martiris* de I).

27·20. B *reustaurada*.

27·21. B *delectacio*, C *delectacio*, ED *dilatacio*, I *dilatatio*.

28·1. Ni la lectura de B, *rahons*, ni la dels altres (*altres viees es ço C*; *vies altres* ED; *altres vies* I) no fan gaire sentit, però potser més la darrera si la lliguem amb “judicialment dampnat per la sancta mare església” del capítol anterior.

28·1bis. B *esglesia* en comptes de *fe*.

28·2. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 16: *Resecandae*, tret de “Hieronymus in epistolam ad Galatas, c. 5” (PL 187, 1302): “*Resecandae sunt putridae carnes, et scabiosa ovis a caulis repellenda, ne tota domus, massa, corpus et pecora ardeant, corrumpantur, putrescant, intereant. Arius in Alexandria una scintilla fuit, sed quia non statim oppressa est, totum orbem ejus flamma populata est*”. A la traducció, B diu *tota heretgia* en comptes de *tot heretge*.

28·3. No és exacte, però s'assembla a *Regula ad servos Dei*, “De fraterna correctione” (PL 32, 1381-1382): “Quanto ergo potius eum debes manifestare, ne deterius putrescat in corde? [...] etiamsi ipse non abscesserit, de vestra societate projiciatur. Non enim et hoc fit crudeliter, sed misericorditer, ne contagione pestifera plurimos perdat”.

28·4. B *esuiar* (‘desviar’, *DCVB*, entrada *esviar*), que també faria sentit.

28·5. Deu ser l’epístola 118, § 32, de st. Agustí *Dioscoro*, de l’any 410 (PL, 33, 448): “et audent imperitos quasi ratione traducere, quando maxime cum ista medicina Dominus venerit, ut fidem populis imperaret”.

28·6. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 15: *Rogamus* (PL 187, 1270).

28·7. St. Agustí, *Retractationum*, ll. 2, c. 5 (i no pas segon, com diuen erròniament tots els textos, l’antígraf dels quals deu haver confós V per II) (PL 32, 632): “*Contra partem Donati, libri duo* [...] In quorum primo libro dixi, non mihi placere ullius saecularis potestatis impetu schismaticos ad communionem violenter arctari. Et vere tunc mihi non placebat, quoniam nondum expertus eram, vel quantum mali eorum auderet impunitas, vel quantum eis in melius mutandis conferre posset diligentia disciplinae”.

28·8. “Haec est fides, Papa beatissime, quam in ecclesia catholica didicimus, quamque semper tenuimus, et tenemus; in qua si minus perite, aut parum caute forte aliquid positum est, emendari cupimus a te, qui Petri et fidem et sedem tenes. Sin autem haec nostra confessio apostolatus tui iudicio comprobatur, quicumque me culpae voluerit, se imperitum, vel malevolum, vel etiam non catholicum, non me haereticum comprobabit”, al Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 14: *Haec est fides* (PL 187, 1269), que l’atribueix a “Hieronymus *ad Damasum* in expositione symboli”, però una nota a peu de plana diu: “non est Hieronymi.-Polyc. ib.” I, efectivament, la PL als volums de st. Jeroni només hi posa el títol (PL 30, 176).

28·9. CEDI manca *al príncep de la sancta església, lo qual és lo papa*. I, en les paraules del cristià que dubta, en comptes de *catholica*, fidel a la citació llatina, CEDI diuen *crestiana*: *CED xpiana*, amb la titlla d’abreviació, I *crestiana*.

29·1. B *famosos*, que és error, com podem veure pel que diu al final d’aquest paràgraf. *Fautor*: ‘cooperador en una empresa considerada dolenta’ (*DCVB*, entrada *fautor*, -ora).

29·1bis. B diu *fe* en comptes de *sancta religió* (C *Religio*).

29·2. St. Gregori, homilia 29, “Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in Ascensione Domini”, de *XL Homiliarum in Evangelia* (PL 76, 1216): “Nam corporalia illa miracula ostendunt aliquando sanctitatem, non autem faciunt”.

29·3. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 20, c. 7 (PL 76, 146-147).

29·4. B posa aquests dos verbs en tercera persona del singular, contra CEDI, que ho fan en tercera del plural. Encara que totes dues versions serien possibles, sembla que té raó B, com podem veure pel c. 41, des del 1r. §, en què hi ha la resposta a aquest argument. Les doctrines d’aquests doctors no impugnen i condemnen l’església romana, sinó que ella impugna aquestes doctrines.

29·5. No ho he trobat a st. Gregori Magne, però sí —sense indicar de quin autor ho prenen— a dos sacramentals, d’Angulema i d’Autun (Borgonya), que recullen litúrgia dels segles VIII-IX: *Liber sacramentorum Engolismensis*, CCSL CLIX C, p. 109, § 734, l. 20-21 (“o felix culpa, quae talem ac tantum meruit habere redemptorem!”) i *Liber sacramentorum Augustodunensis*, CCSL CLIX B, p. 62, § 21, l. 19-20 (“O felix culpa que talem ac tantum meruit habere redemptorem”).

29·5bis. Aquest *pus* només és a B.

29·6. St. Agustí, *De Genesi ad litteram*, ll. 12, c. 35 (PL 34, 483): “Sed si quem movet, quid opus sit spiritibus defunctorum corpora sua in resurrectione recipere, si potest eis etiam sine

corporibus summa illa beatitudo praeberi; difficilior quidem quaestio est, quam ut perfecte possit hoc sermone finire: sed tamen minime dubitandum est, et raptam hominis a carnis sensibus mentem, et post mortem ipsa carne deposita, transcens etiam similitudinibus corporalium, non sic videre posse incommutabilem substantiam, ut sancti Angeli vident; sive alia latentiore causa, sive ideo quia inest ei naturalis quidam appetitus corpus administrandi; quo appetitu retardatur quodammodo ne tota intentione...”. Contesta aquesta raó al c. 42, § 3.

29·7. Pseudo-Agustí, *De fide ad Petrum sive De regula verae fidei*, c. 27 “seu reg. XXIV. 70. *Non baptizatorum poena quae*” (PL 40, 774): “Firmissime tene, et nullatenus dubites, non solum homines jam ratione utentes, verum etiam parvulos, qui sive in uteris matrum vivere incipiunt et ibi moriuntur, sive jam de matribus nati sine sacramento sancti Baptismatis, quod datur in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, de hoc saeculo transeunt, ignis aeterni supplicio sempiterno puniendos”.

29·7bis. B *per aço* en comptes d’*emperò*, que deu tenir el mateix sentit que *emperò*, com encara es fa avui amb *per això*, sentit semblant al que expressa el *DCVB* (entrada *això*, locució g: *Per això*).

29·8. St. Jeroni, *Commentariorum in Evangelium Matthaei, ad Eusebium* (PL 26, 113-115): “*Et interrogabat discipulos suos dicens: Quem dicunt homines esse Filium hominis? Non dixit, quem me dicunt esse homines, sed Filium hominis: ne jactanter de se quaerere videretur*”.

29·9. Mt 16, 13.

29·10. Mc 8, 27.

29·11. St. Hilari de Poitiers (*Pictaviensis episcopi*), *De Trinitate*, ll. 12 (PL 10, 446, núm. 21). A la línia següent, B diu *en la sua essència*, en comptes de *dins la sua essència*.

29·12. Joaquim de Fiore (1130-1202). Com diu X. Renedo (“L’heretge Epicuri a *Lo somnī*”, a *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, p. 115-116), J. de Fiore va sotmetre el seu *Liber de unitate seu essentia Trinitatis* a la correcció de l’Església i l’obra va ser condemnada en el quart concili del Laterà (1215), però no pas el seu autor, atès que demanava l’examen de l’Església.

29·13. Decretals de Gregori IX, ll. 1, títol 1r.: *De summa Trinitate et fide Catholica*, c. 2: *Damnamus (Decretales*, col. 11). Hi condemna i reprova el “libellum seu tractatum quem Abbas Ioachim edidit contra Magistrum Petrum Lombardum de unitate seu essentia Trinitatis”.

29·14. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXVIII, q. I, c. 14, § 2: *Ex his itaque* (PL 187, 1425-1426): “...quicquid fit ab infidelibus credatur esse peccatum, sed omne, quod contra conscientiam fit, aedificat ad gehennam”.

30·1. B diu *prenent* en comptes de *primerament a*, però sembla que tenen raó els altres (veg. el c. 33 al final).

30·2. B *hauer amar legir studiar*; elimino el segon verb, que pel sentit sembla que no hi ha de ser. Veg. el c. 29, 2n. §: “haver, legir e studiar e al·legar”.

30·3. Llegiu *erren*, com escriuen els altres testimonis.

30·4. Mt 10, 35.

30·5. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII (no pas XXXVIII com diuen tots els testimonis del nostre text), c. 7 (*Legimus de B. Hieronymo*) i c. 8 (*Turbat*) (PL 187, 203-204). Pel que fa a l’aprofitament d’Eiximenis de la distinció XXXVII de la primera part del Decret i del *De institutione divinarum litterarum* de Cassiodor en aquests capítols 30-33 del *Primer*, veg. Bohigas, “Idees de fra Francesc Eiximenis sobre la cultura antiga”.

30·6. Dn 1, 5-8.

30·7. Lv 2, 11-12.

30·8. Al *DCVB* hi trobem el mot ant. *promícia*, per ‘primícia’ (entrada *promícia*).

- 30·9.** Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 8: *Turbat* (PL 187, 204).
- 30·10.** CEDI diuen *defallir*, però sembla més adient *fallir*: ‘errar’ (DCVB, entrada *fallir*).
- 30·11.** Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 11: *Qui de mensa* (PL 187, 205).
- 30·12.** 1C 15, 33.
- 30·13.** St. Pau no en diu el nom. La citació —com indica una nota explicativa de la Bíblia— és d’un proverbí tret de la comèdia *Thais* de Menandre, poeta còmic grec (341-290 aC).
- 30·14.** Tt 1, 12: “Cretenses semper mendaces, malae bestiae, ventres pigri”.
- 30·15.** Sembla que es refereix a Epimènides, poeta cretenc, sacerdot de Cnossos (s. VI aC), que en diverses llegendes figura entre els set savis. St. Pau en parla sense dir-ne el nom.
- 30·16.** Variant de *repleció*, ‘qualitat de replet’ (DCVB, entrades *repleció* i *repleció*).
- 30·17.** Ac 17, 28.
- 30·18.** St. Jeroni, *Adversus Jovinianum* (PL 23, 211 i seg.), per exemple al principi (col. 211).
- 30·19.** St. Agustí, *De doctrina christiana*, ll. 2, c. 40, § 60: “Sicut enim Aegyptii non solum idola habebant et onera gravia, quae populus Israel detestaretur et fugeret, sed etiam vasa atque ornamenta de auro et argento, et vestem, quae ille populus exiens de Aegypto, sibi potius tanquam ad usum meliorem clanculo vindicavit...” (PL 34, 63).
- 30·19bis.** B *quen mudas lo us*.
- 30·20.** *Loc. cit.*, § 61: “Nonne aspicimus quanto auro et argento et veste suffarcinatus exierit de Aegypto Cyprianus doctor suavissimus et martyr beatissimus? quanto Lactantius? quanto Victorinus, Optatus, Hilarius, ut de vivis taceam?” (PL 34, 63).
- 30·20bis.** B *sciencies*.
- 30·21.** 1Pe 3, 15.
- 30·22.** És a dir: *petitio principii*; veg. Guillem d’Occam, “Summa logicae”, pars 3, tr. 2, c. 12 i pars 3, tr. 4, c. 15 (*Opera philosophica et theologica*, *Opera philosophica* I).
- 30·23.** Tots diuen *permetre*, amb abreviatura o sense, però el sentit és de *premetre*.
- 30·24.** Rm 1, 19-20.
- 30·25.** Veg. “Dicebat Bernardus Carnotensis nos esse quasi nanos, gigantium humeris insidentes, ut possimus plura eis et remotiora videre non utique proprii visus acumine, aut eminentia corporis, sed quia in altum subvehimur et extollimur magnitudine gigantea”, citat de Joan de Salisbury per A. Vàrvaro, *Literatura románica de la Edad Media*, p. 69. Veg. *Metalogicus*, ll. 3, c. 4 (PL 199, 900).
- 30·26.** Cassiodor, *De institutione divinarum litterarum*, c. 1 (PL 70, 1112): “Cui et illud convenienter aptari potest quod Virgilius, dum Ennium legeret, a quodam quid faceret inquisitus, respondit: Aurum in stercore quaero!”.
- 31·1.** Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 8, 2n. § [part de Gracià, en cursiva] (PL 187, 204): “II Pars. Gratian. *Cur ergo legi prohibentur, quae tam rationabiliter legenda probantur? Sed saeculares literas quidam legunt ad voluptatem, poetarum figmentis et verborum ornatu delectati, quidam vero ad eruditionem eas addiscunt, ut errores gentilium legendo detestentur, et utilia, quae in eis invenerint, ad usum sacrae eruditionis devote convertant. Tales laudabiliter saeculares literas addiscunt. Unde B. Gregorius quemdam episcopum non reprehendit, quia eas didicerat, sed quia contra episcopale officium pro lectione evangelica grammaticam populo exponebat*”.
- 31·2.** *Loc. cit.*, c. 9: *Legimus aliqua*, que treu d’“Ambrosius scribit super Lucam, in explanatione proemii”; però una nota explicativa indica que és “Ivo Pan.”, ll. 2, c. 134.
- 31·2bis.** Entre *no* i *que* sembla que faltaria *per tal* o una partícula semblant. B diu *que no que* en comptes de *no que*.
- 31·3.** Veg. la nota 31·1, al final. Potser es refereix a l’epístola *Ad Desiderium Galliae Episcoporum* de st. Gregori (*Epistolarum*, ll. 11, ep. 54, a PL 77, 1171; reproduïda en part al Decret, 1a. part, dist. LXXXVI, c. 5, PL 187, 407): “Sed post hoc pervenit ad nos, quod sine

verecundia memorare non possumus, fraternitatem tuam grammaticam quibusdam exponere. Quam rem ita moleste suscepimus, ac sumus vehementius aspernati, ut ea quae prius dicta fuerant in gemitum et tristitiam verteremus, quia in uno se ore cum Jovis laudibus Christi laudes non capiunt. Et quam grave nefandumque sit episcopis canere quod nec laico religioso conveniat, ipse considera...”.

31·4. El Decret no dóna aquesta explicació: que el bisbe hagi de saber gramàtica. Sobre aquesta reprensió, X. Renedo (“Eiximenis, sant Agustí i sant Jeroni. L’estudi de la Bíblia i de les arts seculars segons Eiximenis”, p. 303, nota 5) diu que Eiximenis, com la seva font, Gracià, no va tenir en compte que, com explica E. Gilson (*La philosophie de saint Bonaventure*, 1984, p. 144-145), “és molt probable que el bisbe Didier estigués obsessionat pels progressos que la ignorància feia al seu voltant i, com que potser no disposava de ningú que pogués fer de professor, va haver d’assumir la feina de mestre ell mateix”.

31·5. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 1: *Episcopus* (PL 187, 201).

31·6. Mt 7, 6.

31·7. A BI el verb concorda amb el predicat nominal i no amb el subjecte, cosa que no passa a CED.

31·8. Segons el Decret (1a. part, dist. XXXVII, c.7: *Legimus de B. Hieronymo*) no és Urbà, sinó Raban: “Item Rabanus *de pressuris Ecclesiasticis*: Legimus de B. Hieronymo, quod, quum libros legeret Ciceronis, ab angelo est correptus, eo quod vir Christianus paganorum figmentis intenderet” (PL 187, 203); però una nota indica que no és obra de Raban, sinó d’“Atto Vercellensis”. Efectivament, ho trobem a la 2a. part del *De pressuris ecclesiasticis* d’aquest autor (PL 134, 75).

31·9. Veg. la nota anterior.

31·10. St. Jeroni, *Ad Damasum Papam de filio prodigo*, ep. CXLVI, segons el Decret. St. Jeroni fou secretari d’aquest papa Damas, que tingué el papat del 366 al 384.

31·11. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 2: *Sacerdotes* (PL 187, 201).

31·12. Ps 1, 2: “Sed in lege Domini voluntas eius, et in lege eius meditabitur die ac nocte”, cita aportada per st. Jeroni, segons el Decret (veg. la nota següent).

31·13. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 3: *Nonne vobis* (i no pas *nobis*, com diuen tots els testimonis del nostre text), tret de st. Jeroni, *Commentariorum in Epistolam ad Ephesios*, ll. 2, c. 4 (PL 187, 201): “Unde omni studio legendae nobis Scripturae sunt, et in lege Domini meditandum die ac nocte (*Ps.* 1, 2)”.

31·14. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 11: *Qui de mensa*, referit a st. Jeroni “in cap. 1 *Danielis*” (PL 187, 205); una nota indica “Polyc. l. 4, t. 7”.

31·15. Decret, 1a. part, dist. XXXVII, c. 11, 2n. §: *Si quando cogimur* (*loc. cit.*, col. 205).

31·16. Eugeni II, papa del 824 al 827, que reuní un sínode el 826.

31·17. ‘Sínode’ (*DCVB*, entrada *sènet*).

31·18. Decret, 1a. part, dist. XXXVII, c. 12: *De quibusdam* (PL 187, 205): “Item ex Synodo Eugenii Papae II. Apud Anselmum citatur ex Synodo habita Roma in consist. Lateran a Beato...”.

31·19. St. Agustí, *Contra Faustum Manichaeum*, ll. 13, c. 16, citat pel mateix Decret, c. 13: *Si quid veri* (*loc. cit.*, col. 206).

31·20. Decret, 1a. part, dist. XXXVII, c. 14: *Relatum*, que cita Climent I, ep. V, *ad suos discipulos* (*loc. cit.*, col. 206).

31·21. Decret, 1a. part, dist. XXXVII, c. 13: *Si quid veri* (*loc. cit.*, col. 206).

31·22. ED han eliminat aquest *ha*, que és repetit abans de *gran*.

31·23. Veg. la nota 31·20.

32·1. *Destretament*: ‘Severament; en forma obligatòria’ (DCVB, entrada *destretament*); lectura comuna, pel sentit, amb C (*estretament*), en contra de l’errònia dels altres tres: *secretament*.

32·2. Veg. la nota 29·12.

32·3. Veg. la nota 29·13.

32·4. *Geomencia*: variant ant. de *geomància* (DCVB, entrada *geomància*).

32·5. No he trobat aquestes expressions a cap dels diccionaris consultats, però se n’entén el sentit.

32·6. Rm 1, 18-25.

32·7. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 4: *Vino* (tret de “Hieronymus, lib. IX ad cap. 28. Esaiæ”); c. 7: *Legimus de B. Hieronymo*, 2n. §: *Hinc etiam* (PL 187, 202 i 203).

32·8. *Transpostar*, *trespostar* o *traspostar*: ‘transferir, traslladar’ (DCVB, entrada *traspostar*).

32·9. Veg. st. Gregori el Gran: “Hanc quippem saecularem scientiam omnipotens Deus in plano anteposuit, ut nobis ascendendi gradum faceret, qui nos ad divinae Scripturae altitudinem levare debuisset” (citat per A. Vàrvaro, *Literatura romànica de la Edad Media*, p. 39).

32·10. B *penset*, que es podria interpretar *pense-t*, com a començament d’una frase independent. C *penssant*, E *penssat*, DI *pensat*.

33·1. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 10: *Si quis artem grammaticam*, tret de “Hieronymus ad cap. 1, epistolae ad Titum” (PL 187, 205).

33·2. Decretals, ll. 3, títol 50: *Ne Clerici, vel Monachi, secularibus negotiis se immisceant*, c. 3: *Non magnopere* i c. 10: *Super specula* (Decretales, col. 1411 i 1416 respectivament).

33·3. Decretals, ll. 3, títol 50: *Ne Clerici, vel Monachi, secularibus negotiis se immisceant*, c. 9: *Sententiam sanguinis nullus Clericus*, i ll. 5, títol 12: *De homicidio voluntario, vel casuali*, c. 19: *Tva nos duxit* (Decretales, col. 1415 i 1711 respectivament).

33·3bis. B *lus* davant d’*és*.

33·4. Decretals, ll. 3, títol 50: *Ne Clerici, vel Monachi, secularibus negotiis se immisceant*, c. 1: *Multa sunt negotia* (Decretales, col. 1409).

33·5. Veg. la nota 33·1. Tots els còdexs coincideixen a canviar *artem grammaticam* per *retorica*: C *retoricha* (amb titlla de nasal afegida a la *a* amb tinta diferent), ED *rethoricam*, I *rethorica*).

33·6. L’adjectiu *trenca*t referit a cant no és als diccionaris consultats. Com indica Higini Anglès, probablement significa cants “plens d’ocquets” (*hoquetus* GEC), o sigui de música sincopada —imitant la moda francesa de l’*ars nova*—, prohibits pel sant pare Joan XXII en la constitució *Docta Sanctorum Patrum* del 1324-1325 (veg. Higini Anglès, “Fra Eiximenis (1340-1409) i la música del seu temps”, *Estudis Romànics* X (1962), p. 189-208, esp. p. 192-193, on aporta aquesta citació del c. 200 del *Terç* en parlar dels pecats de la boca: “cantar cantilenes seglars, trencar vanament lo cant en l’ofici de Déu e girar lo cant celestial en cants de dançes e de amors carnals”; i X. Renedo, “Idees i prejudicis d’Eiximenis sobre la poesia”, p. 307-308). Sobre cants i música profana i religiosa, veg. també la nota 415, p. 315-316, referent al c. 620, p. 168, de l’edició de X. Renedo del *Terç del Crestià*. *Tractat de luxúria*, on fa referència al *Primer*, el *Segon*, el *Terç* i el *Dotzè*.

33·7. Sobre els goliards, veg. Peláez, “Francisco de Eiximenis y la sociedad...” *EF*, 78 (1977), p. 467-468.

33·8. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 7: *Legimus de B. Hieronymo* (PL 187, 203).

33·9. Al ms. C hi ha una nota al marge inferior del foli, no pas de l’escrivà, que diu: “crec queu diu de frare anselm turmeda”. Però no s’hi pot referir perquè Anselm Turmeda morí a Tunis després del 1423 i no es féu musulmà fins cap al 1385 (Riquer, *Història de la literatura catalana*, 2, p. 267), 1384 segons Mikel de Epalza (“Nuevas aportaciones a la

biografia de Fray Anselmo Turmeda”, p. 95), data posterior a la redacció del *Primer del Crestià*. A més, no eren estranys els casos de religiosos i sacerdots passats a l’islam, segons M. de Epalza (introducció a l’obra d’A. Turmeda *Autobiografia i atac als partidaris de la creu*, p. 41). D. J. Viera, a l’article “Qui és el frare misteriós de qui parla Eiximenis en el *Primer del Crestià*?” *EF*, 84 (1983), p. 369-370, no aporta res de nou a la seva identificació.

33·10. *Estalabre*: ‘astrolabi’ (*DCVB*, entrada *estalabre*).

33·11. Decretals, ll. 5, títol 21: *De sortilegiis*, c. 2: *Ex tuarum tenore* (*Decretales*, col. 1754-1755). Parla del patriarca “Gradeñ”, escrit “Grandeñ” als comentaris marginals. Deu ser *Gradensis* ‘de la diòcesi de Grado’. El títol de *patriarcha Gradensis* hi era des del 614, que el prengué Epifani. En temps d’Alexandre III (1159-1181) el bisbe de Grado era Enrico Dandolo (veg. *DHGE*, vol. XXI, p. 1022, 1024-1029). BI diuen *grandesi* i ED *grandensi*.

33·12. *Pàtrica*: vulgar, per “pràctica” (*DCVB*, entrada *pàtrica*).

33·12bis. Llegiu *sagnar*, com escriuen CEI; D *seguar*.

33·13. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXXVII, c. 5: *Legant*, que dóna com a procedent del *Commentariorum in Epistolam ad Ephesios*, ll. 3, c. 6 (PL 187, 202), en el qual capítol realment ho trobem (PL 29, 574), i no al cinquè que diuen tots els còdexs del *Primer*.

33·14. 1R [1S actual] 2, 12-4, 18.

33·15. Decret, 1a. part, dist. XXXVII, c. 15: *Ideo*, que al·ludeix a “Isidorus in lib. 3. *Sententiarum*, de summo bono, cap. 13” (PL 187, 207). Efectivament correspon a aquest llibre i capítol: “Ideo prohibetur christianus [christianis] figmenta legere poetarum, quia per oblectamenta inanum fabularum mentem excitant ad incentiva libidinum” (st. Isidor, *Sententiarum*, ll. 3, c. 13, § 1, dins PL 83, 685, i incunable *De summo bono*, f. 67r; entre claudàtors la lectura de l’incunable si és diferent).

33·16. Sobre l’exili real d’Ovidi, veg. Lola Badia, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV*, p. 48, amb la nota 31 corresponent, i p. 197-198. Veg. la nota 426, p. 318-319, al c. 623, p. 172 de l’edició de X. Renedo, *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, que aporta altres llocs de les obres d’Eiximenis en què es presenta la mateixa idea (c. 26 del *Regiment de la cosa pública*, c. 382 del *Dotzè*, a més d’aquest c. 623 del *Terç*) i indica les tres raons que els comentaristes medievals donaven per a explicar l’exili d’Ovidi.

34·1. Veg., encara que no pas exacte, c. 39, § 6; c. 53, § 2, i c. 61, § 2, on diu que és obra de Déu sobre tot “còrs” de natura.

34·1bis. CED *primera* (D *prjmera*); I *mateixa*. Hi deixo la lectura de B, encara que penso que es deu haver descuidat l’abreviatura d’*er*, perquè no és una forma usual.

34·2. Mc 9, 38.

34·3. Mt 7, 22 i seg.

34·4. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 20, c. 7 (PL 76, 147): “Nonnunquam vero haeretici signa quoque ac miracula faciunt, sed ut hic praemia afflictionis suae abstinentiaeque recipiant, videlicet laudes, quas quaerunt”.

34·5. No correspon a aquesta homilia de st. Gregori. En canvi, a st. Agustí, al tractat XIII, § 17, d’*In Joannis Evangelium tractatus* (PL 35, 1501), trobem: “Nemo ergo vobis fabulas vendat. Et Pontius [*sic*] fecit miraculum; et Donatus oravit, et respondit ei Deus de coelo”.

34·6. C. 22, § 5 i c. 24, § 3.

34·7. C. 25, § 2 i c. 26, § 1.

34·8. St. Jeroni, *Commentariorum in Mathevm libri IV*, ll. 1, al comentari del c. 7, v. 22-23 (SC 242, p. 148-149).

34·9. Aquests “monts de Càspia” són una ramificació de la serralada del Taure en direcció a la mar Càspia, que s’estén a l’est de l’Eufrat i que separa l’Armènia Major de *Mediae pars* (Iran), segons el mapa XVIII de la *Cosmographia* de Ptolemeu. Trobem aquest episodi a diversos llocs: a la *Historia Orientalis* de J. de Vitry (*La traduction de l’Historia Orientalis*,

c. 81, p. 129); a l'*Speculum historiale*, ll. 4, c. 44, f. 45ra-b: “De reclusione 10. tribuum”, que dóna com a font la *Història escolàstica*. També a la *Crònica universal* de Guillem de Nangís (ms. 10235 de la BNM, f. 58va): “com alexandri [fill de Filip] fos uengut als monts caspíos trameseren ael los fils de la captiuitat de ·x· trips demanants la licencia de exir...”. Alexandre demana per què són captius i, en saber que havien abandonat el seu Déu per adorar un vedell d’or, diu que són dignes de ser enclosos més estretament i “pregua lo deu de israel que complís aquella obra e acostaren se les vnes montanyes ab les altres”. També trobem aquest fet al capítol 108 del *Terç* (veg. Lluís Brines, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 316-317).

34·10. De Gog i Magog en parla la Bíblia (Ez 38, 1, per exemple; Ap 20, 8, com a pobles de l’Anticrist). Als *Viatges de Marco Polo* (veg. p. 63 i la nota corresponent) és la regió de la Gran Muralla xinesa. L’*Atlas Català de Cresques Abraham* identifica Gog i Magog amb els tàrtars (p. 51), significat que s’ajusta al nostre text. Sobre bibliografia de Gog i Magog, veg. la nota 62 d’Albert Hauf a la introducció de la seva edició de *La flor de les històries d’Orient* d’Aitó de Gorigos (p. 56).

34·11. St. Agustí, *De diversis quaestionibus LXXXIII*, qüestió 79 (PL 40, 92): “Quapropter aliter magi faciunt miracula, aliter boni christiani, aliter mali christiani: magi per privatos contractus, boni christiani per publicam justitiam, mali christiani per signa publica justitiae...”.

34·12. La *Llegenda àuria*, al nom de st. Joan Evangelista (p. 983; p. 59 de la versió llatina), explica que Aristodemus (Aristó), el bisbe dels ídols, quan st. Joan hagué destruït el temple de Diana, li digué que begués un verí mortal si volia que ell cregués en el seu Déu, però primer en féu beure a dos condemnats a mort. Aquests dos moriren i st. Joan no. En voler el bisbe que ressuscités els morts com a prova, st. Joan li donà la túnica perquè els la posés al cim i ressuscitaren. Després l’apòstol batejà el bisbe i el cònsol, amb tots els parents.

34·13. Ni a la *Historia scholastica* de Petrus Comestor (PL 198, 1703) ni a la *Llegenda àuria*, a la història de st. Dionís Ariopagita (p. 545-549; p. 680-686 de la versió llatina), no hi ha cap dona ressuscitada, sinó un cec que recobra la vista per obra de Dionís, que havia demanat aquest miracle a st. Pau com a prova, el qual li diu que ho faci ell, que encara no és cristià (p. 547; 683 de la versió llatina).

34·14. Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria* (no pas a la de Walafrid Estrabó, PL 114) a Rm 8, 38 *Certus sum enim*: “...si diabolus monstret infernum vel minetur praecipitium vel noua: vt equus bipes si fiat vt fecit iannes et mambres (vol. VI, f. 20v al mig).

34·15. “Jannes e Mambres” (escrit *Iannes* i *Mambres* a la Vulgata; *Jannes* i *Jambrés* a la Bíblia de Montserrat; *Jannes* i *Jambres*, a la de la Fundació Bíblica Catalana i a la BCI; *Janes* i *Jambrès* als *Apòcrifs del Nou Testament*) eren els mags que feien la rèplica als miracles de Moisès davant el faraó. Malgrat que aquests noms no surten a Ex 7, 11-22; 8, 7, els esmenta st. Pau a 2Tm 3, 8. Veg. també *Actes de Pilat*, v. 1 (*Apòcrifs del Nou Testament*, p. 240).

34·16. Veg. el c. 29, § 3 i les notes corresponents.

34·17. St. Gregori, homilia 29, “Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in Ascensione Domini” (PL 76, 1216). CI diuen *fer marauelles* en comptes de *fer miracles*, tant aquí com dues ratlles més avall.

34·18. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 20, c. 7 (PL 76, 147): “Probatio quippe sanctitatis non est signa facere, sed unumquemque ut se diligere, de Deo autem vera, de proximo vero meliora quam de semetipso sentire”. En lloc de *sentire*, tots els còdexs diuen *sentenciare* llevat de C, que hi té *senciare* amb *c* i *a* ratllades.

35·1. Mt 7, 6.

35·2. Mt 15, 22-26.

35·3. BI diuen *mes*. Dono com a bona la lectura *meys* pel sentit i perquè trobem la mateixa construcció al c. 290, § 2: “no som bastants a cogitar queucom de bé per nosaltres mateixs, la qual cosa és lo menor bé qui és en nós. Veges, donchs, *quant menys* som bastants a fer res de bé per nós mateixs”. No trobem documentat *quant menys* al *DCVB*; al *DECat*, només en les formes *quant-i-menys* i *quan-de-ment*, en un recull folklòric d’Alcoi i en una cançó menorquina respectivament (vol. VI, p. 896, entrada *quant*).

35·4. Ac 19, 13-16.

35·5. C. 142, § 1.

35·6. Jo 5, 36 i Jo 10, 25 i 37-38.

35·7. Aquesta darrera ratlla —a partir d’*e qui són bons*— manca a B (veg. l’aparat), però hi ha de ser pel que diu a la resposta que fa a aquesta raó al capítol següent.

36·1. B *respon a* en comptes de *sol*.

36·2. C. 35, § 2.

36·3. ‘Compunció’ (Aguiló, *DCVB*, entrada *compunyiment*).

36·4. Mt. 5, 45.

36·4bis. B afegeix *la deuocio el* abans de *desig*. ED manca tot el fragment.

36·5. C. 71, últim § i c. 204, penúltim §, on parla no pas d’heretgia, sinó de gran pecat. A 295, § 4 es refereix a uns heretges del temps dels apòstols (Ac 15) que havien estat jueus.

36·5bis. En el sentit de ‘també, a més, igualment’, com abans (nota 5·1bis).

36·6. Mc 9, 22.

36·7. Vegeu la nota 34·11.

36·8. En el sentit d’‘acceptació’ (com diuen EDI).

36·9. Mt 9, 2-7.

36·10. ‘Perdonava’. Només Grieria dona aquest sentit, com a tercera accepció de *leixar*; no pas el *DCVB*, on sí que hi ha *relleixar*, la tercera accepció del qual és ‘perdonar o alliberar d’un càstig, d’una submissió, d’una obligació’, documentat, entre altres, al *Terç del Crestià*.

36·11. Mt 7, 16.

36·12. Eccl 9, 1-2.

37·1. Segurament en el sentit de ‘conjectura’, com diuen EDI: al *DCVB* (entrada *conjuncturar*) trobem documentat (del *Llibre dels àngels* d’Eiximenis) *conjuncturar* per *conjecturar*.

37·2. Jo 9, 31-33.

37·3. Vegeu el c. 34, últim § i la nota corresponent (34·17).

37·4. Com a la nota anterior: st. Gregori, hom. 29, “Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in Ascensione Domini”, § 4, cap al final (PL 76, 1216): “charitatis atque pietatis miracula amate, quae tanto securiora sunt, quanto et occulta, et de quibus apud Dominum eo major sit retributio, quo apud homines minor est gloria”.

37·5. St. Isidor, *De summo bono*, ll. 1, c. 27 [i no pas 30], *De sanctorum miraculis*: “Et tamen in ipsis apostolis plus erat mirabilis virtus operum quam virtus signorum. Ita et nunc in ecclesia plus est bene viuere quam signa facere” (f. 22v).

37·6. Jo 14, 12.

37·7. Dn 9, 24.

37·8. Aquest episodi del bastó de st. Pere amb què un seu deixeble (identificat com a st. Marçal) en ressuscità un altre (identificat com a st. Front), mort feia 40 dies, el trobem a la *Llegenda àuria*, a la vida de st. Pere (c. 84, p. 304; p. 370 de la versió llatina). BCI diuen 60 dies (BC *lx*; I *sexanta*).

37·9. Mt 11, 11 i Lc 7, 28.

37·10. Jo 10, 41.

37·11. Comenta això mateix Joan Crisòstom, a *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, hom. 46, 3 (PG 58, 479).

37·12. St. Antoni de Viana o de Viena és st. Antoni Abat (250-356), nascut a Egipte, del qual (“Sant Antòni de Vienès”) *Lou tresor dóu felibrige* de Mistral diu que les ciutats “d’Arles et de Vienne se sont disputé longtemps les reliques, apportées d’Orient en 980 par Joselin, seigneur de Dauphiné, et transportées à Arles au 14e siècle”. Hi havia molta devoció d’aquest sant a Catalunya; s’invocava contra el foc de st. Antoni o “mal dels ardents” (veg. la nota 57·24) i després també contra la lepra, la pesta, la sífilis i malalties de la pell. Dec aquesta informació al doctor Enric Moreu-Rey.

37·13. Lleó el Gran, a l’hom. 69 (LXXXII) *In natali apostolorum Petri et Pauli*, cap al final (*Sermons*, IV, SC 200, p. 56): “De quorum meritis atque virtutibus, quae omnem loquendi superant facultatem, nihil diversum, nihil debemus sentire discretum: quia illos et electio pares, et labor similes, et finis fecit aequales”. La segona part del raonament del nostre autor sembla treta de st. Gregori, *Dialogorum*, ll. 1, c. 12 (PL 77, 213): “Petrus super mare pedibus ambulavit (*Matth.* 14), Paulus in mari naufragium pertulit (*II Cor* 11): et in uno eodemque elemento ibi Paulus ire cum navi non potuit, ubi Petrus pedibus iter fecit”.

37·14. Mt 14, 29. C *temats*, ED *tamjats*, I *nos troba*, en comptes de *temie-s*.

37·15. Accepció 4 del verb *trencar* al *DCVB*: ‘naufragar una embarcació per haver topat contra les penyes’.

37·16. Ac 27, 14-44, en què no parla pas de tres naufragis; sí, en canvi, a 2C 11, 25 (veg. la nota 37·13).

37·17. Jo 14, 12.

37·18. C. 55, § 2.

37·19. Deu ser la mateixa hom. 46 (veg. la nota 37·11), una part de la qual es refereix a miracles (PG 58, 479-482), però ni aquí ni a cap de les homilies que parlen de miracles no diu que la Mare de Déu no n’hagués fets.

37·20. St. Agustí, *De diversis quaestionibus LXXXIII*, qüestió 79, § 3 (PL 40, 92): “Non enim acceptiores erant Deo, quam populus Israel, magi Aegyptiorum, quia non poterat ille populus facere quod illi faciebant: quamvis Moyses in virtute Dei majora potuerit”.

38·1. No en una homilia, sinó als *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 9, c. 15 (PL 75, 871): “Rationem quippe de occulto ejus consilio quaerere nihil est aliud quam contra ejus consilium superbire”.

38·2. Mc 9, 38-39.

38·3. Aquest verb *compunyar*, més que no pas el sentit de ‘compungir’ que trobem al *DCVB*, sembla que té el d’‘empènyer, incitar’ (ED *puny*), que s’adiu més amb el que hi dona el *Diccionari Aguiló* (“punzar, atravesar”).

38·4. Veg. les notes 34·13 i 34·12.

38·5. Mt 5, 45.

38·6. Mc 9, 39.

38·7. Mc 16, 17-18.

38·8. Tots els còdexs diuen *Marchi*, però de debò és Mt 8, 31-32. El mateix relat, però amb les paraules dels dimonis un xic diferents, és a Mc 5, 10-13.

38·9. Veg. la nota 34·4.

38·10. St. Agustí, *De diversis quaestionibus LXXXIII*, qüestió 79 (PL 40, 92): “Sed ideo non omnibus sanctis ista tribuuntur, ne perniciosissimo errore decipiantur infirmi, existimantes in talibus factis majora dona esse, quam in operibus justitiae, quibus aeterna vita comparatur”.

38·11. Lc 10, 17-20.

38·12. Joan Cassià, *Collationum XXIV, XV Conlatio abbatis Nesterotis secvnda: De charismatibus diuinis*, c. 1 (*Conférences* II, SC 54, p. 210-211 i PL 49, 991-992).

38·13. Manca de concordança gramatical: l'antecedent d'aquest subjecte *ell* és plural, *mals hòmens*. ED ho corregeixen (veg. l'aparat).

38·14. Mt 7, 22-23.

38·15. St. Jeroni, *Commentariorvm in Mathevm libri IV*, ll. 1, al comentari del c. 7, v. 22-23 (SC 242, p. 148-149): “Prophetare et uirtutes facere et daemonia eicere interdum non eius est meriti qui operatur, sed uel inuocatio nominis Christi hoc agit, uel ob condemnationem eorum qui inuocant uel utilitatem eorum qui uident et audiunt, conceditur”.

38·16. BCEDI diuen el capítol 14, però és Dt 13, 1-3.

39·1. Manca *vers* a B, però pel sentit del capítol es veu que hi ha de ser.

39·2. 2Te 2, 9.

39·3. Mt 24, 22.

39·4. Sentit un xic diferent del que diu Haimó, *Expositionis in Apocalypsin B. Joannis*, ll. 5, c. 16 (PL 117, 1134): “Sed ista signa (sicut dictum est) aut erunt vera ex Dei permissu, aut falsa, quibus reprobi propter peccata praeterita decipi merentur”.

39·5. ‘Molt forta, dura, esp. per a fer mal’ (*DCVB*, entrada *forçor*).

39·6. ‘Enganyadora’ (*DCVB*, entrada *deceptor*, -òria).

39·7. St. Isidor, *De summo bono o Sententiarum*, ll. 1, c. 27 a l’inc., 24 a Migne (inc. f. 22v i PL 83, 592): “Antequam Antichristus appareat, virtutes ab Ecclesia, et signa cessabunt”.

39·7bis. BI *qui*; ED *quju*.

39·8. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 32, c. 14 (PL 76, 649-650).

40·1. Col 1, 18-19.

40·2. Mt 28, 20.

40·3. Lc 22, 32.

40·4. Jo 20, 21-23 i Jo 21, 15-17.

40·5. Mc 16, 16-18.

40·6. El que s’hi assembla més és Ex 19, 5-6 (recollit a 1Pe 2, 9). Es refereixen a poble sant o escollit Dt 7, 6; 14, 2 i 21; 26, 18-19; Ps 32, 12; i a primogènit, Ecli 36, 14.

40·7. C. 124, § 1: “elets de tots los pobles del món e com lo havia apellat axí com un primogènit seu e part e porció sua special”; al c. 351, § últim només com a poble especial.

40·8. Is 53, 6.

40·9. C. 361, últim §.

40·10. Rm 5, 14. *Glosa ordinaria* de Rm 5, 14 *Qui est forma*, tant a la de Nicolau de Lira — que transcriu — com a la de Walafrid Estrabó — que poso entre claudàtors quan és diferent —, encara que no coincideix exactament amb el nostre text (vol. VI, f. 13ra i PL 114, 486): “Adam est forma Christi: quia sicut ille est pater omnium secundum carnem, sic Christus secundum fidem; et sicut ex latere illius formata est Eua, sic ex illius [hujus] latere profluxerunt sacramenta, per que saluatur Ecclesia”.

40·10bis. BCD ometen *o aquest*.

40·11. 1C 2, 8.

40·12. Ac 3, 17-26.

40·13. Veg. la nota 14·12. St. Gregori, homilia 19. “Habita ad populum in basilica beati Laurentii martyris, Dominica in Septuagesima” (PL 76, 1154): “Qui habet vineam, universalem scilicet Ecclesiam, quae, ab Abel justo usque ad ultimum electum qui in fine mundi nasciturus est”.

40·14. Ef 5, 27.

40·15. He 11, 6.

41·1. St. Agustí, *De utilitate credendi*, c. 1, § 1 (PL 42, 65): “...haereticus est, ut mea fert opinio, qui alicujus temporalis commodi, et maxime gloriae principatusque sui gratia, falsas ac novas opiniones vel gignit vel sequitur”; reproduït al Decret, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 28 (PL 187, 1306).

41·2. St. Agustí, epístola 43, § 1, a “Glorio, Eleusio, Felicieus, Grammatico” i altres, al principi, amb un tros eliminat (PL 33, 160): “Sed qui sententiam suam, quamvis falsam atque perversam, nulla pertinaci animositate defendunt, praesertim quam non audacia praesumptionis suae pepererunt, sed a seductis atque in errorem lapsis parentibus acceperunt, quaerunt autem cauta sollicitudine veritatem, corrigi parati, cum invenerint; nequaquam sunt inter haereticos deputandi”. També reproduïda al Decret, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 29 (PL 187, 1306-1307). El nostre text substitueix el mot *cauta* de st. Agustí per *tanta*, error de transcripció fàcil de fer i comú a tots els còdexs.

41·3. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. III, c. 27: *Haeresis Graece ab electione dicitur*, tret de les *Etimologies* de st. Isidor, ll. 8, c. 3 (PL 187, 1306).

41·3bis. Forma antiga d'*elegir* (ant. *elèger*). CEDI *elegeix*.

41·4. Veg. la nota 41·3. Tots els còdexs diuen erròniament *XXVI* en comptes de *XXIV*.

41·5. Encara que no he trobat documentada aquesta etimologia, com que hi ha el verb *haereo*, -es, -ere, *haesi*, *haesum* ‘estar adherit, unit, enganxat’, se’n podria haver format el substantiu, igual que *adhesió*. Quant al sentit d'*acostar*, veg. les accepcions 3 i 5 del *DCVB*: “ant. Reunir, agregar” i “met. Introduir-se, afectar una facultat racional o sentimental”.

41·5bis. B en comptes de *car* diu *aço*, partícula que comportaria una altra lectura: “...aquest aytal no és heretge; appar açò per lo primer dit: solament és heretge...”. Mantinent *car*, en canvi, tota l’oració *que aquell qui ab pertinàcia no posa ne diu la heretgia o dit heretical aquest aytal no és heretge* fa de subjecte d’*appar*.

41·6. Veg. la nota 29·13.

41·7. Veg. la nota 29·12.

41·8. Aquí *suposar* té l’accepció antiga de ‘posar davall, sotmetre’ (*DCVB*, entrada *suposar*, acc. 1). BI fa *e posa*, que no s’hi adiu pel sentit.

42·1. Veg. el c. 29, § 5.

42·2. Mt 16, 16-17.

42·3. Veg. el c. 29, § 6.

42·4. Joan XXII (Caors 1249?-Avinyó 1334). Fou papa del 1316 al 1334 i el succeí Benet XII, que ocupà el papat fins al 1342. Al text només l’incunable diu *dotze*, referit a Benet. Cf. c. 29, § 6.

42·5. Veg. la nota 22·13.

42·6. Veg. el c. 29, § 7.

42·7. En la carta atribuïda a st. Agustí (veg. les notes 151·4 i 318·3) de lloança de st. Jeroni *Augustini Hipponiensis episcopi ad Cyrillum Jerosolymitanum episcopum, de magnificentiis beati Hieronymi* (PL 22, 288; la cursiva és de l’original): “*Hic certe meus socius quem vides, Hieronymus iste est, qui sicut aequalis mihi in vitae sanctitate fuit, ita per omnia in gloria aequalis est. [...] Joannes, inquit, Baptista sum, qui huc ad te descendi, ut nuntiarem tibi Hieronymi gloriam: quatenus ipsam gentibus nunties*”.

42·8. No és sant Pau, sinó Jm 3, 2: “In multis enim offendimus omnes”.

42·9. Jb 4, 18-19.

42·10. Deu ser el vulgarisme *arrominar* o *arruminar*, que no he trobat a cap dels diccionaris consultats, per *ruminar*, que sí que és al *DCVB* amb el sentit figurat de ‘Meditar, pensar atentament’, exemplificat amb una citació del mateix Eiximenis. Trobem aquesta forma al c. 21, § 3 (“qui per diverses maneres ruminaren e examinaren la veritat de la sancta fe...”). Veg., al *DECat*, vol. VII, p. 239, entrada *remugar*, formes semblants en variants d’algunes llengües

acostades al català, concretament en gascó: *arrouminà*. Malgrat que *e diem* manca a B, l'hi poso, d'acord amb els altres còdexs, perquè sembla que hi és necessari en tractar justament del que han *dit* aquests doctors.

42·11. Codi de Justinià (*Corpus iuris civilis*, vol. II *Codex Iustinianus*, p. 72, col. 2), ll. 1, títol XVII: *De veteri iure enucleando et auctoritate iuris prudentium qui in Digestis referuntur*, llei 2, § 13 (14): “Si quid autem in tanta legum compositione, quae ab immenso librorum numero collecta est, simile forsitan raro inveniatur, nemo hoc vituperandum existimet, sed primum quidem imbecillitati humanae, quae naturaliter inest, hoc inscribat, quia omnium habere memoriam et penitus in nullo peccare divinitatis magis quam mortalitatis est”. Dec la identificació d'aquesta citació a l'ajuda amable i desinteressada d'Encarnació Ricart, del Departament d'Història del Dret de la UB.

42·12. ‘Perspicac’ (*DCVB*, entrada *avist*, -ista).

42·13. Veg. la nota 29·10.

42·14. A st. Agustí, *In Joannis Evangelium tractatus* (PL 35, 1379 i seg.) no ho he trobat. Es deu referir a l'epístola 82 de st. Agustí, a st. Jeroni, c. 1, § 3 (PL 33, 277), com al c. 304, § 3 (nota 304·4), on també cita *super Iohannem*, referència que fa més explícita al c. 311, § 2, en què cita *epistola Ad Ieronimum*.

42·15. St. Jeroni, *Commentariorum in Evangelium Matthaei, ad Eusebium*, ll. 4, c. 23, v. 35-36 (PL 26, 173): “Hoc quia de Scripturis non habet auctoritatem, eadem facilitate contemnitur, qua probatur”. Tornem a trobar aquesta citació als c. 161, 187 i 309 (notes 161·6, 187·3 i 309·3).

42·16. Veg. aquest mateix capítol, § 4.

42·17. Es deu referir a aquest fragment del sermó 207(b) “In Natali sancti Laurentii, II(c)” dels *Sermones de sanctis* (PL 39, 2128): “Majorem inquam affectum ibi debeo, ubi per ea quae vidi, compellor devotione credere etiam illa quae non vidi. Nam cum odio, aliquanta mihi impossibilia videbantur: sed coepi ea credere potuisse fieri, dum similia facta esse conspexi”.

42·18. ‘Problema’ (*DCVB*, entrada *probleuma*).

42·19. Veg. el c. 29, § 8.

42·20. Corregeixo B (*ficcio*, *fictible*), d'acord amb el sentit i CEDI.

42·21. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 1, dist. 13 (PL 192, 555 i seg.).

42·22. Veg. el c. 29, § 9.

43·1. ‘Malparlar d'algú, malfamar-lo’ (*DCVB*, entrada *llengua*).

43·2. B *excusacio*. Corregeixo d'acord amb els altres testimonis i el sentit de tot el capítol.

43·3. Llegiu *mentiràs*, com diuen els altres còdexs.

43·4. ‘Ximplet, el qui per curtor d'enteniment o per distracció és fàcil d'enganyar o sorprendre’ (*DCVB*, entrada *badoc*, acc. 2).

44·1. BI: *probatum*.

44·2. Per a aquestes figures, veg. Guillem d'Occam, “Summa logicae”, pars III, Tractatus quartus, c. 6 (dins *Opera philosophica* I, p. 776).

44·3. BI *enigena*.

44·4. Encara que tots els còdexs diuen *sexto* (CED *vj*^o), és Dt 4, 24.

44·5. ‘Mútuament impossible, incompatible’ (*DCVB*, entrada *impossible*, i diccionaris generals). BI diuen *impossibles*, que pel sentit sembla que és error.

44·6. Per exemple: “pedra”, Is 28, 16; Mt 21, 42; Ef 2, 20; 1Pe 2, 6; “anyell”, Jo 1, 29 i 36; “lleó”, Ap 5, 5.

44·7. C. 42, § 2.

44·8. Per exemple: “força”, Ps 17, 2; 30, 4; que l’anomeni “saviesa” —encara que parla de la “sapientiae eius” (Ps 146-147, 5)— i “amor” no ho he trobat. En tot cas, “firmamentum”, “refugium”, “liberator”, “adiutor”, “protector”, “susceptor”, “gloria”, “misericordia”, “salus”, etc. (Ps 17, 2-3; 41, 10; 30, 3-4; 58, 18; 143, 2; 3, 9, etc.).

44·9. Pere Llobard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 1, dist. 28, c. 1 (PL 192, 597): “Ideo non est in rebus considerandum quid vel sinat vel non sinat dici usus sermonis nostri, sed quis rerum ipsarum intellectus eluceat”. BCED diuen *stimat* (C *estimat*), totes dues vegades, en comptes de *uel sinat* i de *sinat*; només I, que ho podria haver arreglat, diu *uel sinat* i *sinat* com Pere Llobard.

44·10. Pere Llobard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 1, dist. 25, c. 5 (PL 192, 589): “*Sciendum est: [...] quia non sermoni res, sed rei sermo subjectus est*”.

44·11. Trobem aquesta frase —“ab eo quod res est vel non est, est oratio vera vel falsa”— a Guillem d’Occam, “Expositio in Librum praedicamentorum Aristotelis”, c. 18, p. 325 i 327 (dins *Opera philosophica et theologica*, *Opera philosophica* II). Aristòtil en parla al ll. 1, c. 6 del *Perihermenias* o *De interpretatione* (*Aristotelis Opera omnia*, I, p. 70).

44·12. No és ni a *De quantitate animae* (PL 32, 1035 i seg.) ni a *De immortalitate animae* (*loc. cit.*, col. 1021 i seg.) de st. Agustí. Una frase de sentit semblant, però no referida a paraules sinó a testimonis, la trobem a *Enarrationes in Psalmos*, salm 118, sermó 29, § 9 (PL 37, 1589): “Nam per se ipsa testimonia tunc non erunt necessaria, quando res ipsa videbitur, propter quam credendam nunc testimonia requiruntur”.

44·13. Pel que fa al segon relatiu, segueixo la lectura de I, *quem*, que és la que hi fa sentit. Veg. Guillem d’Occam, “Summa logicae”, pars II, c. 4, p. 264: “...sicut frequenter [*sic*] sermones authentici falsi sunt in sensu quem faciunt, hoc est de virtute sermonis et proprie loquendo, et tamen veri sunt in sensu in quo fiunt. Et hoc quia auctores frequenter et improprie et metaphoricè loquuntur. Et ideo in expositione auctoritatum philosophorum principaliter est innitendum rationi et processui eorum et intentioni, et non verbis sicut sonant ad litteram” (la cursiva és meva).

44·13bis. B *del* en comptes de *lo*.

44·14. Pere Llobard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 1, dist. 23, c. 3, tret de st. Agustí “in libr. 5 de Trin., c. 9” (PL 192, 584): “magna prorsus inopia humanum laborat eloquium”.

44·15. Més que al primer llibre, es deu referir al segon (a partir del c. 9) o al tercer, que tracten de signes, figures, estudi i interpretació de l’Escriptura. Amb tot, no hi he trobat aquesta frase.

44·16. ‘Transferits, traslladats’ (veg. *tra(n)spostar* al *DCVB*).

44·17. Manca de concordança; hi correspondria *ells sàpien*.

44·18. Veg. “De Fallacia Amphiboliae” a Guillem d’Occam, “Summa logicae”, pars III, tr. 4, c. 5 (dins *Opera philosophica* I).

45·1. Deu ser st. Agustí, *De doctrina christiana*, ll. 1, c. 37, en què parla de la interpretació de l’Escriptura (PL 34, 35): “titubabit autem fides, si divinarum Scripturarum vacillat auctoritas: porro fide titubante, charitas etiam ipsa languescit”.

45·2. C. 348, als dos últims paràgrafs.

45·2bis. C mira d’arreglar la frase posant *nengu* després de *perseverant* i I, *alcu* abans de *posant*.

45·3. C. 303-350.

45·4. Jo 1, 14.

45·5. Jo 7, 16.

45·6. Jo 12, 44.

45·7. 2Pe 1, 20-21.

45·8. Hi torna a haver manca de concordança: comença en plural i continua en singular.

46·1. Gn 13, 16.

46·2. Dt 27, 15-26 i 28, 15-68.

47·1. 'Sense' (DCVB, entrada 4.sen).

47·2. C. 329.

47·3. Pere Llombard tracta d'aquest tema a *Sententiarum libri quatuor*, ll. 2, dist. 20 i 23 (PL 192, col. 694 i 700-701).

47·4. Is 64, 6: "Et facti sumus ut immundus omnes nos, et quasi pannus menstruatae universae iustitiae nostrae".

47·5. La frase exacta no l'he trobada, però es deu referir a *Ethicorum ad Nicomachum*, ll. 3, c. 2 (*Aristotelis Opera omnia*, vol. II, p. 55): "Ignorat igitur sane improbus omnis, quatenus sint agenda et a quibus sit abstinendum; propterque hoc adeo peccatum homines efficiuntur iniusti et, ut semel dicam, mali". Vegeu la versió de l'*Ethica Nicomachea* III, c. 2 de l'"Aristoteles Latinus" XXVI, II-III, p. 25: "Ignorat quidem igitur omnis malus, que oportet operari, et a quibus secedendum". Sí que hi ha els mots exactes —"omnis malus ignorans"—, com a procedents d'aquesta obra d'Aristòtil, c. 1, a *Quaestiones disputatae de productione rerum et de providentia* de Fr. Matthaei d'Aquasparta, p. 302 i 344. Per a la traducció en català, vegeu *Ètica nicomachea*, I, p. 218.

47·6. Ps 9B, 17.

47·6bis. Comença el punt en masculí en comptes de fer-ho en femení (es refereix a raons) com tots els altres.

47·7. A. Hauf (*El Ars Praedicandi de fr. Alfonso...*, separata d'*AFH*, 72, p. 240) troba la mateixa citació als dos tractats de predicació que estudia, d'Eiximenis i de Tomàs de Waley, atribuïda en tots dos llocs a St. Gregori però sense indicar-ne l'obra de procedència. Deu ser de *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, hom. 23. "Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in crastino Paschae", sobre Lc 24, 13-35, § 1 (PL 76, 1182): "In quotidiana vobis solemnitate laborantibus pauca loquenda sunt; et fortasse haec utilius proderunt, quia saepe et alimenta quae minus sufficiunt avidius sumuntur. Lectiones ergo evangelicae summatim sensum statui non per singula verba discutere, ne dilectionem vestram valeat sermo prolixior expositionis onerare". L'incunable, abans d'aquesta citació, diu "Quia dulcior est fructus per mille pericula ductus", que trobem, amb alguna variant, com a aforisme medieval a Jordi Lombard, *Aurea dicta* (núm. 536, p. 100).

47·8. Mt 7, 6.

47·8bis. Trobem aquesta frase —amb *minor* en comptes de *uix*: "Pluribus intentus minor est ad singula sensus"—, sense indicar-ne la procedència, a diversos autors; per exemple, al *Proverbiorum liber* de Beda (PL 90, 1106) i a *Verbum abbreviatum* de Petrus Cantor, c. 31, 33 i 111 (PL 205, col. 113, 119 i 296). A la frase anterior sembla que hi falta un verb davant d'*a cercar* o hauria de ser *cercara* en comptes de *a cercar*.

47·9. St. Gregori, *Dialogorum*, ll. 2, al pròleg (PL 66, 125-126, als *Prolegomena* de st. Benet). No ho diu, en canvi, a la vida de st. Benet de la *Llegenda àuria* (p. 164-170; p. 204-212 versió llatina).

47·10. B *cagen*.

48·1. C. 29, últim paràgraf.

48·2. Mt 23, 2-3. B *illorum* en comptes de *uero eorum*.

48·3. L'únic sermó de st. Agustí que he trobat sobre aquest evangeli no hi diu pas això (sermó 91, sobre Mt 22, 42-46, PL 38, 567 i seg.); en canvi tracten un xic d'aquest tema i citen la frase semblantment el sermó 137, c. 6 i el 251, c. 4 dels *Sermones ad populum* (PL 38, col. 758 i 1169): "Scribae et Pharisei cathedram Moysi sedent: quae dicunt, facite; sed

quae (quae autem) faciunt, facere nolite”. La citació més semblant, però —encara que hi manca l’explicació d’Eiximenis sobre l’autoritat d’escribes i fariseus per a definir els dubtes de la llei—, la trobem a *De consensu evangelistarum*, ll. 2, c. 75 (PL 34, 1147-1148): “Super cathedram Moysi sederunt Scribae et Pharisei: omnia ergo quaecumque dixerint vobis, servate et facite: secundum vero opera eorum nolite facere”.

48·4. Dt 17, 12.

48·5. B deixa un espai per a la citació, CEDI no en deixen. És Dt 21, 5: “et ad verbum eorum omne negotium, et quidquid mundum, vel immundum est, iudicetur”. També trobem aquesta citació, més o menys canviada, a les *Allegationes* i al c. 452 del *Dotzè* (veg. Hauf, “Les *Allegationes...*”, p. 19).

48·6. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XI, c. 11: *Quis nesciat*; 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 15: *Rogamus*; 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 16: *Quum beatissimus* (PL 187, col. 60 i 1270).

48·7. Lc 17, 14 i Mt 8, 4.

48·8. St. Agustí, *Quaestionem in Evangeliorum*, al ll. 2 —que comenta l’Evangeli de st. Lluc—, c. 40 (PL 35, 1354-1355): “In decem leprosis quos Dominus ita mundavit, cum ait, *Ite, ostendite vos sacerdotibus* [...] Leprosi ergo non absurde intelligi possunt, qui scientiam verae fidei non habentes, varias doctrinas profitentur erroris [...] satis puto significare lepram falsam esse doctrinam, quam bonus praeceptor abstergit”. Aquest fragment és al *Breviarium Romanum*, Pars autumnalis, “Dom. XIII Post Pent.” (p. 234).

48·9. Mt 28, 20.

48·10. Lc 22, 32.

48·11. 1S 15, 22 (1R, segons la nomenclatura del text).

48·12. Llegiu *calga*.

49·1. St. Bernat, *De gradibus humilitatis et superbiae*, que del prefaci al c. 9 té el subtítol de *Tractatus* i a partir del c. 10, *Altera pars tractatus: De duodecim gradibus superbiae*. Aquest fragment del nostre text, del qual he corregit dos errors paleogràfics comuns a tots els còdexs —*missus* i *suum* per *iussus* i *Si cum*—, correspon al c. 16: “De septimo gradu superbiae, qui est praesumptio” (PL 182, 966): “Primus in conventibus residet, in consiliis primus respondet: non vocatus accedit, non iussus se intromittit: reordinat ordinata, reficit facta. Quidquid ipse non fecerit aut ordinaverit, nec recte factum, nec pulchre existimat ordinatum, Judicat judicantes, prejudicat judicaturis. Si, cum tempus advenerit, non promoveatur ad Prioratum; suum abbatem aut individuum judicat, aut deceptum...”.

49·1bis. ‘Pren cura, atén, té esment’ (DCVB, entrada *entremetre*, acc. 4).

49·2. ‘Homes rústics o incapaços del tracte social’ (DCVB, entrada *l.boc*, acc. 2).

49·3. BI *ladren contra*, que es podria interpretar “ladre·n contra”, igual que a la frase següent, en què *jutgen ans* de BI es podria interpretar “jutge·nans”. Però més aviat sembla fallada de concordança dels subjectes.

49·4. Llegiu *arlots*, com escriuen CEDI, és a dir ‘homes vils, de mala vida’ (DCVB, entrada *arlot*).

49·5. St. Bernat, *Sermones in Cantica Canticorum*, sermó 66 (PL 183, 1093 i seg.). No hi diu exactament això, però sí que parla dels heretges, hipòcrites, amb aparença de bons i plens de dolenteria.

50·1. Mt 11, 25-26.

50·2. Joan Cassià, *Collationum XXIV*, “Conlatio abbatis Moysi secunda: De discretione” (*Conférences* I, SC 42, p. 109 i seg. i PL 49, 523 i seg.). Aquí comença una frase desgavellada sintàcticament; s’arreglaria substituint *que* (després de *virtuts*) per *de*.

50·2bis. CED *foragitar*, mateixa solució que a *Lo libre de les dones* II, c. 223, p. 328.

50·3. F. Vegeci, *Epitoma rei militaris*, ll. 3, c. 6 (p. 76, l. 7. La cursiva és meva): “Prouidendum quoque, ut sapientes exertitatie quaerantur, ne duorum aut trium error discrimen pariat uniuersis; interdum autem *imperita rusticitas plura promittit et credit se scire quae nescit*”. Corregeixo el primer mot de la frase d'Eiximenis, que tots els còdexs equivoquen: B *Impetita*, C *inpedita*, EDI *Impedita*.

50·4. Ecli 3, 22-24; no pas el c. 4 com indiquen tots els còdexs.

50·5. Una part enfront d'una altra quan hi ha opinions oposades en una interpretació (veg. el c. 51, § 1).

50·5bis. En el sentit de ‘no la tenen’, ‘no tenen la consciència’.

50·6. Aquí tots els còdexs introdueixen un fragment que sembla un error d'anticip perquè no s'hi acaba d'adir: B *que no allegar lur consciencia*; CEDI *que no de allegar lur* (ED *alleguar llur*) *consciencia*. O potser és que en falta un tros.

51·1. Com a accepció 13 de *posar* al *DCVB* tenim ‘Deixar anar, cessar de tenir’.

51·2. Jb 10, 21.

51·3. C *afermatiuament*, ED *afirmatiuament*, I *feruentment*.

51·4. C. 50, § 1.

51·5. ‘Rebaixament d'algú o d'alguna cosa per dessota del seu valor real’ (*DCVB*, entrada *depressió*). C *Reprencio*, E *reprehensio*, D *reprensio*.

51·6. Jo 18, 28.

52·1. Les raons primera i segona eren al c. 22; per tant, *aquests* són els mateixos que posaven aquelles raons.

52·2. Ricard de Sant Víctor, *De Trinitate*, ll. 1, c. 2 (PL 196, 891 i SC 63, p. 67; traducció catalana a Ricard de Sant Víctor *Sobre la Trinitat*, p. 60). Mateixa citació al c. 155, § 2.

52·3. Frase mal resolta: o hi sobra *que axí* o hi ha homeotelèuton a tots els còdexs i hauria de ser una lectura semblant a això: “...axí com és cosa impossible que el Senyor ens hagi enganyat, axí és cosa impossible que los miracles...”.

52·4. C. 21, § 2, el qual capítol continua del 20, que aporta tres motius de l'excel·lent estament que és la “chrestiana religió”.

52·5. B ho fa concordar amb *chrestians: negu dels altres*. Els altres còdexs, en canvi, amb *comunitat*.

52·6. C. 22, des del § 3 fins al final.

52·7. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 22, c. 5 i 8 (PL 41, col. 755 i 760).

52·8. En el sentit de ‘simples’, tal com escriuen CEDI.

52·9. Veg. Ac 17, 34 i la nota 34·13. Identificat amb el Pseudo-Dionís, autor d'una sèrie d'escrits filosòfics considerats d'autoritat a l'edat mitjana i que se suposen d'un monjo o bisbe del s. V-VI.

52·10. Tot i que la *Llegenda àuria* no recull que st. Ciprià, bisbe de “Cartayna”, fos encantador (p. 497; p. 595-596 versió llatina), sí que ho trobem a Pere Comestor, *Historia scholastica*, *Historia evangelica*, c. 63 “De Beelzebub” (PL 198, 1570): “De Cypriano mago martyre dicit Augustinus, quod in pixide quadam eburnea, dum adhuc magus esset, tres habebat daemones inclusos, per quos quod volebat operabatur, emittendo illos ad quod volebat, et postea redibant. Sed puellam cujus amore tenebatur nunquam potuit adducere, quia illis semper signaculum crucis opposuit. Quo percepto, Cyprianus ad fidem conversus est, postea martyr factus cum Justina virgine”.

52·11. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 10, c. 18 (PL 41, 306). B, en comptes de 18, diu *uuyten*.

52·12. Veg. la *Llegenda àuria* (p. 996 i seg.; p. 70 i seg. versió llatina) i el mateix *Primer*, c. 75-81.

53·1. CI *inpugna*, E *jnpugna*, D *impugna*. A les rúbriques, però, I també diu *improua*.

53·2. 2Te 2, 9, encara que tots els còdexs donen un capítol equivocacat: B *iiij^o*, C *quarto*, ED *iiij^o*, I *tertio*.

53·3. C. 39, on al començament hi ha la mateixa citació de 2Te, però correcta.

53·4. St. Agustí, *Epistolae*, “Classis tertia”, ep. 137 (“Respondet Augustinus ad singulas quaestiones superius propositas a Volusiano”), c. 2, § 8 (PL 33, 519): “Hic si ratio quaeritur, non erit mirabile: si exemplum poscitur, non erit singulare. Demus Deum aliquid posse, quod nos fateamur investigare non posse. In talibus rebus tota ratio facti est potentia facientis”. També trobem citada aquesta frase de st. Agustí sense indicar-ne el lloc de procedència al Comentari de les *Sentències*, de Bonaventura, ll. 3, dist. II, art. 1, q. I, “Conclusio” (*Opera omnia* III, p. 38) i, més amb els mots d’Eiximenis, al *Flores doctorum* de Thomas Hibernicus, § 5 de “Mirabile sive Miraculum”, p. 495: “Dicamus aliquid Deum posse quod nos fateamur investigare non posse. In rebus enim mirabilibus tota ratio faciendi, est potentia facientis”.

53·5. St. Agustí, a *De Genesi ad litteram*, ll. 2 (PL 34, 263 i seg.), parla de la creació, però no hi diu pas això.

53·6. St. Anselm, *De conceptu virginali et originali peccato*, c. 11 (PL 158, 445).

53·7. Jo 5, 36.

53·8. Jo 15, 24.

53·9. Ac 14, 11.

53·10. C. 52, § 5.

53·11. Js 10, 13.

53·12. ‘Rellotge’ (*DCVB*, entrada *alerotge*).

53·13. Is 38, 8 (també 4R 20, 11). A la Vulgata són deu graus i no nou.

53·14. Mt 27, 45; Mc 15, 33; Lc 23, 44.

53·15. Potser st. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 18 (PL 41, 574): “Firmissime tamen credendum est, omnipotentem Deum omnia posse facere quae voluerit, sive vindicando, sive praestando, nec daemones aliquid operari secundum naturae suae potentiam (quia et ipsa angelica creatura est, licet proprio sit vitio maligna), nisi quod ille permiserit, cujus iudicia occulta sunt multa, injusta nulla. Nec sane daemones naturas creant, si aliquid tale faciunt, de qualibus factis ista vertitur quaestio; sed specie tenus, quae a vero Deo sunt creata, commutant, ut videantur esse quod non sunt”. Veg. també *De Genesi ad litteram*, ll. 2, c. 17, § 37 (PL 34, 278), en què parla de l’endevinació astrològica a causa d’esperits seductors, i *De diversis quaestionibus LXXXIII*, qüestió 79 (PL 40, 90-93, esp. 92), en què es refereix a diversos tipus de miracles.

53·16. 2Te 2, 9. Mateixa equivocació que indicàvem a la nota 53·2, però aquesta vegada tots diuen tercer, amb lletres o amb xifres.

53·17. B *prouoca*; CE *prouocant*; D *prouant*. Suposant que B s’hagués descuidat la titlla nasal i I (lectura que seguim) innovés, també podríem interpretar: “o, miracle provocant, aquell qui”.

53·17bis. Veg. la nota 53·16.

53·18. Variant de *per sters* o *per stes*.

54·1. No correspon a cap títol d’obra de st. Agustí. En canvi, surt un raonament semblant a *De civitate Dei*, ll. 22, c. 7 i 8 (PL 41, 759-760) i, doncs, podria ser una equivocació. C. 7: “resurrectionem carnis Christi atque in caelum ascensionem, tanquam id quod fieri non potest, mens humana ferre non posset, eludensque ab auribus cordibusque respuerit, nisi eam fieri potuisset, atque factam esse divinitas ipsius veritatis, vel divinitatis veritas, et contestantia miraculorum signa monstrarent”. C. 8: “Cur, inquiunt, nunc illa miracula, quae praedicatis facta esse, non fiunt? Possem quidem dicere, necessaria fuisse priusquam crederet

mundus, ad hoc ut crederet mundus. Quisquis adhuc prodigia ut credat inquit, magnum est ipse prodigium, qui mundo credente non credit”. O bé a *De vera religione*, c. 25, § 47 (PL 34, 142): “eo gradu fidei, quo a temporalibus ad aeterna conscenditur, visibilia miracula (non enim aliter poterant) secutos esse: per quos id actum est, ut necessaria non essent posteris. Cum enim Ecclesia catholica per totum orbem diffusa atque fundata sit, nec miracula illa in nostra tempora durare permissa sunt”.

54·2. Jo 20, 29.

54·2bis. Només I diu *no creu*; a tots els manuscrits manca.

54·3. B *la* (que es podria referir a *la cosa*, encara que és molt lluny), ED *sil*. C ha saltat de *testimoni* a *testimoni*.

54·4. Maximus Tauronensis, o Màxim de Torí, té diversos sermons de màrtirs, entre els quals el fragment més semblant que he trobat és al sermó 13 “In natali ss. martyrum Nazarii et Celsi I”, que es repeteix al sermó 88 “de natali ss. martyrum III” (PL 57, 869 i 707): “Magni periculi res est, si post prophetarum oracula, post apostolorum testimonia, post martyrum vulnera, veterem fidem, quasi novellam discutere praesumas, et post tam manifestos duces in errore permaneas, et post morientum sudores, otiosa disputatione contendas”.

54·5. St. Isidor, *De summo bono*, ll. 1, c. 27, f. 22v (o *Sententiarum*, ll. 1, c. 24, § 3, PL 83, 592): “Jam in fide miracula quicunque requirit, vanam gloriam, ut laudetur, quaerit”.

54·6. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 22, c. 8 (PL 41, 760), com a la nota 54·1.

54·7. Veg. aquest mateix capítol, § 3.

54·8. Mt 24, 12.

54·9. Ps 13, 1.

55·1. Veg. la nota 34·12.

55·2. Veg. la nota 34·13.

55·2bis. Llegiu *manar*, com escriuen CI (ED manca).

55·3. Veg. la nota 34·9.

55·4. Marco Polo.

55·5. Segons Annamaria Gallina, editora dels *Viatges de Marco Polo* (ENC), la versió catalana comença al c. 57 del ms. francoitalià. No conté, doncs, el miracle de què parla Eiximenis, el qual sí que explica l'altre ms., als c. 26-30 (*op. cit.*, p. 30-31, nota 1). T. Bradwardí —que Eiximenis indica al c. 56 com a font d'alguns dels miracles que aporta—, a *De causa Dei, contra Pelagium, et de virtute causarum* (p. 45), explica aquest mateix, amb indicació dels mateixos autor, obra i capítol com a lloc d'on l'ha tret: “Marcus de Venetijs I. de Condit. Orien. Regionum 18”.

55·6. Mt 17, 20.

55·7. Aquesta frase queda coixa. Potser hi falta un tros. Fa la impressió que CED l'han volguda arreglar amb *vehés* (C *veés*), que manca a BI, però continua quedant coixa. Hauria de ser *com veés*, en tot cas. També podria ser que *com* anés davant de *l'hom* i s'hagués oblidat per la semblança amb la paraula següent (*lom*, *lhom*).

55·8. Aquí hi ha la primera frase principal, que continua de la conjunció *E* que inicia el capítol.

55·9. B té el signe paleogràfic de *pre* i no de *per*.

55·10. No és 30, sinó 34.

55·11. Nm 23, 4 i seg. (Balaam). Jo 11, 49-51 (Caifàs).

55·12. Veg. la nota 37·8.

55·13. Segons A. Gallina (*Viatges de Marco Polo*, p. 31, nota 1), aquest miracle és per a provar la fe cristiana no pas als jueus, sinó als sarraïns.

55·14. Mt 11, 25.

56·1. El Puig de França segur que es refereix al santuari de Nostra Dona de la ciutat d'Alvèrnia Lo Puèg (Nòstra Dòna de Lo Puèg), al departament actual de l'Alta Loira, que a l'edat mitjana era ciutat de pelegrinatges (veg. Jordi Colomina i Josep Martines, “Màlaga o Màlega? Els problemes de l'exotoponímia a la llum de la llengua antiga”, a *Saitabi*, XLIII (1993), p. 75, i Lluís Fornés, “Sants occitans a València”, a *Saó*, 134 (oct. 1990), p. 21). Encara que a la *GEC* trobem tres possibles Mare de Déu de Vallverd (a l'antic portal de la ciutat de Tortosa, vora el riu, que era força venerada; en un santuari a l'Alguer, a vuit quilòmetres de la ciutat; en un monestir cistercenc femení a Tragó de Noguera, d'origen desconegut i que fou suprimit el 1474), segons Josep Perarnau, aquesta és la Mare de Déu de Vauvèrd, entre Montpeller i Arle, afirmació que puc confirmar per la informació de Vauvèrd que em va proporcionar l'abbé Gabriel Coulet el maig del 1995 i que després vaig poder comprovar personalment (agost del 2000): l'església actual és de final del s. XVII, però el culte a la Mare de Déu, que se suposa que es remunta als primers temps del cristianisme, ja s'hi documenta el 810; el 1235 s'hi construeix una nova església perquè la capella, situada en un pujol, de la qual no queda cap vestigi ni se'n sap la situació exacta, era massa petita per a acollir els pelegrins; fou molt popular al temps de les croades i a l'edat mitjana, en què Nostra Senyora de Vauvèrd, famosa pels miracles, era una etapa important d'una de les rutes que menaven a St. Jaume de Compostel·la; l'any 1291 el sant pare Nicolau IV va concedir una indulgència als pelegrins que hi anaven i el 1309 Climent V hi recomanava el pelegrinatge. La de Roncesvalls, com actualment.

56·2. També esmentat per Bradwardí, a *De causa Dei* (veg. la nota 55·5): “Marcus de Venetijs 3. de Condit. Oriental. Regionum 27. recitat, quomodo circa corpus S. Thomae Apostoli in Maabar, id est in maiore India...”. Però a Bradwardí no hi ha aquest miracle dels cabells.

56·3. Que st. Tomàs predicà a l'Índia ho trobem a Aitó, *La flor de les històries d'Orient* (p. 81), a la *Llegendenda àuria* (p. 951-960; p. 32-39 versió llatina), però ni en un lloc ni a l'altre no hi diu cap d'aquests miracles. Als *Viatges de Marco Polo* (p. 177) en trobem d'altres. El prodigi de la mà del sant que dóna la comunió als fidels, però la retira dels qui no en són mereixedors, figura a l'*Index* de Tubach, núm. 4824 [tret del *Catalogue of Romances in the Department of Manuscripts in the British Museum*, vol. III, ed. J. A. Herbert (Londres 1910)].

56·3bis. Llegiu *tolen*, com diuen CEDI.

56·4. Mateixa font a Bradwardí (*De causa Dei*, p. 43): “De Conditionibus et Consuetudinibus Orientalium Regionum, lib. I 39”. La lletra volada deu ser una *o*, pel traç, però es podria interpretar com una *e*.

56·5. *Samurcham* i *Samarcham* a Bradwardí (*De causa Dei*, p. 43). Deu ser Samarkanda, que surt a Aitó (*La flor de les històries d'Orient*, l. 209, c. 7 “Del regne de Pèrsia”, p. 82) anomenada *Samargant* (cal mirar la nota corresponent d'A. Hauf, p. 165, referent a altres textos en què apareix aquesta ciutat). Veg. també, pel que fa a la no aparició d'aquest topònim als *Viatges de Marco Polo*, la nota 1 que hi fa A. Gallina a la p. 31, on indica que se'n parla, com d'altres ciutats, als c. 44-53 del ms. francoitalià, els quals no formen part de la versió catalana. C *surracha* (i titlla nasal sobre la *a* última), ED *surrancha*, I *surrarcha* (i titlla nasal sobre la *a* última).

56·6. En el sentit de ‘sostenir-se, mantenir-se dret sense caure’ (*DCVB*, entrada *soferir-se*).

56·7. Aquest *set* (amb xifres romanes a CE) sembla que és un error comú de tots per repetició del nombre anterior i que hauria de dir *tres*. A la *Llegendenda àuria* diu “III mil·lés”/“tria milliaría” (p. 618; p. 786 versió llatina). Igualment a Bradwardí, que ho reproduïx (veg. la nota següent).

56·8. Aquí ens indica per primera vegada la font d'aquestes citacions, que ja utilitzava al c. anterior, és a dir, *De causa Dei, contra Pelagium, et de virtute causarum*, efectivament ll. 1, c. 1, art. 32, p. 43-44.

56·9. Veg. la història de st. Miquel Arcàngel a la *Llegenda àuria* (p. 515-525; p. 642-653 versió llatina).

56·10. *Pulla* o *Apúlia* (en italià *Puglia*), al sud de la península Itàlica, pertanyent al regne de Nàpols, com diu al final del capítol. BI fan servir *enrevirona*, en contraposició de CED (*environa* CE i *invirona* D).

57·1. B *lvijj*, i a partir d'aquí els números de cada capítol van avançats a tot el manuscrit.

57·2. Ex 19 i seg.

57·3. Veg. la *Llegenda àuria* (p. 620 i seg.). El miracle de l'oli que li ix del cor és a la p. 624. Sembla que fou una de les santes més populars a l'edat mitjana.

57·4. Marcus Aurelius Valerius Maxentius (? ca. 278-Roma 312).

57·5. *Martiniana* o *Cronica summorum pontificum imperatorumque* de Martí de Troppau o el Polonès (inc. 225 de la BUB, del qual són les citacions): “Maxentius filius Maximiani Rome factus Cesar et sanctos dei persecutus est qui beatam Catherinam occidit” (f. 20r, a *Marcellvs*). N'hi ha una versió catalana a la BE (ms. P-ij-18): *Crònica dels pontífexs i emperadors i coses del seu temps*.

57·6. Mot antic per ‘disminució’ (*DCVB*, entrada *diminuició*).

57·7. En-Gaddí és, segons la *GEC*, un oasi a la ribera occidental de la mar Morta, en ple desert de Judà, del qual la Bíblia lloa els palmerars i les vinyes (p. ex., Ct 1, 14), indicació geogràfica que no s'acosta gaire a la del nostre text. A la *Vida de Jesucrist*, Eiximenis també fa referència al bàlsam d'aquesta vinya (ms. 1160 de la BUB, f. 91v). A la *Llegenda àuria*, a la nativitat de Jesucrist (p. 966; p. 45 de la versió llatina, que cita “Bartholomaeus in sua compilatione”) diu que quan Ell nasqué els arbres de la “vinae Engadi”, que libaven bàlsam, floriren i fructificaren i donaren licor de bàlsam. Però dels bous i la rabassa que no crema no en parla.

57·8. ‘Malalts de quartanes’, és a dir: de febre que ve cada quatre dies (*DCVB*, entrada *quartanari*, -ària).

57·9. Bradwardí, *De causa Dei*, p. 39: “Veni in Angliam ad Regem Anglorum praesentem, duc tecum Christianum quemcunque habentem morbum Regium [...] et oratione fusa, manu imposita, ac benedictione, sub signo crucis data, ipsum curabit in nomine Iesu Christi. Hoc enim facit continue [...] in Anglia, in Alemannia, et in Francia [...] Quod et omnes Reges Christiani Anglorum solent diuinitus facere et Francorum, sicut Libri Antiquitatum, et fama Regnorum concors testantur: Vnde et morbus Regius nomen sumpsit”. Sobre aquests reis guaridors veg. Marc Bloch, *Los reyes taumaturgos* (p. 25, 35-36, 91-92, etc.), i A. Cardoner, *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)* (p. 110). *Morbus regius*, que trobem també al *Vocabularium* de Papias, segons l'enciclopèdia Espasa és la icterícia, que no sembla correspondre al significat de *mal de llop* al *DCVB* (entrada *llop*, acc. 6) i *DECat* (entrada *llop*, vol. V, p. 256). Sobre aquesta malaltia i altres en l'obra d'Eiximenis, veg. l'article de D. J. Viera, J. Piqué i R. Camaño “Malaltia i salut en l'obra de Francesc Eiximenis”, p. 186-199, aquí esp. p. 190-191.

57·10. Només l'inc. escriu una *e* entre *illa* i *de*; a BCED manca.

57·11. Bradwardí, *De causa Dei* (p. 117), parla de miracles “in Anglia et in Hybernia”, però no diu el títol del llibre; podria ser una mala lectura. A Nennius, *Historia Brittonum* (p. 137, versió espanyola), hi trobem dos prodigis a Hibèrnia que, malgrat que s'assemblen a aquests, no ho són. El prodigi del bastó que es converteix en ferro o pedra o continua essent “fust” el trobem a *De proprietatibus rerum* de Bartholomaeus Anglicus, ll. 15, c. 79: “De ybernia”.

57·11bis. Segurament *là jus* (‘allà baix’), encara que no l'he trobat documentat, de la mateixa manera que hi ha *lessús* per *là sus* (c. 324, § 2; 335, § 3; 375, § últim; notes 324·7, 335·5, 375·6).

57·12. Bradwardí, *De causa Dei*, p. 117.

57·13. Sobre el Purgatori de Sant Patrici, veg. Riquer i Comas, *Història de la literatura catalana*, vol. 2, p. 309 i seg.; Ramon Miquel i Planas, *Llegendes de l'altra vida*, i el pròleg d'Arseni Pacheco a *Viatges a l'altre món*.

57·14. També parla de les illes on ningú no pot morir, sense dir-ne la font, Bradwardí (*De causa Dei*, p. 117).

57·15. Sobre les onze mil verges, vegeu la *Llegenda àuria* (p.562-565; c. 153, p. 701 i seg. versió llatina), on no hi ha aquest prodigi. Sanahuja, a *Historia de la seràfica província de Catalunya* (p. 57), explica que a l'església del convent de st. Francesc de Girona hi tenien un altar dedicat. Montserrat Rumbau, a *Grandeses i misèries de la Catalunya del segle XIV* (p. 184), esmenta dos caps d'aquestes verges que Joan d'Aragó, fill de Jaume II, va regalar a Montserrat, segons que consta als annals d'aquest monestir.

57·16. És a dir: 'epilèpsia' (*DCVB*, entrada *mal*, acc. 3). Que els tres Reis són enterrats a Colònia —on encara hi ha l'arqueta de les relíquies— també ho trobem a la *Llegenda àuria* (p. 38-39; p. 94 versió llatina), que ens fa saber que abans eren a Milà, però l'atribució de guarir d'aquest mal no hi és. Eiximenis ho repeteix, però amb una altra propietat guaridora, a la *Vida de Jesucrist* (ms. 1160 de la BUB, f. 107ra): "e són soterrats ensemps en hun moniment posat en una capella qui és en lo cap de la seu de Colunya, e diu-se aquí que les coses que hom los acosta e ls toquen han efficàcia contra mal de gota".

57·17. El culte de st. Nicolau de Mira (Àsia Menor), conegut com a st. Nicolau de Bari perquè hi foren traslladades les relíquies el 1087, es popularitzà a l'edat mitjana. Veg. la *Llegenda àuria* (p. 939-947; p. 22-29 versió llatina), en què parla de l'oli sagrat que surt dels seus membres i del trasllat del cos a Bari.

57·18. St. Bartomeu apòstol. Veg. la *Llegenda àuria* (p. 438-442; p. 540-548 versió llatina), en què s'explica el trasllat a Benevent, però no pas el prodigi de l'oli.

57·19. Els hospitalers s'instal·laren a l'illa de Rodes el 1306, derrotaren els turcs després de dos anys de lluites (1308) i dominaren l'illa fins al 1522 (*GEC*).

57·20. St. Antoni de Pàdua (o de Lisboa), que morí a Pàdua el 1231. Pel que fa a la llengua, de la qual la *Llegenda àuria* (p. 750-752; manca a la versió llatina) no diu res, veg. les *Acta sanctorum*, juny III, dia 13, p. 230, § 69 i p. 233, § 73-75. Sembla que a Pàdua encara es conserva, entre altres relíquies del sant.

57·21. La *Llegenda àuria* (p. 442-458; p. 548-566 versió llatina) també parla del trasllat del seu cos a Pavia, però no del cor ni d'aquest prodigi. Que el cor es mou —no pas amb el llibre *De la santa Trinitat*, sinó en sentir els mots "Sanctus, sanctus, sanctus" del *Te Deum* i cada dissabte de la Trinitat— ho recull l'*Index* de Tubach, núm. 415. A les *Acta sanctorum*, agost VI, dia 28, p. 380, es parla de les llegendes del cor de st. Agustí.

57·22. St. Ubald (1080/85-1160/68), nascut a Gubbio, en fou bisbe (1129). Emprengué una obra de pacificació entre els ciutadans, perquè hi havia lluites, promogué la reconstrucció de la catedral, defensà la ciutat contra Frederic Barba-roja (1155). Canonitzat el 1192, és patró de Gubbio, on encara rep culte i devoció popular (dec aquesta informació a Francesca Ziino). No s'inclou a la *Llegenda àuria*. A les *Acta sanctorum*, maig III, dia 16, p. 625 i seg., no trobem res d'aquests prodigis dels cabells i les ungles, que semblen una repetició dels que s'atribuïen a st. Tomàs (veg. el c. 56, § 4).

57·23. Segons Frédéric Mistral, *Lou tresor dóu felibrige* (vol. II, a *Restitut, Restit, Rastit*), hi ha dues tradicions: per la primera, st. Restitut, primer bisbe de Nîmes, seria el cec de naixement de l'Evangeli, que arribà a Provença amb st. Llätzer i les santes Maries; per la segona, la de l'església d'Ais, s'identifica el cec de naixement amb st. Sidoni, segon bisbe d'aquesta ciutat. Segons Enric Moreu-Rey, se l'invoca per a recuperar objectes robats i per a recobrar la vista. No és a la *Llegenda àuria* i no sembla que tingui res a veure amb el st. Restitut màrtir en temps de Diocleciana i Maximiana (*Acta sanctorum*, maig VII, dia 29, p. 10-13).

57·24. ‘Malaltia cutània caracteritzada per granulació vermella, difícil de guarir’, coneguda també amb altres noms, a més de *foc de Sant Antoni*: *foc de Sant Marçal*, *foc volatge*, *foc volant* i *foc salvatge* (DCVB, entrada *foc*). Josep Moran, a l’article “El foc (de sant Antoni) en els *Col·loquis* tortosins de Despuig”, identifica aquesta malaltia —avui eradicada del tot, però molt freqüent a l’edat mitjana i fins ben entrada l’edat moderna— amb l’ergotisme, que és “una intoxicació produïda pel consum de gramínies infestades per la banya del sègol (*claviceps purpurea*), fong paràsit que produeix l’ergotina, alcaloide de forta acció vasoconstrictora, que provoca la gangrena en les extremitats per manca d’irrigació sanguínia, a més de fenòmens de caràcter epilèptic”. Aquest mateix autor indica que es fundà l’orde canonical i hospitalari de Sant Antoni, el qual, centrat a l’abadia de Sant Antoni del Delfinat i amb diverses cases amb hospitals, també en terres catalanes, es dedicava a l’atenció dels malalts d’ergotisme. Pel que fa a sant Antoni, veg. també la nota 37·12.

57·24bis. CEDI *ab* en comptes d’*en*.

57·25. El nom d’aquesta malaltia el trobem des d’antic a diversos documents. Per exemple, Gaspar Torrella, a *Dialogus de dolore cum tractatu de ulceribus in pudendagra evenire solitis*, editat el 1500, cita a la p. 7 el *Dotzè del Crestià*, en què troba aquest nom, que suposa referit a la lepra i no pas al mal gal·lic, que solia designar: “Ualentini: Catalani: et Aragonenses post longam librorum indagacionem ipsum morbum Sementi vocarunt eo quia in duodecimo libro christiani edito a magistro ximenes scriptum inuenerunt similem morbum alias orbem inuasisse sed isti non parum a veritate deuiant. nam hic morbus de quo in supradicto libro fit mentio in regno francie et usitatus et antiquus est. nam sicut lepra a sancto Lazaro vulgus eam morbum sancti Lazari vocat hoc eodem modo galli malum mortuum morbum sancti Sementi appellant eo quia eius auxilio implorato complurimi curantur...”. Al c. 138 del *Dotzè* (inc. 2-V-16 de la BC), *Quina prouisió deu fer la ciutat sobre lo calçat dels hòmens*, que parla dels excessos en el calçar dels homes, el monjo Lodegarus els diu de part de Déu: “Per tal quant tant és stat lo vostre excés de vostre calçar orat dauant nostre Senyor Déu, vendrà sobre vosaltres mortaldat e vostres cames e peus se menjaran verms per la major partida. En aquells qui romandran vendrà puagre o mal de bues e de grans plagues appellat *decentment* qui·ls turmentaran tant...” [la cursiva és meva; segons la transcripció de Germà Colón del ms. de St. Cugat (veg. més avall), és *de sent Ment*]; dues notes marginals criden l’atenció sobre aquest fragment i escriuen el nom d’aquest mal: “...mal de senment y altres mals”, “nota de sacne [amb titlla de nasal sobre les dues enes] e prega déu que ten guardé”. Els jurats de Girona, en un document del 1495, fan referència al “mal vulgarment apellat de sent Men” (Josep Clara, “Les dones públiques de la Girona medieval”, *Revista de Girona*, núm. 107, p. 146). Pel que fa a aquest nom —que es relaciona amb st. “Meen, Majanus, Mainus Conaidus, Mavennus vel Mevennus” (*Acta sanctorum*, juny V, dia 21, p. 87-91: “De S. Maiano sive Mevenno, abbate in Britannia Armorica”) o Sement, primer, i amb st. Menna, més tard— i la malaltia, veg. J. Astruc, *De morbis venereis libri novem*, ll. 1, c. 1, p. 4-6 (1748); José Rodrigo Pertegás, “Mal de sement” (1922) i “El mal de bubas en Valencia a mediados del s. XV” (1928); i, sobretot, Jon Arrizabalaga —que ha estudiat la història d’aquesta malaltia i a qui agraeixo que em va facilitar molt amablement bibliografia d’aquest tema—, l’entrada *Syphilis* dins *The Cambridge World History of Human Disease* (VIII·134; p. 1025 i seg.) i la separata *Medicina universitaria y morbus gallicus en la Italia de finales del siglo XV: el arquiatra pontificio Gaspar Torrella (c. 1452-c. 1520)*. Com a síntesi d’aquest mal i per a aportacions d’altres referències, veg. l’article de Germà Colón “Filología y sífilis. Sobre el *mal de simiente* o *mal de sement*” (*Revista de Filología Española*, tom LXXVIII, fascicles 3 i 4, juliol-desembre 1998, p. 275-308), en què indica que aquest sant era natural d’Anglaterra, anà a viure a Bretanya i morí cap a l’any 617 al monestir que té el seu nom i del qual és patró, saint-Méen-le-Grand, a la diòcesi de Saint-Malo, al costat del riu Gaël (Ille-et-Vilaine), lloc de pelegrinació on hi havia una font miraculosa a la qual acudien

pelegrins de tot Europa afectats de mals de la pell (p. 290). Sembla que aquest mal (*malum S. Majani*), a què al·ludeix Albert el Gran a la *Vita* llatina (*Acta sanctorum*) i que qualifica de *Psora*, pot ser qualsevol erupció cutània com sarna, verola, erisipela i altres (G. Colón, *loc. cit.* p. 300), almenys en aquesta època.

57·26. A Aira, ciutat occitana al riu Ador, hi havia una antiga abadia fundada el 1155, amb església dels s. XII i XIV; els bisbes de la vila d'Aira portaven el títol de Santa Quitèria. Es conserven diversos testimonis de guaricions de bogeria i mals mentals (anys 1624-1634). Al s. XVIII, el bisbe tancà l'abadia, que a partir de llavors ha tingut diversos usos (seminari, escola primària, institut professional). A Catalunya aquesta santa era venerada ja l'any 1000 i era invocada sobretot contra la ràbia i la folia (dec part d'aquesta informació a Enric Moreu-Rey i part a l'abbé Pierre Barrère, d'Aira). A la *Llegenda àuria* (p. 737-750; manca a la versió llatina) no hi ha referència a la ciutat ni al mal de ràbia. Veg. les *Acta sanctorum*, maig V, dia 22, p. 173 i seg.

57·27. Segons E. Moreu-Rey, prop de Bordeus hi ha molts Sant Miquel: a Lugòs, a Artigavila (o Artigavièlha?), a Civrac, a Cursan, a Margaus, Sent Miquèu de Rieufreg, Sent Miquèu de la Pujada, Sent Miquèu de Castethnau, Sent Miquèu de Fronsac, Sent Miquèu de la Ribiera, que pot ser el mateix que l'anterior, etc. Gràcies a l'amable informació que em va enviar per carta el senyor Jean Rigouste, de Bergerac, veig que podem reduir a quatre els Sent Miquèu que hi ha a una jornada (uns 30 km) de Bordeus: Margaus, la Ribiera, Cursan i Rieufreg; el primer i el tercer actualment són llocs petits. La *Llegenda àuria* (p. 515-523; p. 642-653 versió llatina) no aclareix res. És probable que sigui Sent Miquèu de Rieufreg, on no hi havia monestir, sinó només una esglésiola. Feien passar pel forat de St. Miquel (una lluernia) els infants un cert nombre de vegades per a protegir-los de certes malalties, especialment del “mal caduc” (*Guide et manuel du pèlerin à Saint-Michel-de-Rieufret*, Bordeus, 1877).

58·1. Sobre els miracles de Montserrat, veg. D. Cebrià Baraut, “Les cantigues d'Alfons el Savi i el primitiu *Liber miraculorum* de nostra Dona de Montserrat”, *Estudis Romànics*, II (1949-1950), p. 79-92, i Alfonso X, O Sábio, *Cantigas de Santa Maria*, cantigues 48, 52, 57, 113, 302 i 311.

58·2. A la *Llegenda àuria* surten st. Narcís (p. 570-574) i st. Feliu (p. 46-47) només en la versió catalana, però no pas st. Fruitós ni st. Oleguer; sta. Eulàlia (p. 727 i seg.). CED diuen *e de sant* (E *sanct*) *seuer e* després de *sent Al·leguer*.

58·3. La vida llegendària d'aquesta santa, que esdevingué patrona de Tarragona, on se'n sap el culte des del s. XII, és coneguda pels *Actes de Pau i Tecla*, una nota a la introducció dels quals ens assabenta que al s. XIV el rei Oixiu de la Petita Armènia va enviar relíquies de sta. Tecla al rei Jaume II, del qual les reberen l'arquebisbe i el capítol de Tarragona (*Apòcrifs del Nou Testament*, p. 277). A la *Llegenda àuria* (p. 771-776; p. 905 versió llatina) no diu res de Tarragona.

58·4. Jill R. Webster (“Dos siglos de franciscanismo en Catalunya”, *AIA*, 41 (1981), p. 223-224) indica que el primer local ocupat pels franciscans a Barcelona havia estat l'hospital de St. Nicolau (documentat el 1229), que s'anà modificant i ampliant fins a adquirir la forma definitiva al s. XIV, i que el 1500 es va destruir. Sobre la tradició de l'estada de st. Francesc a la ciutat, veg. Sanahuja, *Historia de la seráfica provincia de Cataluña*, p. 50.

58·5. D'aquests estanys de fets prodigiosos n'escriuen al s. XVII, entre altres, Jeroni Pujades —que cita Beuter, “Lucio Marineo”, “Petro Berchor”, aquest passatge d'Eiximenis i Jeroni Pau— a la *Coronica universal del Principat de Cathalunya* (ll. 1, c. 4, f. 3r-v) i Reginaldo Poc a *Vida y milagros de San Galderique* (c. 10, f. 46r-v), el qual parla de truites molt grosses, tingudes per dimonis per alguns, que salten de la paella. Dec aquesta informació, per mitjà del pare Josep Massot i Muntaner, al pare Hildebrand Miret (mort l'any 2010), el qual

em va fer saber que tota aquesta tradició secular de fets estranys —ben coneguda localment— s’atribueix als tres estanys de Noedes i, concretament, a l’estany Negre, del qual es conta que la gent del país es guarda bé de tirar-hi una pedra perquè es diu que sobtadament s’hi congriaria una tempesta. Aquests estanys són al vessant sud-oest de la serra de Madres —que no forma part del massís del Canigó, sinó que la’n separa la fossa del riu Tet—, relativament a prop del pic de Madres. El fenomen de la tempesta que es produeix quan es tira una pedra a l’estany del Canigó també el trobem en una narració de Gervasi de Tilbury (ca. 1211), reproduïda més tard a *Gesta Romanorum* (ca. 1300), tal com veiem en la transcripció que en fa Albert Hauf a “La seducció de Gentil en el Canigó de Verdaguer i el romanç de *El infante Arnaldos*” (*Caplletra*, 5, p. 80): “[...] Est in Catalonia episcopatu Gerundensi, *mons excelsus valde, cui nomen Cannarum* [Cannagum, en altres llocs] *accolae indiderunt. Hujus ambitus arduus et pro magna parte inaccessibilis ad ascensum, in cujus summitate lacus est, aquam continens subnigram et in fundo imperscrutabilem. Illic mansio fertur esse daemonum ad modum palatii dilatata, et janua clausa. Facies tamen ipsius mansionis, sicut ipsorum daemonum, vulgaribus est incognita ac invisibilis. In lacum si quis aliquam lapideam aut alias solidam projecerit materiam, statim, tanquam offensis daemonibus, tempestas erumpit...*” (el subratllat és de Hauf).

58·6. Aquest comentari, que forma part del text, ens indica que cap d’aquests còdexs no és l’original.

58·7. ‘Comarca muntanyosa, sobretot d’Aragó’ (*DCVB*, entrada *serrania*, que, entre altres citacions, aporta aquesta del *Primer*).

58·8. Aquests corporals de Daroca —on hi havia un convent de franciscans (Sanahuja, *Historia de la seráfica provincia de Cataluña*, p. 65)— encara es conserven, en una custòdia-reliquiari de Pere Moragues, de vers 1384, donada per Pere III a la col·legiata de Daroca, que vàrem poder veure a l’exposició *Catalunya Medieval* de Barcelona (20 de maig-9 d’agost de 1992). En fa una descripció detallada Joseph Gudiol a “L’orfebreria en l’exposició hispano-francesa de Saragoça”, *Anuari de l’IEC*, II, 1908 (p. 103-149).

58·9. C, en comptes d’aquí, diu *en vn loch en lo Regne de valencia qui ha nom lutxen*. És a Llutxent on la tradició situa el miracle dels corporals de Daroca (*GEC*).

59·1. ‘Apoplexia’ (*DCVB*, entrada *mal*, acc. 3).

59·1bis. B *cadén*, que si volgués dir ‘cauen’ estaria més d’acord amb aquesta malaltia, perquè costa de creure que els malalts d’apoplexia cridin.

59·2. *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais.

59·3. Oració de “Commune virginum. Pro virgine et martyre” (*Missale Romanum*, p. 35 del “Commune sanctorum”): “Deus, qui inter caetera potentiae tuae miracula, etiam in sexu fragili victoriam martyrii contulisti”.

59·4. Sembla que faltaria un *com* davant de *per*.

59·5. Trobem aquest miracle, en la persona d’un pelegrí que anava amb vaixell —i no pas d’un mariner—, a Cesari de Heisterbach, *Dialogus miraculorum*, dist. 3: *De Confessione*, c. 21 (vol. I, p. 136), com a procedent de “magister Johannes Xantensis”; no hi diu pas que no gosés sortir per vergonya. L’explica també J. de Vitry, *The Exempla...*, sense indicar si és pelegrí o no, només “De quodam alio audivi...” (exemple 302, p. 126-127, llatí, i 266-267, anglès). Veg. igualment el *Recull d’exemples y miracles*, ms. 89 de la BUB, del s. xv, f. 55, que l’aporta com a procedent de “Cesarius”.

59·6. També fa referència a aquest fet al c. 571 del *Terç* (veg. la tesi inèdita de X. Renedo, *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, p. 83-84, l. 6-9, i la nota corresponent, 188, p. 255-256, on transcriu aquest fragment del *Primer* i indica la transformació d’aquesta idea en exemple, com al recull de Tubach, *Index Exemplorum...*): “Opinió és estada d’alscuns que comunament

les se'n porten diables en la mort en cors e en ànima. E proven-ho per tal car comunament jamés no hoyràs que se'n soterre neguna, no contrastant que tot lo món ne sia ple”.

59·7. B *conreen*, I *contreen*; CED tenen una lectura diferent (C *sen contren*, ED *se encontren*). Pel sentit i per la forma que pren el mot als diferents còdexs (B amb oblit de la segona c; I i possiblement els altres tres, que a més modifiquen la frase, amb canvi de c per t), penso que ha de ser el verb *concrear*: ‘criar, produir, engendrar’ (DCVB, entrada *concrear o concriar*, acc. 2; veg. també el DEC*at*, entrada *criar*, i el GDLC, entrada *concriar*).

59·8. Sant Agustí, sermó 130, “De verbis Evangelii Joannis, ubi narratur miraculum de quinque panibus et duobus piscibus, cap. V, v. 5-14”, § 1 (PL 38, 725).

59·9. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 10, c. 12 (PL 41, 291): “Nam et omni miraculo quod fit per hominem, majus miraculum est homo”.

59·10. Segueixo la lectura de I pel sentit, que segurament que corregeix un error comú: *preycadors*.

59·11. St. Anselm de Canterbury, *Dialogus de libero arbitrio*, c. 10, amb alguna diferència (PL 158, 502): “Et majus miraculum existimo, cum Deus voluntati desertam reddit rectitudinem, quam cum mortuo reddit vitam amissam. Corpus enim necessitate moriendo non peccat, ut vitam nunquam recipiat; voluntas vero per se rectitudinem deserendo, meretur ut illa semper indigeat. Et si quis sponte sibi mortem infert, non aufert sibi quod nunquam erat amissurus; qui vero voluntatis rectitudinem deserit, hoc abjicit quod ex debito semper erat servaturus”.

59·12. Mt 23, 37. Tots els còdexs deixen un espai en blanc al lloc del capítol, fora de I, que no n’hi deixa.

59·12 bis. ‘Esfera’ (DCVB, entrada 2.*espera*).

59·13. Pot ser Enric I de Castella, rei de 1214 a 1217, o Enric II “el Fratricida”, rei de Castella-Lleó de 1369 a 1379.

59·14. Veg. la nota 58·7.

59·15. Noteu el vulgarisme *professons*, encara viu actualment.

59·16. Bradwardí, *De causa Dei*, p. 39 (a la p. 41 torna a citar autor i obra): “Quod etiam expressus testatur Solinus de Mirabilibus Mundi, lib. 2”. Aquest autor romà del s. III compongué la recopilació *Collectanea rerum mirabilium* en 57 capítols, que obtingué molta difusió, treta principalment de la *Història natural* de Plini.

60·1. Bradwardí, *De causa Dei*, p. 39: “Ecce Aristoteles famosus Philosophus in de Mundo 12. referens vnum magnum mirabile: Fuit, inquit, dudum versus occasum terraemotus...”.

60·2. A *De mirabilibus auscultationibus* (a *Aristotle Minor Works*), núm. 154, hi ha el fet prodigiós de l’Etna, que la lava no feia mal als qui portaven els pares a coll.

60·2bis. B afegeix *cremaua*.

60·3. Bradwardí, *De causa Dei*, p. 39: “Aristoteles in Secreto Secretorum Part. tertiae cap. 14”. Hi ha, doncs, errors divergents de B (*viiij*^o) i CEDI (C *viii*^o, ED *viii*^o, I *ix*).

60·4. Veg. la nota 59·16.

60·5. Bradwardí, *De causa Dei*, p. 39.

60·6. Bradwardí, *De causa Dei*, p. 39: “ad montem Sorastem”, tret de Plini el Vell, *Història natural*, ll. 7, c. 2: “montem Soractem”. És a dir, l’actual Soracte (*Soratte* en italià), muntanya del Laci, al nord de Roma.

60·7. Tot això, des d’Avicenna fins a les històries del regne d’Ermínia i el lloc tenebrós, amb les mateixes citacions, ho trobem a Bradwardí (*De causa Dei*, p. 39-41 i 43), del qual segueix l’ordre i tot, encara que Eiximenis se’n salta alguna cosa que ja ha explicat abans o detalls de les citacions.

60·8. Algatzell o al-Gazzali (1058-1111), teòleg, jurista i filòsof islàmic (*GEC*).

60·9. Tots els còdexs repeteixen erròniament la *Methafisica* de la línia anterior, però és, segons Bradwardí, *Philosophia*.

60·10. B *Albimatzar*, I *Albiniazar*. Per a aquest astrònom Albumasar i altres autoritats del món àrab i la seva influència en el món cristià, veg. J. Vernet, *La cultura hispanoàrabe en Oriente y Occidente*.

60·11. Josep Flavi o Flavi Josep (Jerusalem 38-Roma 100), l'historiador jueu autor de la *Història de la guerra jueva* (77-78) i *Les antiguitats judaïques*.

60·12. El mar de Pamfília (“Pamphylicum mare”, segons Bradwardí), que trobem cap al final del segon llibre de *Les antiguitats judaïques*. La traducció anglesa (Iosephus, *Jewish Antiquities*, books I-IV, IV, p. 317) diu: “whether by the will of God or maybe by accident, seeing that the hosts of Alexander king of Macedon, men born but the other day, beheld the Pamphylian Sea retire before them and, when other road there was none, offer a passage through itself, what time it pleased God to overthrow the Persian empire; and on that all are agreed who have recorded Alexander’s exploits”. L’escena passa als confins de Lícia i Pamfília. Aquest episodi també és a l’*Speculum historiale*, ll. 4, c. 37 (“De Persecutione Darii”), f. 44va, que indica la mateixa font.

60·13. Valeri Màxim (s. I aC-I dC), escriptor llatí, autor dels *Factorum ac dictorum memorabilium*, del qual hi ha la traducció catalana del s. XIV de fra Antoni Canals, ed. per R. Miquel i Planas. Hi ha error de tots els còdexs (o de l’antígraf) en la interpretació de l’abreviatura de *libro* (l^o) com si fos la xifra romana de cinquanta: BI *quingagesimo octauo*; C l^{viii}^o, ED l^{viii}^o, perquè és el ll. VIII, com indica Bradwardí (*De causa Dei*, p. 40).

60·14. “Ovidis de fastis lib. 4”, segons Bradwardí (*De causa Dei*).

60·15. ‘Tracta extensament’ (DCVB, entrada *pertractar*).

60·16. Segons Bradwardí (*De causa Dei*, p. 40), “Aug. I de Ciuit. Dei 29. & 2ⁱ. 5°. 26. & 10. 16”, o sigui: ll. 1, c. 29; ll. 2, c. 5 i 26; ll. 10, c. 16 (comprovat a PL 41, col. 42; 50-51 i 74-76; 293-295). Tots els còdexs indiquen erròniament el c. *sisè*, amb lletres o xifres, en comptes de 26.

60·17. Aitó de Gorigos, *La flor de les històries d’Orient*.

60·18. Genguis Khan (1167-1227), el “Chamguiscam” o “Chamguis I^o Cham” de Bradwardí (*De causa Dei*, p. 41).

60·19. “Belian”, a Bradwardí (*De causa Dei*); “Belguiam, Belieban, Bellieban, Bellican, Belican” a Aitó (*La flor de les històries d’Orient*, l. 771; 904; 907; 911, 923 i 983, i 915 respectivament). Hi apareix com una muntanya, però els orientalistes moderns (segons indica A. Hauf al pròleg de *La flor...*, p. 59) el relacionen amb un riu o un llac, Baljuna.

60·20. Noms corresponents a Geòrgia i Armènia. El primer amb mala interpretació de la G inicial com a S als còdexs BI.

60·21. “Hanissen” a Bradwardí (*De causa Dei*, p. 43); “Avisén” a Aitó (*La flor...*, l. 293 i 317). Variacions semblants als testimonis del nostre text: C *amissen*, ED *amisse*, I *hamsse* (amb titlla sobre la m).

60·22. A la versió catalana de *La flor...*, Aitó explica aquest fet meravellós al c. X —“Del regne de Geòrgia”—, p. 84-85, i no hi surten els “galls cantants”, sinó “cant de cor” (vegeu-ne la raó al pròleg d’A. Hauf, p. 41); a Bradwardí sí que els hi trobem: “cantus Galli” (*De causa Dei*, p. 43).

60·23. “Sanoreus” a Bradwardí (*De causa Dei*, p. 43). Sense nom a Aitó.

60·24. Mateixa citació a Bradwardí (*De causa Dei*): “Haytonus siquidem in libro suo intitulado, Flos historiarum terrae Orientis Part. I. cap. 10”.

61·1. ‘Corol·làries’ (DCVB, entrada *correlari*, -ària i *DECat*, entrada *corona*, vol. II, p. 946a: *corol·la*).

61·2. “Apollophanes” segons Bradwardí (*De causa Dei*, p. 38).

61·3. Totes tres citacions són tretes de Bradwardí (*De causa Dei*, començant a la p. 32): “Arist. Secreti secretorum, vltimae partis primo [...] Auicenna quoque 4. de Anima .4 et 10. Metaphys. I. 2. et 3. [...] et similiter Algazel 5. Physicae suae 6. 7. et vltimo”. Error comú de tots els còdexs en aquesta obra d’Alatzell, que segons el model hauria de ser *Física*, segurament perquè l’antígraf s’embolica amb la ratlla anterior del model, en què hi ha la *Metafísica* d’Avicenna.

61·4. Al c. 23 no hi diu res d’això. En tot cas al c. 34, § 2: “sol Déu és aquell qui pot fer miracle [...] miracle és obra passant tota virtut e potència creada”; al c. 39, § 6: “miracle sia obra sobre tot poder de natura e que per consegüent sol Déu pot fer miracle”, i especialment al c. 53, § 2: “...miracle, és dita obra pròpia solament de Déu e sobre tot còrs de natura”.

61·5. Bradwardí (*De causa Dei*, p. 42): “Astrologi autem puta Albumazar vbi prius, et alij alibi videntes corpus terrestre minus sufficere ad miracula facienda, ascendunt ad coeleste, dicentes diuersas coniunctiones et virtutes Corporum coelestium in signis diuersis miracula diuersa causare: Verum Astrologi sicut Medici corrigentur”.

61·6. Bradwardí (*De causa Dei*, p. 42, 44, etc.), després de referir-se als astròlegs, Albumasar i altres, parla d’Aristòtil i el cita (“de Secreto Secretorum”), però no hi trobem aquesta referència. En canvi, sí que en parla Guillem d’Occam a “Expositio in Librum praedicamentorum Aristotelis” (dins *Opera philosophica* II), c. 17, p. 315-316: “Aliter accipitur pro carentia alicuius quod est natum causari ab aliquo principio, vel in aliquo principio intrinseco subiecti, quod principium semel perditum vel non habitum quando natum est haberi non est iterum recuperabile. Et de tali privatione loquitur hic Philosophus. Et a tali privatione non potest fieri per naturam regressio”.

61·7. Hermes Trismegist, també esmentat d’aquesta manera per Bradwardí (*De causa Dei*, p. 1): “pater Philosophorum Hermogenes, siue Hermes, Mercurius triplex, Trimegistus triplex”.

61·8. Frase no acabada; hi falta la principal.

61·9. Veg. el c. 34, § 4 i les notes 34·12 i 34·13.

62·1. Is 42, 8. Tots equivoquen el capítol: B *xlviij*°, I *xlviij*; C *xxxxvi*°, D *xlvi*°, E *xlvj*°.

62·1bis. CEDI *del*.

62·2. Podria ser ‘cadira, seient’ (*DCVB*, entrada *l.sella*, acc. 1), però també *cel·la* (C *cella*).

62·3. ‘Confiadament, amb confiança’ (*DCVB*, entrada *fiançosament*).

62·4. Mc 9, 22: “Si potes credere, omnia possibilia sunt credenti”.

63·1. La llegenda de les caramides, segons Cerulli (*Nuove ricerche sul Libro della Scala e la conoscenza dell’islam in Occidente*, p. 41-44), la trobem a Occident ja als segles XI i XII, procedent d’una tradició literària, aplicada ara contra l’islam. Són molt interessants pel que fa a llegendes sobre Mahoma i els sarraïns els capítols II i III (p. 19-77) d’aquesta obra de Cerulli, en què transcriu i comenta els c. 63, 95-103 de l’incunable del *Primer*. Vegeu també Josep Puig Montada (“Francesc Eiximeniç y la tradición antimusulmana peninsular”) per als comentaris dels capítols 63, 71, 73 i 95-103 i del que en diu Cerulli; el mateix Puig Montada i M. Teresa Ferrer Mallol (“Frontera, convivencia y proselitismo entre cristianos y moros en los textos de Francesc Eiximenis y de san Vicente Ferrer”) per a la comparació amb altres capítols del *Dotzè* i el *Terç*, i la darrera autora, a més, per al context històric i social de la relació cristianisme i islam en l’època i al lloc en què escrivia el nostre autor.

63·2. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 21, c. 6, § 2 (PL 41, 717-718).

63·3. Veg. Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 45).

63·4. Segons Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 45-48), la font directa d’aquest fals miracle i del següent és l’*Speculum historiale*, el qual tenia com a font principal l’*Apologia del cristianisme* d’al-Kindi (s. IX). Efectivament a l’*Speculum historiale* trobem el de l’epilèpsia (c. 39) i seguidament (c. 40) el de la coloma, un d’un toro i el dels odres de llet, però no pas

el de les caramides. Alguns d'aquests enganys també són a la *Llegenda àuria*, només en la versió catalana (p. 1017-1021, en parlar de “Baffumet” i “Na Cadigan”): el mal de caure i la coloma que menja a l'orella, però no pas les caramides ni els odres d'aigua i llet.

63·4bis. B fa *odres* femení.

63·5. Veg. Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 48-49) sobre la creença a Occident que els filòsofs àrabs no havien acceptat la materialitat del paradís.

63·5bis. Aquest *los* es podria referir a *delits* de més amunt. L'incunable mira d'arreglar-ho afegint *bens* entre *los* i *qui*.

63·6. Ecli 27, 7: “Verbum ex cogitatu cordis hominis” (Vulgata); “La paraula revela el que pensa el cor d'un home” (Bíblia de Montserrat).

63·7. Llegiu *cassis*, com diuen CEDI, ‘dignitat entre els musulmans’ (DCVB, entrada *cassis*, il·lustrat amb aquest exemple del *Primer*). Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 55) indica que pot ser una combinació de *qādī* ‘jutge musulmà’ i *qāsīs* ‘sacerdot cristià’ i interpreta que Eiximenis atribueix els poders del califa al cadí de la Meca. Per a l'origen del mot, vegeu l'entrada *caciz* al *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*, de Federico Corriente, que n'aporta un testimoni en portuguès del s. xv (*caciz*) i un d'aragonès baix llatí (*cacet*). Segons una indicació de Dolors Bramon (després d'haver-ne parlat amb Federico Corriente), la paraula, bé que mal assimilada, devia ser coneguda des de les croades a causa de contactes amb cristians orientals. Això explicaria la confusió i substitució del terme original àrab *qādī*, perquè a la Meca mai no hi va haver califes ni cap autoritat més gran que la del gran cadí.

63·8. ‘S'agrada, pren plaer’ (DCVB, entrada *asaltar* o *asautar*).

63·8bis. Aristòtil parla dels qui posen la felicitat en el plaer, la riquesa i l'honor (*Ethicorum ad Nicomachum*, ll. 1, c. 2 i c. 3, a *Aristotelis Opera omnia* II, p. 8 i 10; *Ètica nicomaquea*, I, p. 146 i 148). Cf. el c. 22, § 3 i la nota 22·4. Pel que fa a Epicur i la imatge que se'n tenia a l'edat mitjana, veg. X. Renedo, “L'heretge Epicuri a *Lo somni*”, a *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, p. 109-127. Pel que fa a aquest tema de Mahoma i l'islam, com el veien els franciscans i la relació amb el *Tirant lo Blanch*, veg. Albert G. Hauf, “Sinó per la fe de Jhesuchrist”, a *BSCC*, tom LXXIV, I-II (gener-juny 1998), p. 49-75, on, entre altres fragments, transcriu una part d'aquest c. 63 (p. 67).

63·9. Hi poso *XCV* seguint la lectura d'ED, que deuen haver volgut emplenar el buit de B (CI no hi deixen espai) amb el que diu al final del capítol. En realitat correspon més als c. 96 i seg., perquè el 95 diu les lleis que posà sense demostrar engany.

63·10. ‘Oració dels musulmans’, mot provinent de l'àrab *salah* ‘oració’ (DCVB, entrada *salà*, o *çalà*, que hi remet, il·lustrat amb aquest exemple d'Eiximenis, entre altres). Veg. el c. 103, § 2, en què cita les *Clementines*.

63·11. Pot ser adjectiu (‘tempestuós’) o substantiu (‘dissort, infortuni’); per tant, aquí ho podem entendre com a ‘tempestuoses’, adjectiu referit a *ventures*, o com a ‘dissorts, infortunis’.

64·1. 1R 28, 11 (1S actual). El fragment *que los demonis han morts resuscitats; axí ho appar si attens* només és a l'incunable.

64·1bis. Foli sense numerar.

64·2. ‘Despatxar’ (DCVB, entrada *espatxar*).

64·2bis. Per al mot *prestigi*, vegeu el primer paràgraf del capítol següent i la nota 65·2. Coromines el documenta per primera vegada al segle XIX, any 1805, al diccionari de J. Esteve, J. Belvitges i A. Juglà i Font amb els significats ‘fantasmagoria, il·lusió’, ‘joc de mans’, i més tard, 1840-64, al diccionari de P. Labèrnia amb el significat ‘engany, il·lusió, aparença’ (DECat, entrada *prestigi*, vol. VI, p. 805b).

64·3. El significat més semblant que he trobat als diccionaris consultats és el de l'adjectiu ‘consent, resignat a alguna cosa’ (DCVB, entrada *acordat*, -ada); però aquí sembla tenir més

aviat el de ‘valent, coratjós’, que no he trobat documentat, però que el *DCVB* atribueix a *cordat*, variant present a l’incunable i que és al c. 208, § 7 (veg. la nota 208·9).

64·3bis. És condicional. CEDI diuen *fugirien*.

64·4. Veg. la *Llegenda àuria*, a la vida de st. Pere (p. 305 i seg.; c. 89, p. 371 i seg. versió llatina, on indica “sicut dicit Leo papa”, sense explicar quin). Eiximenis també esmenta aquest fet al c. 38, tractat 4 del *Libre dels àngels* (veg. *Àngels e demonis*, p. 127).

64·5. ‘Prestidigitadors, els qui fan jocs de mans’, ‘enganyadors, que fan veure allò que no és’ (*DCVB*, entrada *tragitador*, -ora).

65·1. Per exemple, al c. 36, § 4 i al c. 64, § 2.

65·1bis. B *creure*.

65·2. Raban Maur, *De magicis artibus* (PL 110, 1099): “praestigium vero Mercurius primus dicitur invenisse. Dictum autem praestigium, quod praestingat aciem oculorum”; també recollit al Decret, 2a. part, causa XXVI, q. V, c. 14 (PL 187, 1353). Aquest Mercuri ha de ser el déu, que sabia art endevinatòria.

65·3. BI *perstreny*. El verb *prestrènyer* (o *perstrènyer*) no és a cap dels diccionaris consultats. Sembla clar que es tracta d’un llatanisme, de *praestringo* ‘cegar, encegar’ (veg. la nota anterior), i la forma ha de ser, doncs, *prestrènyer*.

65·3bis. CED *cornar*, que també tindria sentit: ‘sonar instruments de buf’ (*DCVB*, entrada *cornar*, acc. II.2). Hi deixo la lliçó de BI perquè als c. 68, § 4 i 70, § 2 tots els còdexs fan servir el verb *formar*: “És ben ver que lo demoni forma veus après la boca de les ýdoles...” i “lo demoni [...] forma aquexes veus après la boca de les ýdoles...”.

65·4. St. Ambròs, *Expositio Evangelii secundum Lucam*, ll. 4, 59 (SC 45bis, p. 175): “resurrectionem mortuis imperare diuinae solius est potestatis”.

65·5. Lc 4, 38: “Surgens autem Iesus de synagoga, introivit in domum Simonis”.

65·6. Com a la nota 64·4, veg. la *Llegenda àuria* (p. 307; p. 373-374 versió llatina, sempre segons “Leo”).

65·6bis. B *façen*.

65·7. O sigui *exeguida* ‘executada’ (*DCVB*, entrades 2 d’*exigir* i d’*exeguir*).

65·8. Sembla que vol ser imperfet d’indicatiu i no pas present de subjuntiu (CI *auceya*, ED *aucehia*).

65·9. Segons la *Llegenda àuria*, l’animal degollat és un moltó (*arietem* a la versió llatina). El prodigi de canvi d’aparença de la cara de Simó també el trobem al *Libre dels àngels*, c. 38, tractat 4, on n’atribueix la font a l’*Itinerari* de Climent (veg. *Àngels e demonis*, p. 127).

66·1. Comença amb una frase condicional que dura tot el capítol i que té la principal al capítol següent.

66·2. El subjecte, que era singular, passa a plural.

66·3. Probablement el poeta (veg. més avall, § 8), però no ho he trobat. El núm. 3130 de l’*Index* de Tubach [recollit d’*Islendsk Aeventyni. Isländische Legenden, Novellen und Märchen*, ed. H. Gering (Halle, 1882)] s’hi assembla: un mag (no diu pas Ovidi) que s’escapa de la ira d’un home que ha enganyat amb un vaixell dibuixat a terra.

66·4. Pot ser Jaume III de Mallorca, que fou rei del 1315 al 1349, o Jaume IV de Mallorca, que fou rei titular del 1349 al 1375.

66·4bis. Llegiu *avallàs*.

66·5. Manca de concordança sintàctica que E mira d’arreglar amb un *ell* en lloc de *que* i *uol* en comptes de *vols* (a D manca el fragment).

66·6. Al núm. 3131 de l’*Index* de Tubach [del mateix origen que el de la nota 66·3 i de J. Bolte i G. Polivka, *Anmerkungen zur der Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*

(Leipzig, 1913)] trobem un mag, acusat d'un afer il·lícit, que s'escapa enfilant-se en un fil blau.

66·6bis. BI *e en los*, ED *dels* en comptes de *de*.

66·7. BC *trast*, E *rastre*, D *raste*, I *rast*. L'acc. 4 de *trast* al *DCVB* diu: “Cada porció o espai visiblement delimitat dels altres amb els quals constitueix una edificació, un local, etc. [...] Especialment: a) Espai ocupat o destinat a ésser ocupat per un venedor i la seva taula o instal·lació de venda, en un mercat col·lectiu”. Pot tenir un sentit semblant o indicar el ‘banc, escó’ (veg. *DECat*, entrada *trast*, al començament, vol. VIII, p. 722). Encara que també podria ser I el correcte (*rast* té com a segona accepció ‘rastre, vestigi d'un animal’, segons el *DCVB*), em decanto per la lectura de BC, perquè la d'ED sembla més aviat una *lectio facillior* i la forma de I indica que es relaciona amb els primers.

66·8. 3R 10, 21 (1R actual).

66·9. 3R 6, 20-22 (1R actual).

66·9bis. Condicional (CEDI *guarrien*).

66·10. Joan XXII és el nom que prengué l'occità Jacme Duesa (Caors 1249?-Avinyó 1334) en obtenir el papat (1316-1334). Aquest “arquebisbe de Bordeu” deu ser Hug Géraud, bisbe (mort el 1318), el qual, segons B. Llorca i R. García a la *Historia de la Iglesia Católica* III (BAC 199, p. 69-70), Joan XXII manà escorxar “in aliqua parte sui corporis” (cap i mans ungides), el degradà i el féu morir al foc perquè amb malefícis havia produït la mort d'un nebot del papa i havia mirat de matar-lo a ell. Vegeu-ne més informació a Fleury, *Histoire ecclésiastique*, vol. VI, p. 21-23.

66·11. Trobem aquest prodigi del poeta Virgili a l'*Speculum historiale*, ll. 6, c. 61, f. 65vb-66ra (“De Commendatione Virgilij et gestis eius”): “Ab hoc Virgilio multa dicuntur mirabiliter actitata [...] Erat autem ibi consecratio omnium statuarum, quae statuariae scripta nomina in pectore gentis cuius imaginem tenebant, gestabant, et tintinabulum uniuscuiusque statue collo appendebatur. Erantque Sacerdotes die ac nocte semper vigilantes, qui eas custodiebant, quae gens in rebellionem consurgere conabatur contra Imperium Romanorum statua illius commovebatur, et tintinabulum illius movebatur in collo eius, et ut quidam addunt, statua ipsa mox digitum indicem protendebat versus illam gentem, et versus nomen ipsius gentis, quod in ea erat scriptum. Quod nomen scriptum continuo Sacerdos, Principus deportabat, et mox exercitum ad eam gentem reprimendam mittebatur”. També a l'*Index* de Tubach, núm. 5095.

66·12. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 10, c. 16, § 2 (PL 41, 295): “quod virgo Vestalis, de cuius corruptione quaestio vertebatur, aqua impleto cribro de Tiberi, neque perfluente, abstulit controversiam”; però no hi diu el nom de l'“ídola”. Una nota indica que la vestal es deia Tuccia (Haec Tuccia vocatur a Valerio Maximo, lib. 8, cap. 4, § 5). Tots els còdexs equivoquen el capítol (*uuyten*, amb lletres o xifres) menys I, que el deu corregir (llegiu *setzèn*).

66·13. ‘Riu’ (*DCVB*, entrada *fluvi*).

66·14. Bradwardí (*De causa Dei*, p. 40-41) també descriu aquests dos prodigis i indica, a més, aquesta citació de Valeri Màxim i el nom de la deessa: “Deae Vestae”. Aquesta font, doncs, com als capítols anteriors, sembla més pròxima a Eiximenis que no pas la de St. Agustí. Valeri Màxim, ll. 8, títol 1, c. 5 (vol. II, p. 229, l. 139-160), diu el nom de la verge: Taccia.

66·15. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 10, c. 16, § 2 (PL 41, 294-295): “quod navim qua simulacrum matris Phrygiae vehebatur, tantis hominum boumque conatibus immobilem redditam, una muliercula zona alligatam, ad suae pudicitiae testimonium movit et traxit”. També a Bradwardí (*De causa Dei*, p. 40-41).

67·1. Dt 13, 1-3.

67·2. B *uenerit*, que seria possible per la traducció que en fa Eiximenis; però ho corregeixo segons la Bíblia i CEDI.

67·3. Tots els còdexs diuen *prophecie* (amb grafies diferents). Ho corregeixo segons la Bíblia: *non audies verba prophetarum*.

67·4. A tots els còdexs hi ha l'error d'anticip *prophecia* (amb grafies diferents), que corregeixo d'acord amb la citació llatina i la lògica del text.

67·5. Dt 13, 8-10.

68·1. El mot *empatxe* (a B amb l'última neutra escrita *a*) és una forma antiga per 'empatx, impediment' (DCVB, entrada *empatxe*). Els altres diuen *empatx* (CI) o *empaig* (ED).

68·2. Robert I de Nàpols (1278-1343), tercer fill de Carles II de Nàpols i de Maria d'Hongria, que el 1297 es casà amb Violant d'Aragó, germana de Jaume II, i després amb Sança de Mallorca. També trobem aquesta anècdota al c. 817 del *Dotzè*.

68·3. 'Prop' (DCVB, entrada *l.aprés*, acc. I), com al c. 65, § 2 i al c. 70, § 2.

68·4. 'Ràpida' (DCVB, entrada *espatxat*, -ada).

68·5. Sembla que l'antígraf de tots els còdexs s'ha deixat un *dins nós* que hauria d'anar abans d'*amagant*.

69·1. Lliçó de B (*pigments*) i I (*pigmens*), diferent de C *pingines* i ED *pingujnes*.

69·2. Aquest adjectiu *arta* deu venir del llatí *artus*, -a, -artum, que entre molts altres significats té els d' 'estret, tancat, ben lligat, escàs, restringit, limitat'. A *Lo libre de les dones* trobem l'adverbi *artament* (I, c. 61, p. 101, l. 17) i el verb *artar* ("si nostre senyor Déu no t'hagués artat e estret e refrenat", II, c. 315, p. 458, l. 33), que al glossari figuren com a 'limitadament' i 'limitar' respectivament.

69·3. Fou metge de Pere II i continuà afavorit per Alfons II i Jaume II. Morí a Gènova el 1311. Com diu A. Hauf (*Corrientes teológicas valencianas, s. XIV-XV: Arnau de Vilanova, Ramón Llull y Francesc Eiximenis*, p. 43), Eiximenis sembla que coneix Arnau de Vilanova a través de la llegenda, ja que li atribueix el celibat i una pobresa que contrasten amb la documentació del seu matrimoni, l'existència d'una filla religiosa que va viure i morir a València i el fet que era un home ric i poderós.

69·4. Jaume II el Just (1267-1327), rei d'Aragó i de València del 1291 al 1327 i de Sicília del 1285 al 1295.

69·5. Frederic II de Sicília (1272-1337), rei de Sicília del 1296 al 1337. Jaume II li envià Arnau de Vilanova (1310) com a conseller. Sobre les relacions d'Arnau de Vilanova amb aquests dos monarques, veg. A. Ivars, "El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)", *AIA*, XX (1923), p. 224, notes 1 i 2.

69·6. Variant formal antiga de *pleuresia* (DCVB, entrada *pleuresia*).

69·7. Pr 26, 8. Llegiu *insipienti*, amb *s*, com a la Bíblia i als altres còdexs.

69·8. No he trobat documentada aquesta locució, que s'entén bé, però sí una de semblant: *córrer mar i món* 'viatjar molt' (DECat, entrada *mar*, vol. V, p. 463b).

70·1. I al setè també, del c. 66.

70·2. O sigui *aucien*, com diuen els altres còdexs.

70·3. C. 68, § 4.

70·3bis. B *malefichs*, en comptes de *dits malefics*, que també fa sentit.

70·4. No el precedent, sinó el c. 67.

70·5. Veg. el c. 66, penúltim §.

70·6. B *abduys*.

70·6bis. "Se sap que a l'edat mitjana, dins el catolicisme, alguns salms eren utilitzats per a diversos fins, principalment per a guarir, descobrir els lladres, trobar els objectes perduts i

altres demandes del mateix estil” (veg Ron Barkai, “L’ús dels salms en la màgia jueva de l’edat mitjana i el Renaixement: El llibre *Shimush tehil-lim*”, a *La Càbala*, p. 31, que parla de les propietats màgiques atribuïdes als salms). Vegeu també la nota 1 de l’article de Josep Perarnau “Activitats i fórmules supersticioses de guarició a Catalunya en la primera meitat del segle XIV”, *ATCA* 1, p. 47-48, i l’article citat per ell mateix de Columba Batlle “Un receptari supersticiós del segle XIV^è”, sobre l’ús de salms per a uns casos concrets. Eiximenis condemna aquest ús supersticiós dels salms, que contrasta amb l’eficàcia que diu que poden tenir (veg. el c. 59, final del § 1).

70·7. B *atreuexen*, C *alleeran*, E *alleeren*, D *alargen*, I *alegren*. DI són erronis, però devien tenir un antígraf amb el mateix mot que CE, que B deu substituir per un sinònim (*DCVB*, entrada *allerar* o *alleerar*).

71·1. Ac 5, 38-39.

71·2. Is 14, 27.

71·2bis. C escriu *la* després de *qui*, però sembla que s’hauria de referir a *estament*.

71·3. Lc 22, 32.

71·4. Mt 28, 20.

71·5. Als diversos sermons de st. Agustí sobre màrtirs (PL 38) no hi he trobat aquesta citació.

71·6. Veg. la nota 57·5. La *Martiniana*, al f. 30v, (a *Honorivs*), diu “Secta Sarracenorum emergit in Arabia”. I a partir d’aquí en va parlant a diferents llocs per explicar què conqueriren o què perderen.

71·6bis. C *Car*, lectura que semblaria més adequada.

71·7. Heracli I (575-641), emperador bizantí del 610 al 641. Cosroes II de Pèrsia (s. VI-VII), rei de Pèrsia del 590 al 628. Aquest darrer declarà la guerra a Bizanci i prengué Antioquia (611), Jerusalem (614), d’on s’endugué la relíquia de la vera creu, etc. Finalment els perses foren vençuts per Heracli (628), que tornà la vera creu a Jerusalem (631). Tots dos surten a la *Martiniana*, f. 30r (a *Bonifacivs*): “De Eraclio augusto Anno ·dc·xi· Eraclius imperauit minus ·v· annis. Cosdras rex persarum capit Ierusalem et lignum crucis inde asportat quod Eraclius uendicauit”.

71·8. St. Ciril de Constantinoble (ca. 1138-1234), a qui s’atribuïren profecies i altres escrits, entre els quals *Oraculum angelicum s. Cyrilli*, tractat joaquimita (*New Catholic Encyclopedia*, vol. IV). Veg. Bohigas, “Prediccions i profecies en les obres de fra Francesc Eiximenis”, p. 101-102; J. M. Pou “Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes”, *AIA*, XI (1919), p. 165-167; Robert E. Lerner, “Eiximenis i la tradició profètica”, p. 10-12 i notes corresponents, i F. Ehrle, “Die historia septem tribulationum ordinis minorum des fr. Angelus de Clarino...”, *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, II (1886), p. 249-336, en què parla (p. 327) del testimoni que aporta Arnau de Vilanova de l’*Oraculum angelicum* de Ciril a la [Prima] denunciatio Gerundensis contra fratrem B[artholomeum] de Podio Certoso predicatorem adreçada al bisbe de Girona i anterior a 1299: “...Ultimo vero per beatum Cirillum, cuius revelatio cunctis scripturis sacris est pretiosior, quoniam scriptam de celo attulit ei angelus”. Segons Albert Hauf (*La Vita Christi de Fr. Francesc Eiximenis (1340?-1409), y la tradición de las VC medievales*, tesi doctoral, vol. I, p. 101-102), l’oracle de Ciril —de qui es deia que havia rebut la profecia l’any 1192 de mans d’un àngel, escrita en tauletes de plata— es destaca pel llenguatge críptic i altisonant i gaudí de molta popularitat fins ben entrat el segle XVII; prediu les guerres sicilianes entre les cases de Catalunya-Aragó i Anjou i la degeneració de l’església i els mendicants. Veg., a més, el c. 102 d’aquesta edició, des del final del § 2, i la nota 102·3.

71·9. Ps 18, 5.

71·10. No ho he sabut trobar a les obres d’aquest autor.

71·11. C. 17, § 1 i 7.

71·12. Ga 6, 12-13. Però s'adiu més amb Ga 5, 4-5, encara que no sigui el darrer capítol.

72·1. Js, tot.

72·2. Nemrod, fill de Cus (fill de Cam), fundador de l'imperi assiri (veg. la nota de Gn 10, 8 FBC).

72·3. Gn 10, 8-12. Tots els còdexs deixen espai al lloc del capítol.

72·3bis. CEDI hi afegeixen *e ordona* (C), *e ordena* (EDI), que té tot l'aire de ser repetició per equivocació del primer temps i que, per tant, potser hauria de ser: “vénch e ordonà stament”.

72·4. Amb valor de *quin* (DECat, entrada *qual*, vol. VI, p. 887).

72·5. Segurament st. Bernat, *Epistola seu tractatus ad fratres de Monte Dei*, c. 1, § 1 (PL 184, 309): “Licet enim magna et divina plane fuerint miracula, quae Dominus gessit in terris, hoc tamen unum super omnia alia enituit, et caetera cuncta illustravit, quod, sicut dictum est, in paucis simplicibus totum mundum est omnem sapientiae ejus altitudinem sibi subjugavit”.

72·6. Dn 2, 31-35.

72·7. Dn 2, 44.

72·8. Mt 2, 16.

72·9. St. Agustí, a *De civitate Dei*, ll. 18, c. 52 (PL 41, 614 i seg.), esmenta aquests deu, però diu que són més que deu. Eusebi de Cesarea, que establí el nombre de deu persecucions, el qual Orosi interpretà al·legòricament relacionant-les amb les plagues d'Egipte, hi inclou Marc Aureli i no, en canvi, Aurelià. Heus aquí la llista de persecucions d'Eusebi de Cesarea, segons la *GEC* (entrada *persecució*): Neró (any 64), Domicià (94), Trajà (111), Antoní Pius (138-161), Marc Aureli (161-180), Septimi Sever (202-211), Maximí Traci (235-238), Deci (249-251), Valerià (257-258) i Diocleciana (303).

72·10. Desconcordança sintàctica que I ha mirat d'arreglar: *car segons que posa mosenyer sanct agosti en lo dehytyn libre de la Ciutat de deu en lo capitol...*

72·11. Neró fou emperador els anys 54-68; Domicià, 81-96; Trajà, 98-117; Antoní, 138-161; Septimi Sever, 193-211; Maximí Traci, 235-238; Deci, 249-251; Valerià, 253-260 aprox.; Aurelià, 270-275 (Marc Aureli, que potser l'hauria de substituir, 161-180); Diocleciana, 284-305 i Maximià, associat amb ell, 286-305 i 307-308.

72·12. Veg. la *Llegenda àuria*, a la història i el nom de st. Joan Evangelista (p. 256 i 979), i l'*Speculum historiale*, ll. 10, c. 68 (f. 132va) i ll. 22, c. 22 (f. 298ra-b).

72·13. *Llegenda àuria*, a la vida de st. Gregori (p. 159; p. 196-197 versió llatina), que l'atribueix a un sermó de Damascè. Trobem la mateixa llegenda a altres obres d'Eiximenis: *Libre dels àngels*, ll. 5, c. 16 i també al fragment de la *Summa* (veg. Amorós, “El problema de la *Summa theologica* del Maestro Francisco Eximenis O.F.M. (1340?-1409)”, *AFH*, 52 (1959), p. 189). Tubach la recull a l'*Index* amb el núm. 2368, de diversos llocs.

72·14. Tots els còdexs diuen *Maximià*, però ha de ser *Maximí*.

72·15. Ap 12, 1-6. Tots els còdexs, llevat de D, en què una altra mà ho ha corregit, diuen erròniament *derrer* capítol (22, doncs).

73·1. Ap 13, 1.

73·2. O s'expressa malament i hauria de dir *nou* o *compta com a dos* el desè (Diocleciana + Maximià) del capítol anterior.

73·3. Constanci II (317-361), emperador romà del 337 al 361, fill de Constantí I el Gran (emperador 312-337), de qui rebé la part oriental de l'imperi. Defensà l'arrianisme i convocà els concilis antinicensians d'Arle (353) i Milà (355) (*GEC*).

73·4. Veg. els c. 75-81.

73·5. Cosroes II (veg. la nota 71·7).

73·6. Ap 14, 1-5.

73·7. Frederic I Barba-roja (1123-1190), emperador romanogermànic i rei d'Itàlia i d'Arle (1155-1190), rei de Germània i de Romans (1152-1155) i duc de Suàbia (Frederic III, 1147-1152) (*GEC*).

73·8. Frederic II (1194-1250), nét de l'anterior, emperador romanogermànic (1197-1250), duc de Suàbia (1212-1216), rei de Romans (1196-1220), rei de Sicília i Nàpols (Frederic I, 1198-1250), rei de Germània (1212-1250) i de Jerusalem (1225-1240). S'enfrontà amb el papat, que l'excomunicà dues vegades, i el 1245 Innocenci IV el deposà (*GEC*).

73·9. Primer concili de Lió (1245).

73·10. Sobre la relació del pensament d'Eiximenis amb les doctrines joaquimites pel que fa a aquests dos anticristis i altres profecies, veg. Pere Bohigas, "Prediccions i profecies en les obres de fra Francesc Eiximenis", reed. dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, p. 94-115, a més de Lluís Brines, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis* (especialment les p. 304-322 i 397-488), que fa referència a l'islam i el judaisme i a la relació d'aquests capítols de matèria profètica i escatològica amb altres obres d'Eiximenis. Vegeu també la nota 102·3. És interessant comparar aquests "set caps" del drac amb els de la desena distinció de la *Summula seu Breviloquium super concordia Novi et Veteris Testamenti*, que va posant paral·lelament els de l'antic testament i els del nou (H. Lee, M. Reeves i G. Silano, *Western Mediterranean Prophecy*, p. 257-264). Vegeu també el c. 105 i la nota 105·1.

73·11. Ap 17 i seg. No em sembla que hi hagi una equivocació del c. 17 pel 12, com pensa P. Bohigas (veg. la nota anterior), perquè en aquest c. 17 hi ha pròpiament el càstig contra Babilònia.

73·12. Ap 20, 8-9. Veg. la nota 34·10.

73·13. *Miramamolí* o *Miramolí* és la forma catalana utilitzada pels cronistes medievals del títol àrab *amir al-mu'minin*, donat al califa com a sobirà dels creients (*GEC*). Aquí podria no referir-se a cap de concret (veg. el c. 100, últim §, en què també surt).

73·14. Personatge envoltat de llegenda. Se n'escrigué una al s. XI, quan li fou posat el nom de Julià. Sembla que era el comte Urbà o Olbà, berber, governador cristià de Ceuta els primers anys del s. VIII, el qual en la guerra civil desencadenada a la mort de Vítiza (708/709) entre els partidaris dels fills del difunt i els partidaris de Roderic se suposa que anà a favor dels primers i que, per ajudar-los, lliurà Ceuta als àrabs i els obrí el pas a la Península per l'Estret. S'ha pres com a prototipus de traïdor.

73·15. El 1291 el cristianisme perdé Acre definitivament.

73·16. El 1054 hi hagué la ruptura i excomunicacions, i l'intent de reconciliació iniciat el 1274 s'ensorrà el 1282.

73·17. Jerusalem passà a mans de Saladí el 1187, i el 1291 els cristians perderen les darreres possessions d'aquell reialme.

74·1. Abans del *Martyrologium vetustissimum* de st. Jeroni, hi ha una *Epistola Chromatii et Heliodori episcoporum ad Beatum Hieronymum, de opere martyrologii colligendo* i la resposta de st. Jeroni: *Beati Hieronymi super eo ipso ad eosdem responsio Chromatio et Heliodoro sanctis episcopis, Hieronymus presbyter* (PL 30, 435-436): "Et quoniam per singulos dies, diversarum provinciarum, diversarumque urbium plusquam octingentorum, et nongentorum martyrum sunt nomina nominata: ut nullus dies sit, qui non intra quingentorum numerum reperiri possit ascriptus, exempto die kalendarum Januariarum..." Trobem la mateixa citació al c. 466 del *De regiment de princeps de comunitats* (Dotzè) (inc. 1103 i 1117 BNM).

74·2. Veg. la nota 57·3.

74·3. Veg. la *Llegenda àuria*: sta. Cristina (p. 336-338; p. 419-421 versió llatina), sta. Àgata (p. 132-137; p. 170-173 versió llatina), sta. Llúcia (p. 948-951; p. 29-32 versió llatina), sta. Agnès (p. 81-84; p. 113-117 versió llatina).

75·1. Tb 3, 22. A la traducció catalana de Tobit no hi ha aquest fragment: “quia post tempestatem tranquillum facis: et post lacrymationem et fletum, exultationem infundis”.

75·2. Sobretot al c. 73.

75·3. Per a tots aquests capítols del baptisme i la donació de Constantí, veg. la *Llegenda àuria* a la història de st. Silvestre (p. 996 i seg.; c. 12, p. 71 i seg. versió llatina) i l'*Speculum historiale*, ll. 13, c. 46 i seg. (f. 177r). Al c. 235 del *Primer*, que parla de la renúncia de Constantí, cita la *Martiniana*, igual que al c. 79 (veg. la nota 79·8). M. J. Peláez (“Las fuentes jurídicas de F. Eiximenis, OFM, y aspectos histórico-jurídicos inéditos del *Dotzè del Crestià*”, *AIA*, 41 (1981), p. 493-495) diu que Eiximenis segueix la versió falsificada de l'*Edictum Constantini Imperatoris* de les Pseudo-Decretals i la *Vita seu Actus Sancti Silvestri* del Pseudo-Eusebi de Cesarea. Per als precedents de les *Pseudo-Decretals* isidorianes i les conseqüències de la donació de Constantí, veg. Peláez, “Entorno a los orígenes del derecho internacional en el pensamiento jurídico franciscano: Francisco Eiximenis y sus ideas internacionales”, *EF*, 82 (1981), p. 152 i seg. El *Breviarium Romanum*, a la part “Hiemalis”, el dia de st. Silvestre (“In secundo Nocturno. Lectio iv”, p. 215) en parla una mica. Veg. també, de Bernardo Bayona, “La ‘venenosa’ *Donación de Constantino* según Francisc Eiximenis”, amb referència a les obres d'Eiximenis *Allegaciones*, *Primer*, *Dotzè* i *Vida de Jesucrist*. Sobre la falsa donació de Constantí, vegeu la versió catalana de *La falsa i inventada donació de Constantí* de Lorenzo Valla.

75·4. ‘Era senyor de’. Aquest verb, que no és documentat als diccionaris i que B utilitza enfront dels altres quatre còdexs (CE *senyoreiaua*, DI *senyorejaua*), també el trobem en Antoni Canals (E. Casanova, *El lèxic d'Antoni Canals*, p. 185).

75·5. Llegiu *lavàs*.

76·1. Silvestre I, mort el 335, fou papa del 314 al 335, el primer després de l'edict de Milà (313).

76·2. *Sseperatín* (*Siraptim* en llatí) a la *Llegenda àuria* i *Serapti* a l'*Speculum historiale*. Correspon a l'actual Soracte (*Soratte* en italià), que trobàvem al c. 60 com a *Soratins*, o *Sorastem* segons Bradwardí (veg. la nota 60·6). És una muntanya, doncs, ja cèlebre en temps dels romans, en què hi havia un temple dedicat a Apol·lo; al s. VIII s'hi construïren diversos monestirs, entre els quals el convent de St. Silvestre. També es coneix per *Monte Sant'Oreste* i *Monte San Silvestro*.

76·3. Llegiu *lavar-t'à*.

77·1. ‘Envoltat’ (*DCVB*, entrada *enrevironar*). Els altres còdexs empen *environat*.

77·2. El *primer senyar* devia ser el primer senyal de la creu oficial, que rebien en una de les darreres etapes del catecumenat (veg. *catéchuménat* a *DTC* 2, II, p. 1968-1987, esp. 1979-1985, i *DACL* II, 2, p. 2579-2621). El mot *catasatzacio* (potser més fidel en la lectura de *C catasitzacio*, enfront de les d'ED *cathazacio* i I *catherizacio*, que deu innovar) deu tenir relació amb el grec $\sigma\tau\alpha\tau\iota\sigma\mu\epsilon\tau\alpha$, .: T ‘fer senyal’ (veg. el *Liber sacramentorum Engolismensis*, CCSL, CLIX C, p. 106, § 724: “Sabbatorum die mane reddunt infantes symbolum. Prius catasizas eos inposita super capita eorum manu his uerbis”; l'*Speculum historiale*, ll. 13, c. 48, f. 177rb: “Tunc Silvester Papa cathezizans eum intra palatium Lateranense poenitentiam indixit, et die septima in qua claudendum erat ieiunum...”, i el que diu d'aquest mot Josep Perarnau en la “Nota del director” al final de la recensió que fa Rosanna Cantavella de l'*Espill* editat per Antònia Carré (*ATCA* 27, 2008, p. 606): s'anomena *catezizare* en el llatí d'entorn de l'any 1000 la primera part del ritu del baptisme en la Vetlla Pasqual, celebrada a tocar les fonts baptismals, la del diàleg entre celebrant i catecumen o qui responia per ell, pares o padrins.).

78·1. Només B diu *la*. CEDI fan *aquesta*, que no hi és adequat, atès que en aquest capítol no n'ha parlat abans. Com diu X. Renedo a l'edició del *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, p. 676, la forma *laveig*, no recollida a cap diccionari però documentada en la prosa d'Antoni Canals, és utilitzada per Eiximenis a les seves obres (per exemple, en aquest capítol i als c. 97, 100 i 204 del *Primer*, c. 143 del *Segon*, c. 566 i 671 del *Terç*, c. 318 de *Lo libre de les dones*), a vegades amb el sentit d'acció de rentar-se el cos, a vegades amb el de 'tractament cosmètic' i a vegades amb el d'acció de purificar-se espiritualment (amb l'examen de consciència, la confessió o l'oració). En aquest cas sembla una barreja dels sentits primer i tercer.

78·2. 4R 5, 9 i seg. (2R actual). Llegiu *lavat* on diu *levat*.

78·3. Es deu referir al cec de Jo 9, 1-12, l'únic de qui diu l'Evangeli que ho és de naixement, tot i que hi ha altres guaricions de cecs: Mt 20, 30-34 (dos cecs); Mc 8, 22-25; Mc 10, 46-52 (Bartimeu); Lc 18, 35-43.

78·4. Ac 9, 17-18.

79·1. La *Llegenda àuria* (veg. la nota 75·3) també hi explica aquestes lleis. L'*Speculum historiale* esmenta que foren set, sense explicar-les.

79·2. B *babtitzal*, forma que no he trobat documentada: sembla derivada del verb llatí.

79·3. Sobre la tomba de st. Pere, Constantí hi erigí al s. IV una basílica, en substitució de la qual es construï als s. XVI-XVII l'actual basílica de Sant Pere del Vaticà. E *casa*, D *cassa* en comptes de *cosa*, que potser seria més bona lliçó (a C manca el fragment).

79·4. Segurament en el sentit de 'deposar, deixar en terra, desfer-se d'una cosa o renunciar-hi deixant-la de mà' (*DECat*, *posar*, vol. VI, p. 739b), semblant a l'indicat a la nota 51·1. El *posades* de la primera línia d'aquest paràgraf també deu tenir aquest sentit.

79·4bis. En comptes de *cavat ordonà*, CEDI fan *ordenat* (C *ordonat*), però abans no diu que hagués ordenat edificar aquesta església. Com que la frase no acaba de lligar, pot ser que hi hagi homeotèlèton de l'antígraf.

79·5. Sobre la donació del palau de Laterà, que no es féu a Silvestre en l'Edicte, sinó al seu antecessor, Milcíades, veg. Peláez, "Entorno a los orígenes del derecho internacional en el pensamiento jurídico franciscano: Francisco Eiximenis y sus ideas internacionales" (*EF*, 82 (1981), p. 155-156).

79·6. Per tant, el 9 de novembre, data en què encara se celebra actualment. Al *Breviarium Romanum*, "Pars Autumnalis", 9 de nov., "secundo Nocturno, lectio V" (p. 395) llegim: "Nam et in suo Lateranensi palatio Ecclesiam Salvatori dedicavit, et ei continentem Basilicam nomine sancti Joannis Baptistae condidit, eo loco, quo ipse baptizatus a sancto Silvestro, a lepra mundatus est: quam idem Pontifex consecravat quinto Idus Novembris: cujus consecrationis memoria celebratur hodierno die, quo primum Romae publice Ecclesia consecrata est, et imago Salvatoris in pariete depicta populo Romano apparuit".

79·7. Morí a Nicomèdia el 337. Que morís a Constantinoble no apareix ni a la *Martiniana*, ni al Decret, ni a l'*Speculum historiale* ni a la *Llegenda àuria*; sí que ho diu el *Recull d'exemples y miracles* (ms. 89 BUB, f. 261v): "e pobla e ediffica la ciutat de constantinoble en la qual ciutat ell mori".

79·8. La *Martiniana* (a *Silvester*, f. 20v-21r) en diu molt poca cosa: "*Silvester. urbis Episcopus sedit annis ·xxiiii· cuius tempore Imperator libertatem ecclesiis dedit et Rome ecclesias construxit anno Christi ·ccc·xvii· [...] Bysantium urbs Trachie ampliatur a Constantino: quam suo nomine appellavit Constantinopolim. Constantinus data libertate ecclesiis templa deorum claudi iussit...*".

79·9. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XCVI, c. 13: *Constantinus imperator coronam*, i c. 14: *Constantinus imperator quarta*, tret de "Gelasius ad Episcopos orientales" (PL 187, 460 i

seg.), que forma part del text afegit després de Gracià. Sembla que aquests afegits són obra de professors de dret de la Universitat de Bolonya, probablement pels volts del 1150 (veg. *La falsa i inventada donació de Constantí* de Lorenzo Valla, p. 105, i la nota corresponent, 43) El Decret, però, no és la font d'aquest capítol. Sobre la donació de Constantí, vegeu A. Hauf, “Fra Francesc Eiximenis i la pugna entre el poder civil i el poder eclesiàstic a València a la llum de les *Allegationes*, el *Pastorale* i d’una curiosa historieta d’Anselm Turmeda”, p. 263 i nota 13.

79·10. Llegiu *vagava*.

79·11. ‘Sense’ (DCVB, entrada *menys* II·1); és a dir: ‘sense comptar, a més de’.

80·1. Is 60, 5-6. A la Vulgata diu *gentium* en comptes de *gencium*.

80·2. C. 354.

81·1. Segons la *Llegenda àuria* (història de st. Silvestre, p. 996 i seg.; p. 70 i seg. versió llatina), Helena era a Betània; segons l’*Speculum historiale* (ll. 13, c. 50, f. 177va), a “Bithinia”.

81·1bis. B *plahia*, CI *placia*. Agafo la lliçó d’ED, que és la que lliga amb la segona part de la frase.

81·2. A Bradwardí (*De causa Dei*, p. 30) l’emperadriu portà 140 savis jueus, dels quals en triaren 12. A la *Llegenda àuria* eren 112 (161 a la versió llatina) i a l’*Speculum historiale* (ll. 13, c. 51, f. 177vb), 220, dels quals també en triaren 12. Els noms dels dos filòsofs gentils que exercien de jutges coincideixen als textos llatins (“Craton” i “Zenophilum” a la *Legenda aurea*, “Cratone” i “Zenophilo” a Bradwardí, “Crathem” i “Zenophilus” a l’*Speculum historiale*), però són un xic diferents a la *Llegenda àuria*: “Cretor” i “Enòfilo”.

81·3. Només I té la lliçó *se seguí la terça, ço és gloriosa conversió*, que pot ser que sigui la real o que miri d’arreglar un salt. Encara que sembla que la frase no acaba de lligar, podem entendre que hi ha una primera confirmació per raons i una segona per miracles.

81·4. És a dir: *Llegenda àuria* o *Flos sanctorum*.

82·1. L’incunable arregla la manca de concordança amb *vengueren*.

82·2. C. 23 i seg.

82·3. La doctrina d’Arri (256-336) fou condemnada pel concili de Nicea (325), presidit per Osi de Còrdova.

82·4. Veg. la nota 71·5.

82·5. St. Agustí, *Enarrationes in Psalmos* (*In Psalmum alterum* 9, v. 9, PL 36, 127-128): “Justos enim maxime persecuturus est de quibus dictum est: *Beati pauperes spiritu, quia ipsorum est regnum caelorum* (Mt. V, 3). *Insidiatur in occulto, velut leo in cubili suo*. Leonem in cubili dicit eum in quo et vis et dolus operabitur. Prima enim persecutio Ecclesiae violenta fuit, cum proscriptionibus, tormentis, caedibus, Christiani ad sacrificandum cogerentur: altera persecutio fraudulenta est, quae nunc per cujuscemodi haereticos et falsos fratres agitur”.

82·6. Aquí es refereix, diferentment dels c. 23 i seg., a heretgies que encara eren contemporànies. Per a bibliografia sobre aquest tema, veg. Carl T. Berkhaut i Jeffrey B. Russell, *Medieval Heresis. A Bibliography 1960-1979*.

82·7. St. Agustí, *Enarrationes in Psalmos* (al ps 30, sermó 3, sobre el v. 17, PL 36, 248): “*Illustra faciem tuam super servum tuum, salvum me fac in tua misericordia*. Superius dicebamus, si meminit hesternae disputationis Charitas Vestra, quicumque affuistis, quoniam illi maxime persequuntur Ecclesiam qui christiani nolunt bene vivere. Per hos enim opprobrium habet Ecclesia”, que continua el que havia començat al sermó 2 del mateix salm

referint-se al v. 12: “qui sunt inimici Ecclesiae? Pagani, Judaei? Omnibus pejus vivunt mali christiani” (PL 36, 242).

82·8. No pas al 2n. llibre dels *Morals* (*Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*), sinó a *Regulae pastoralis liber*, pars prima, c. 2 (PL 77, 16): “Nemo quippe amplius in Ecclesie nocet, quam qui perverse agens, nomen vel ordinem sanctitatis habet. Delinquentem namque hunc redarguere nullus praesumit; et in exemplum culpa vehementer extenditur, quando pro reverentia ordinis peccator honoratur...”. Al darrer paràgraf del c. 332 dóna aquesta citació, amb la mateixa indicació equivocada de procedència, i al darrer paràgraf del c. 341, sense citació.

82·9. St. Gregori, *Regulae pastoralis liber*, 3a. part, c. 4 (PL 77, 54; traducció catalana a Gregori el Gran, *Regla pastoral*, p. 97): “Scire etenim praelati debent, quia se perversa unquam perpetrant, tot mortibus digni sunt, quot ad subditos suos perditionis exempla transmittunt”.

82·10. ‘Allà dalt’ (*DCVB*, entrada *lla-sús*). BCI *lassus*, E *llassus*, D *llasus*.

82·11. Podria ser aquest fragment de *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 12, c. 38 (PL 75, 1006-1007. La cursiva és meua): “Sed omnipotens Deus prave agentibus non solum ventura supplicia reservat, *sed eorum corda hic etiam ubi delinquant poenis implicat, ut eo ipso quo peccant semetipsos feriant*”.

82·12. Encara que tots els còdexs coincideixen en el c. 142, fora de D (que indica el 152), ha de ser el 71 o, a tot estirar, el 72. Aquí s’acaba la intercalació que ha fet de persecucions com a entrebancs a la durada del cristianisme, la qual durada, deixada al c. 71, reprèn al 83.

83·1. A l’*Index* de Tubach (núm. 4173) hi ha un exemple d’un sarraí (no pas jueu com aquí) convertit pel fet que la dolenteria dels cristians no ha matat el cristianisme. A la “novel·la” segona de la primera jornada del *Decameró* trobem aquest cas amb un jueu, mercader: “Abram, jueu, estimat per Joan de Sivinyí, va en cort de Roma, e veent la malvestat dels clergues, torna a París e es fa cristià” (*Decameró: versió catalana de 1429*, p. 91-98).

83·2. Veg. el c. 71, començament.

84·1. Que ve del c. 71, en què hi ha la primera.

84·2. Aquesta *e* manca a CI; sembla que s’ha de llegir com a element paral·lel amb la *e* següent: *e los ha aduys e appellats*.

84·3. Ac 10, tot.

84·4. Ac 8, 26 i seg. “Candaca” era el nom dinàstic de les sobiranes d’aquell país (veg. la nota de la Bíblia de Montserrat).

84·5. Pot ser Jr 29, 12-13: “Et invocabitis me, et ibitis; et orabitis me, et ego exaudiam vos. Quaeritis me, et invenietis, cum quaesieritis me in toto corde vestro”.

85·1. Mt 7, 16-20.

85·2. Dn 9, 24.

85·3. Lc 1, 48.

85·3bis. Encara que no és ben bé el que diu aquí, es podria referir al sermó 2, § 4 d’*In festo Pentecostes* (PL 183, 328): “Eo beatam te dicent omnes generationes (*Luc. I, 48*), Genitrix Dei, domina mundi, regina coeli. Omnes, inquam, generationes. Sunt enim generationes coeli et terrae [...] Ex hoc ergo beatam te dicent omnes generationes, quae omnibus generationibus vitam et gloriam genuisti...”.

85·4. Veg. la nota 74·1.

85·5. He 11, tot.

85·6. Argument ja utilitzat a favor dels miracles i dels màrtirs (c. 59, § 3 i c. 74, § 2).

85·7. Joan Crisòstom, *De laudibus sancti Pauli* (PG 50, 473 i seg.). Traducció francesa a *Panegyriques de Saint Paul* (SC 300).

85·8. Forma antiga per *prerrogativa* (DCVB, entrada *prorrogativa*).

85·9. Ac 6, 5-15.

85·10. St. Llorenç i st. Vicenç, tots dos diaques, eren molt populars als Països Catalans. El primer fou martiritzat a Roma el 258 sota Valerià, sembla que decapitat, tot i que una tradició llegendària el fa morir cremat en unes graelles. St. Vicenç fou martiritzat a València el 304 en temps de Diocleciana.

85·11. St. “Domingo” de Guzmán, fundador dels dominics. A la *Llegenda àuria* (p. 381-397; p. 466-483 versió llatina) s’explica que un escolar pecador li besà la mà i es tornà molt cast i que la carn del sant resplendia de puresa i netedat.

85·12. Veg. la *Llegenda àuria* (p. 534-543; p. 662-674 versió llatina). Sabem que Eiximenis tenia obres de la vida de st. Francesc (veg. Monfrin, “La Bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)”, p. 252-253 de *Studia bibliographica*).

86·1. Continua el setè espill del capítol anterior.

86·2. St. Antoni el Gran o Abat (Memfis 250-Kolzim 356), el que anomena “de Vianès” (c. 37, § 4) i que també esmenta al c. 57, § 7 i al c. 105, § 4.

86·3. St. Jeroni, *In vitas Pauli, Hilarionis, et Malchi* (PL 23, 17 i seg.).

86·4. A la *Llegenda àuria* (p. 332; p. 413 versió llatina) també hi diu aquest episodi de la seva vida.

86·5. Forma antiga per *crònica* (DCVB, entrada *corònica*).

86·6. O sigui: *Liber de viris illustribus* de st. Jeroni (PL 23, 601 i seg.), *Collationum XXIV* de Cassià (PL 49, 477 i seg.), *Vitae patrum* (PL vol. 73 i 74) i *Legenda aurea o Legenda sanctorum* (*Llegenda àuria*) compilada per Jacobus a Voragine.

86·7. C. 303 i seg.

87·1. Ac 2, 7: “Nonne ecce omnes isti, qui loquuntur, Galilaei sunt...?”.

87·2. Ga 2, 11-13.

87·3. Ga 5, 1-6.

87·4. Ac 15, 1-29.

87·5. Ac 6, 5. Per a aquest Nicolau, veg. la nota 23·8 i el segon heretge del c. 26, § 1.

87·6. Constanci II, que era arrià (veg. la nota 73·3 i la *Historia de la Iglesia Católica* de B. Llorca i R. García, I, BAC 54, p. 412).

87·7. Flavi Claudi Julià, dit l’Apòstata (Constantinoble 331-Mesopotàmia 363), emperador romà (361-363), successor de Constanci II, cosí seu. Abandonà el cristianisme en què havia estat educat. Morí en una campanya contra els perses (*GEC*).

87·8. *Cristians de la cintura* designa, segons el *DECat* (entrada *cenyir*, vol. II, p. 669), els cristians que vivien en les “sobiranes mahometanes del llevant”, que eren obligats a portar un cinturó per distingir-los dels “creients”. Vegeu, a més, l’article de Tomàs Martínez “Un comentari a propòsit de *Crestians de la Centura* (*Blaquerna*, cap. XCIII)”, a *Randa*, 35, p. 7-15. Els nestorians eren a Pèrsia i els jacobites (CD *iacobins*, EI *jacobins*), a Síria (B. Llorca i R. García, *Historia de la Iglesia Católica*, II, BAC 104, p. 858).

88·1. Hauria de dir “Cathalunya no és català” perquè l’argument fos rodó.

88·2. Aquesta figura de l’infant al ventre de la mare, que Eiximenis repeteix al c. 140, § 1 i al c. 302, § 1, st. Pau no l’expressa clarament, però es deu referir a 2C 3, citat per Pere Lombard a les *Sentències*, ll. 3, dist. 40, § 2 (PL 192, 839-840), en què parla de la llei vella i la nova, ja que st. Bonaventura, al comentari d’aquesta “Dist. XL, articulus unicus, quaest. II, conclusio” (*Commentaria in quatuor libros Sententiarum*, vol. III, p. 888b), hi posa la

mateixa imatge: “et sic quodam modo concordat cum Lege evangelica, et qui spiritualiter Legem observabant viri evangelici erant, quia Lex praegnans erat Evangelio”.

88·3. Ef 2, 14-17 i 20.

88·4. B *paret*, lectura que no aniria pas malament, però tenint en compte que dues ratlles abans diu *parts* la correcta ha de ser *part*, com diuen CEDI.

88·4bis. CED *serueix*, I *prouen* en comptes de *provehi*.

88·4bis2. Tant aquí com tres ratlles més avall, el sentit és de ‘conformar’ i no pas de ‘confirmar’.

88·5. Mt 15, 24.

88·6. Trobem la frase exacta —”In habentibus symbolum facilior est transitus”— com a provinent de “II De generatione” a Fr. Matthaei d’Aquasparta, *Quaestiones disputatae de productione rerum et de providentia* (p. 88). S’ha de referir, doncs, a *De generatione et corruptione*, ll. 2, c. 4-5 (“Aristoteles Latinus” IX, 1, p. 60-62): “Habent enim ambo ad ambo simbola: aqua quidem humida et frigida, terra autem frigida et sicca [...] et facilis hic modus transmutationis et quia symbolum existit que deinceps. [...] quoniam habentia quidem symbolum citius generantur ex ad invicem, non habentia autem tardius”.

88·7. Is 53, 2-3. Tots els còdexs donen la referència de capítol equivocada (63), igual que al c. 109, § 2 i al c. 112, § 1.

88·8. Za 9, 9.

88·9. Judà, quart fill de Jacob, besnét d’Abraham.

89·1. C. 87, § 1.

89·2. Lc 2, 22-24.

89·3. Lc 1, 35.

89·4. Mt 3, 13-17

89·5. 1Tm 2, 12.

89·6. Astesanus, *Summa de casibus conscientiae*, ll. 4, títol 6 (*De baptizandis*), al tercer apartat (f. 124ra): “apostoli fuerint baptizati [...] Una glo. super illud Jo. xiiij. Qui lotus est: dicit. His verbis intelligimus baptizatos apostolos etsi non legatur vbi: et quando. de conse. dist. iiij. quando ab Hierosolymis. et. c. si eos. et sunt. c. Aug. Similiter dici potuit de beata virgine et de Johanne baptista”. Sobre l’autor veg. *DHGE* (vol. IV, p. 1168-1169), J. Mateu Ibars (*Braquigrafia de sumas*, p. 28, 169-171) i A. Hauf (*D’Eiximenis a Sor Isabel de Villena*, p. 114, nota 88).

89·7. C. 87, § 1.

89·8. Veg. la nota 89·6, en què podem veure com totes aquestes citacions de st. Joan, de la Glossa i del Decret les treu de la mateixa *Summa* d’Ast.

89·9. Jo 13, 10. B *locus*, CDI *locutus* en comptes de *lotus*.

89·10. *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira (vol. V, f. 225ra) i de Walafriid Estrabó (PL 114, 405) de Jo 13, 10 *Qui lotus est*. En comptes de *quomodo*, la Glossa diu *vbi* (veg. la nota 89·6). On diu *levats* llegiu *lavats*.

89·11. Decret de Gracià, 3a. part *De Consecratione*, dist. IV, c. 147: *Quando ab Hierosolymis* i c. 148: *Si eos* (PL 187, 1852), que són trets de sant Agustí (“in epistola 108, Ad Selencianam” i “ad Vincentium et Victorem, lib. III, de anima et ejus origine, c. 9”, respectivament). Eiximenis ho deu haver tret de la *Summa* d’Ast (veg. la nota 89·6), que ja hi fa referència.

90·1. C. 87, § 2.

90·2. Ga 2, 14.

90·3. Ga 2, 11.

90·4. Veg. la nota 85·7.

90·5. St. Agustí i st. Jeroni s'intercanvien cartes en què tracten d'aquest tema de st. Pere i st. Pau, especialment les ep. 28 (PL 33, 111-114), 40 (PL 33, 154-158), 75 (PL 33, 251-263) i 82 (PL 33, 275-292), totes de st. Agustí, llevat de la 75, de st. Jeroni.

91·1. C. 87, § 2.

91·1bis. EDI *fi* en comptes de *mort del Salvador*; a C manca.

91·2. Veg. la *Llegenda àuria*, vida de st. Maties apòstol, substitut de Judes Iscariot (p. 148), en què hi ha un Judes ben semblant d'Èdip.

91·3. Veg. la nota 23·8.

91·4. Ct 6, 8.

91·5. Pot ser participi mal format de *contendre* 'disputar', en el sentit 'd'anar-hi en contra', o participi de *contenir*, en el sentit d'aturar, impedir que una cosa surti dels límits'. L'incunable ho ha canviat per *coneguda*.

91·6. Cf. *Lo libre de les dones*, c. 53, l. 12 i seg., p. 87.

91·7. Ecli 19, 4. Tots els còdexs citen equivocadament el c. 11. La mateixa citació, però en català i només citant "Salamó", és a *Lo libre de les dones*, c. 48, l. 8, p. 80.

91·8. Al *Dotzè* (II,2, c. 780, p. 240, l. 74) atribueix aquesta frase a "lo versificador" i al c. 84 del mateix *Dotzè*, al "proverbi magistral" (*Prosa*, p. 78). Al *Terç* l'atribueix a "lo versificador" i "lo matricador" [*sic*]: veg. la tesi inèdita de X. Renedo, *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, c. 571 i 624, p. 84 i 173, i les notes corresponents, en la segona de les quals (428, p. 319) la identifica com "el segon vers del díctic proverbial 9037 del recull de W. H. Walter, *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters*, Göttingen, 1963-1969". A. Hauf la transcriu a *L'home que riu: entorn a la paròdia medieval*, nota 24, p. 56, treta de "Jakob Werner, *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters aus Handschriften gesammelt*, Hidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1912, nr. 24, p. 32": "Femina vas sathane, rosa fetens, dulce venenum / Semper prona rei, que prohibetur ei".

91·9. Cf. *Lo libre de les dones*, c. 86, l. 12 i seg., p. 132.

91·9bis. CEDI fan el verb *encórrer* sense la preposició *en*, transitiu. Totes dues propietats són al *DCVB* (entrada *encórrer*).

91·10. Pr 17, 22.

91·11. 'Plaer, satisfacció de la voluntat o de l'apetit' (*DCVB*, segona entrada d'*alt*). Per tant, *mal alt* és 'desplaer'.

91·12. Primera persona del present d'indicatiu: *faç*.

91·12bis. CEDI *desfermat*; en canvi, més avall, només D diu *fembra desfermada*. Al c. 121, § 2 trobem que CED escriuen *de(s)frenada* enfront de I, que fa *desfermada*, com a adjectiu que acompanya *bèstia* (a B manca).

91·13. 'Indignació, irritació' (*DCVB*, entrada *endeny*).

91·14. 1Pe 3, 1 i 7.

91·15. 1C 7, 14. Cf. *Lo libre de les dones*, c. 45, p. 76-77.

91·16. Ecli 28, potser v. 27 arreglat a la seva manera, perquè vol dir que cau en la maledicència: "Qui relinquunt Deum incident in illam".

91·17. Ap 2, 15.

92·1. C. 87, § 2. Constanci II.

92·2. Veg. el c. 75 i seg.

92·3. C. 87, final del § 2.

92·4. Cassiodor, *Historia ecclesiastica, vocata Tripartita*, ll. 5, c. 50 i, sobretot, ll. 6 (PL 69, 1027 i seg.).

92·5. Constanci ("Constantium" a Cassiodor, *Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 3; PL 69, 1032).

92·6. “corona laurea” (*Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 1; PL 69, 1030).

92·7. *Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 43 (PL 69, 1058-1059).

92·8. Bisbe de Calcedònia del s. IV, deixeble de Llucià d’Antioquia. Participà en els concilis de Nicea, de Tir i d’Antioquia i defensà doctrines herètiques. Cassiodor, *Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 6 (PL, 69, 1034: “Mares”).

92·9. *Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 2 (PL 69, 1032).

92·10. *Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 46, (PL 69, 1061).

92·11. Eiximenis atribueix a un sol Julià, l’Apòstata, el que Cassiodor (*Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 10 i 32; PL 69, 1036 i 1052) i el *Recull d’exemples y miracles* (ms. 89 BUB, f. 252v-253r) posen en Julians diferents.

92·12. B *cosi seruidor*, que deu ser error, perquè enlloc no hi trobem cap *cosí*. El servidor deu ser el “Felix praefectus regalium thesaurorum” de Cassiodor (*Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 32; PL 69, 1052).

92·13. Llegiu ses.

92·14. Aquest acte, que no trobem a la *Historia ecclesiastica* ni a l’*Speculum historiale*, l’explica la *Llegenda àuria* (p. 79; p. 143 versió llatina), que l’atribueix a la *Summa de ecclesiasticis officiis* de Joan Belet, on efectivament és ben detallat al c. 125 “De inuentione sancte crucis” (*Summa de ecclesiasticis officiis*, p. 240).

92·15. Basili el Gran (Cesarea de Capadòcia ca. 329-379), bisbe (370-378), successor d’Eusebi. També expliquen aquesta visió l’*Speculum historiale* (ll. 14, c. 43-44, f. 189rb-189va) i la *Llegenda àuria* (sobre “Julià renegat”, p. 81; p. 145 versió llatina, que cita la *hystoria tripartita*, on no hi és). La *Summa* de J. Belet (p. 241) l’explica sense especificar el nom del sant ni del soldat, als quals al·ludeix com a “abbas” i “miles”. Veg., a més, Hauf (“Les *Allegationes...*”, p. 31): “Nonne Julianus apostata, contra ecclesias aspirans, a Mercurio milite est turpiter interfectus?”.

92·16. ‘Foradà·l’ (*DCVB*, entrada *l.trocar*). CED *trenca*, *l.cortall*.

92·17. Cassiodor (*Historia ecclesiastica*, ll. 6, c. 47; PL 69, 1062) recull aquests mots de Julià, però no diu res d’aquest cavaller Mercuri que el mata, sinó que indica que no se sap qui ho féu: “Contra quem jaculum repente delatum, discurrens per brachium, in ejus latus immersum est. Ex hoc vulnere suscepit terminum vitae. Quis vero justissimum intulerit vulnus, hactenus ignoratur. Sed alii quemdam invisibilium hoc intulisse ferunt; alii vero unum pastorum Ismahelitarum, alii militem fame et itinere fatigatum. Sed sive homo, sive angelus fuerit, palam est quia divinis jussionibus ministravit”. Sí que ho trobem a l’*Speculum historiale* (veg. la nota 92·15).

93·1. C. 87, § 3. També el “setèn argument”.

93·2. Mt 22, 14. Tots els còdexs diuen *XX*, igual que al c. 175, § 6 (últim).

93·3. Tots els còdexs hi deixen un espai llevat de C. El que s’hi assembla més dels capítols anteriors és que “la major part és stada a Déu fort desconexent...” (c. 16, § 1). També es podria referir al c. 72, § 4, en què diu “que dotze hòmens pobres sens miracles hagen [...] tota multitud de gents del món subjugada...”. Més tard sí que ho diu: c. 175, § 4 i 6.

93·4. C. 87, § 3.

93·5. Concordança de subjecte singular col·lectiu amb verb plural, com és habitual en aquesta obra. B també fa singular l’adjectiu *aconsellat*. L’incunable ho fa concordar tot: també *sauis emperadors*.

93·5bis. CI *auceyen*, ED *aucehien*.

93·6. C. 87, § 3.

93·7. Pot ser *De duabus animabus contra Manichaeos* (1 ll.) o *De natura boni contra Manichaeos* (1 ll.); però també n’hi ha d’altres contra els maniqueus: *De Genesi contra Manichaeos* (2 ll.), *De fide contra Manichaeos* (1 ll.), *Contra epistolam Manichaei*

fundamenti (1 ll.). Al capítol 218, paràgraf 7 aquest títol es refereix a *Contra Faustum Manichaeum* (vegeu la nota corresponent: 218·17).

93·8. Bòsnia.

93·9. He 11, 16.

93·10. Es deu referir a Joan d'Aragó, confessor, que morí a Bòsnia el 1369 i que passà il·lès entre flames: “In conventu de Milesevo, in Bosna, beati Joannis de Aragonia Confessoris, qui zelo catholicae fidei accensus per ignem illaesus transivit, et cum maxime in haereticis convertendis adlaborasset, plurimis illustratus miraculis spiritum Deo reddidit” (*Martyrologium franciscanum*, 5 oct., p. 389 d'A. A. Monasterio). Veg. sobre aquest mateix fet *Analecta Franciscana* o *Chronica aliaque varia documenta ad historiam fratrum minorum*, III (1897) p. 521, i IV (1906) p. 556, i Sanahuja (*Historia de la seràfica provincia de Catalunya*, c. 32, p. 225), que indica, recollint una nota del *Martyrologium*, que alguns identificaren aquest frare amb fr. Joan d'Aragó arquebisbe de Càller, cosa no provada.

93·11. No he sabut trobar aquesta citació a la Bíblia, fora que es refereixi a l'última benaurança (Mt 5, 11 i Lc 6, 22-23).

93·12. Aquí acaba la 3a. raó de la provació de cristiandat, posada al c. 85.

94·1. Reprèn les raons principals. Havia posat la terça (miracles) al c. 52, encara que al c. 71 començava “altres rahons a provar [...] que l'estament chrestià sia axí excel·lent” (primera raó, als c. 72 i 83; segona, al c. 84, i tercera, al c. 85); per tant, segons com, es podria interpretar que aquesta quarta ve després de la tercera del c. 85.

94·2. Veg. el c. 72; st. Bernat al § 4.

95·1. Gn 34, 24-25.

95·1bis. Pel sentit, sembla que aquest adjectiu hauria de ser *placent* o algun de semblant. Potser hi ha un error de repetició, comú a tots els testimonis o salten alguna línia.

95·2. Ef 5, 18.

95·3. Ps 103, 15.

95·4. Cerulli (*Nuove ricerche sul Libro della Scala e la conoscenza dell'islam in Occidente*, p. 58) aporta un fragment del *Canone*, segons la traducció llatina de Gerardo de Cremona, l'única —diu— que Eiximenis podia conèixer.

95·5. ‘Túnica amb mànigues que duïen els moros damunt l'altra roba’ (*DCVB*, entrada *l.almeixia*).

96·1. B és l'únic que diu *als*, forma que assegura que és complement directe, enfront de CEDI, que diuen *los*.

96·2. Fill d'Abraham i d'Hagar (Gn 16, 11 i 15).

96·3. ‘Confrontaven, confinaven’ (*DCVB*, entrada *marcar*, III).

96·4. És estrany que faci servir dos sinònims. Per això I ho deu haver volgut corregir i ha substituït *aràbich* per *ebaych*.

96·5. C. 97, § 3.

97·1. Veg. el c. 95, § 2, igual que per als arguments terç i quart de més avall.

97·2. Alexandre d'Hales, *Summa theologiae*, 4a. part, q. 98 (f. 387ra): “De qualitate ieiunij”, “membrum secundum”: “...Etsi Mahumetus iniunxit abstinentiam a vino: hoc non fecit quia huiusmodi abstinentia sit magis meritori et magis placens deo: sed quia magis facit ad conseruationem reipublice de quae semper Arabes curauerunt: quoniam cum in regione calida sit vinum fortissimum: si vterentur saraceni vino fortissimo sicut et nos: cum ipsi sint sobrij quotidie essent ebrij et magis voluptatibus dediti: et se mutuo interficerent. propter hoc legislator eorum prohibebuit eis vinum”.

97·3. No he trobat aquest mot documentat. Però es veu que és un substantiu format d'*excedir*, igual que *cessió* de *cedir* (cf. *DCVB*, entrada 2.*excés*, -*essa*: 'excessiu, de grau molt alt'), amb el significat, doncs, d'excés, gran quantitat'.

97·4. 'Àrabs, nadius d'Aràbia' (*DCVB*, entrada *arabi*). Sobre la idea de la influència dels hebreus en Mahoma, corrent a l'Occident medieval, veg. Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 60.

97·5. Segons Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 62-63), la falla de l'origen del porc que trobem en una obra de la *Collectio Toletana*, traduïda de l'àrab al llatí el 1143, el fa sortir dels fems de l'elefant. Eiximenis segueix una variant, com la *Llegenda àuria* i la *Historia Orientalis* de J. de Vitry (c. 6, p. 68), que el fa sortir dels del camell. A l'*Speculum historiale* no en diu res.

97·6. BI *hauia*, D *hauja*, que no hi fa sentit.

98·1. Veg. el c. 184, § 5, en què diu que aquesta secta començà l'any DCII o DCIII.

98·2. Veg. la nota 71·7.

98·3. Isidor de Sevilla, que morí el 636. Per a aquestes dates i sincronismes de personatges, veg. Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 63.

98·4. Sobre l'adaptació del matrimoni de Mahoma amb Khadijah (Cadica, Cadigia, Cadican, Gadigan, etc.) a les llegendes occidentals, veg. Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 64. Trobem també aquest fet a la *Llegenda àuria* (p. 1017 i seg.) i a l'*Speculum historiale* (ll. 23, f. 314ra; ll. 25, c. 142).

98·5. El nom d'aquesta província ("Corozania" a la versió que he mirat jo de l'*Speculum historiale*; "Corozonia" a la que n'ha mirat Cerulli) apareix amb diverses formes en textos diferents. Per Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 64) deu ser una corrupció derivada de *Quraysh*, nom de la tribu de Mahoma i Khadijah, amb la terminació dels noms de lloc: **Corez-ania*, *Corozania*. CE *corrocania*, D *corroçanja*, I *corrotania*.

98·6. BDI hi deixen un espai, C no n'hi deixa i E diu *vn capitol* en comptes de *lo [] capitol*.

99·1. Llegiu *reial*.

99·2. Veg. Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 64-65) per a la relació entre el que Eiximenis atribueix a la doctrina islàmica —naixement de Jesús de la verge Maria, anunciació dels àngels, crucifixió, creació d'ocells de fang que fa el nen Jesús— i els passatges de l'Alcorà on es troba. El naixement pel costat diu que és llegenda posterior a l'islam.

99·3. El *Kitab al-Mi'raj* 'Llibre de l'ascensió', que, segons Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 11), Alfons X féu traduir al metge hebreu Abraham Alfaquim al castellà (*Libro del subimiento*) i al notari Bonaventura de Siena, del castellà al llatí (*Liber scale Machometi*) i al francès. Cal veure, sobre aquesta obra i com a l'Occident cristià la prengueren com a llibre sagrat de l'islam, igual que l'Alcorà, l'article del mateix Cerulli "Dante e l'Islam" i, per a l'enfocament eiximenià de fets i llibres de Mahoma amb una òptica deformant cristiana, M. de Epalza "Un logos cristià enfront de l'Islam: Eiximenis escrivint sobre Mahoma" (p. 68-70).

99·4. O sigui: el diable.

99·5. Llegiu *menà*, com fan tots els altres còdexs.

100·1. Sobre aquest mot vegeu la nota 78·1.

100·2. B *ahorar* ('adorar' *DCVB*, entrada 1.*aorar*), I *adorar*. La *Llegenda àuria* i l'*Speculum historiale* (ll. 25, c. 140, f. 363vb) concorden amb la lectura de CED: *orar*.

100·3. Sobre la creença a l'Occident medieval que els àrabs abans de Mahoma adoraven Venus, veg. Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 66-67.

100·4. O *agreviàs*?

100·5. El mot *ramadan* és el nom del novè mes del calendari islàmic i designa la calor de l'estiu "et apporte ainsi une indication sur l'époque de l'année où tombait le mois lorsque les anciens Arabes s'efforçaient encore, au moyen du mois intercalaire, de rétablir l'égalité entre

leur année et l'année solaire" (*Encyclopédie de l'islam*, vol. III); però la celebració del Ramadà és variable: cada any uns deu o dotze dies abans que l'anterior.

100·6. Pel que fa a tots aquests manaments, la relació real amb l'Alcorà o els costums, veg. Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 68-70), que pensa que l'*Speculum historiale*, el qual beu d'al-Kindi, és la font d'Eiximenis. De fet el ll. 23, c. 63 i el ll. 25, c. 140 s'hi assemblen força: hi ha fragments iguals, però també hi ha diferències; podia haver seguit més d'una font.

100·6bis. B *anar a*.

100·7. Tots els ms. diuen *Adam*. L'inc., que diu *abram*, deu haver volgut corregir una lliçó que no entenia. Segons la tradició fou Abraham que Ismael ajudà a construir la Meca, al lloc on Adam havia adorat Déu per primera vegada després de ser expulsat del paradís. Podria ser que l'escrivà hagués saltat alguna ratlla del model. La *Llegenda àuria* (p. 1019-1020) diu: "la enrevironen ab vestiments no cosits e que geten péres per les arxes per lo diable alebesar, la qual causa fe Adam e tots los seus fills; e fo Abraam e Ysmael casa d'oració". I l'*Speculum historiale* (ll. 25, c. 140, f. 363vb): "Hanc domum dicunt Adam cum de Paradiso exulasset Domino extrussisse, et in omnibus filiis eius donec Abraham venit locum orationis fuisse".

100·8. Dels sarraïns.

100·9. El senyal de la mitja lluna es troba pertot als emblemes musulmans. Quant a la mà i al senyal de Salomó, Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 72) pensa que Eiximenis potser al·ludia a símbols i senyals de la màgia popular musulmana.

100·10. Com al c. 73, § 8 (últim), pot no indicar ningú concret, sinó el representant dels musulmans. Podria referir-se, emperò, al soldà mariní Abu l-Hasan, del Marroc (1331-1348), o més aviat a l'emir de Granada Yusuf I, amb qui fou aliat en el darrer intent de recuperació dels territoris d'al-Andalus conquerits pels regnes hispànics cristians. Foren definitivament vençuts al riu Salado (veg. la nota següent).

100·11. Es refereix, sembla, a la batalla del Salado, que tingué lloc a les ribes d'aquest riu, prop de Cadis, el 30 d'octubre de 1340 entre els reis cristians Alfons XI de Castella-Lleó, Alfons IV de Portugal i Pere III de Catalunya-Aragó —o almenys alguns cavallers d'aquesta confederació— i el soldà benimerí (o mariní) Abu l-Hasan aliat amb Yusuf I de Granada. Aquesta batalla, amb victòria dels cristians, que tallà definitivament l'accés de tropes musulmanes nord-africanes a la Península, tingué un gran ressò a Orient i Occident (veg. Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 71).

100·12. Llavors hi havia reina a Navarra, Joana II, i no pas rei. És curiosa la versió dels ms. CED, que exclou el rei de Portugal dels d'Espanya (veg. l'aparat). Aquí *Espanya* té clarament el sentit geogràfic corresponent als regnes de tota la Península (veg. sobre això Peláez, "Los conceptos *França y Espanya* en el pensamiento literario y jurídico-político de Francesc de Eiximenis (c. 1340-1409)", p. 356).

100·13. B omet *qui s'appella*, que també podria ser error d'anticip dels altres quatre.

100·14. Llegiu *lavar*.

101·1. Segons Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 72-73), aquesta primera part de la descripció del paradís deriva del *Dialogi cum Iudaeo* de Pero Alfonso, l'hebreu aragonès Rabbí Moseh Sephardi convertit al cristianisme el 1106; la segona part —al paràgraf següent— deriva de la *Legenda aurea*, que ho havia tret del mateix Pero Alfonso i de la *Historia Orientalis* de J. de Vitry. L'*Speculum historiale* (ll. 23, c. 65-66 i ll. 25, c. 141), com tota la resta, hi té alguna semblança però no és igual.

102·1. Sobre la tradició occidental de la creença islàmica de la seva fi, veg. Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 73.

102·2. Segons Bohigas ("Prediccions i profecies en les obres de fra Francesc Eiximenis", p. 101) i Ivars ("El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)", *AIA* XX, 1924,

p. 246-247), qui diu això és Albumasar. Veg. la nota 183·2 i com n'impugna l'opinió al c. 184. Veg. també, per a la font d'aquest passatge i la datació del *Primer*, l'article de Xavier Renedo "Notes sobre la datació del *Primer*, el *Segon* i el *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis", p. 8 i seg.

102·3. Veg. la nota 71·8. Veg. J. M. Pou ("Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes", *AIA* XI, 1919, p. 167-169) i J. Perarnau ("El text primitiu del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* d'Arnau de Vilanova", *ATCA* 7/8, p. 53-133), que transcriuen tota la profecia que Arnau de Vilanova, al tractat *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, per a reforçar la seva interpretació bíblica del regnat de l'Anticrist i fer acceptables els vaticinis sobre les calamitats que havien de passar abans de cent anys, diu que li havia estat comunicada ("vero mihi communicata est sub talibus verbis", Perarnau, p. 102). Pel que fa a aquest fragment del "sanct hom qui jamés no volch ésser enomenat...", veg. l'article de Perarnau "Un paràgraf del *Primer del crestià* de Francesc Eiximenis inspirat en el *De mysterio cymbalorum* d'Arnau de Vilanova", *ATCA* 17 (1998), p. 507, nota 2 [text vist per gentilesa de l'autor el juny de 1998, abans de publicar-lo], en què pensa que correspon d'una manera resumida a la informació que el mateix Arnau de Vilanova en dóna immediatament abans de transcriure el *Vae mundo...*: "...quod maius est, [vidi] virum fere illiteratum, qui totus ad exaltationem fidei suspirabat, revelationem futurorum vidisse atque scripsisse sub latina facundia miro stilo. Quam revelationem licet scripsisset, quia tamen intelligere non poterat per ipsum, cuidam devoto suo in Christo, litterature notabilis, ad expositionem communicavit et mutuo fuerunt per eam illuminati. Postmodum vero mihi communicata est sub talibus verbis..." (veg. la traducció catalana del "Tractat sobre el misteri de les campanes de l'Església" d'Arnau de Vilanova a *La prudència de l'escolar catòlic i altres escrits*; aquest fragment, concretament, a les pàgines 131-133). Vegeu, a més, l'article de Robert E. Lerner "Eiximenis i la tradició profètica" (p. 10-11 i nota 9), en què l'autor indica que Eiximenis se serveix d'un comentari de *Ve mundo* de Joan de Rocatalhada, el qual seria el "gran doctor" del paràgraf següent que diu que "aquesta rata-penada significa lo rey d'Aragó". Sobre les diverses profecies d'aquest temps, veg. Bohigas, "Profecies catalanes dels segles XIV i XV. Assaig bibliogràfic"; Perarnau, "La traducció catalana resumida del *Vademecum in tribulatione* (*Ve ab mi en tribulació*) de fra Joan de Rocatalhada" (*ATCA* 12, p. 45-140), i l'estudi introductori de Juana Mary Arcelus Ulibarrena a l'edició de 1991 de *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)* de Pou y Martí, p. XLVII i seg., tenint en compte la recensió crítica que en fa J. Perarnau (*ATCA* 12, p. 431-433).

102·4. *Scinifes* o *cinifes* 'espècie de mosquit'. L'inc. presenta la lectura correcta, segurament per rectificació, en contra dels manuscrits, que devien llegir *ni* com a *m* (B *cimfex*, CD *simfex*, E *signifex*).

102·5. Error de tots els còdexs —*nisi*—, que he corregit segons la profecia.

102·6. Fragment corresponent al final de la profecia, que certament comença *Ve mundo in centum annis*, transcrita per J. M. Pou ("Visionarios..." *AIA* XI, 1919, p. 167) i Perarnau ("El text primitiu...", p. 103). La copio d'aquest darrer i poso entre claudàtors les variants indicades d'altres manuscrits que es corresponen amb el nostre text: "Hispania, nutrix mahometice pravitatis, reciproca furia laniabitur, nam in invicem ipsius regna consurgunt. Et cum pullus iumentalis tria septem [septena] compleverit, multiplicabitur ignis vorans, donec vespertilio scinifes Hispanie devoret, subiciensque Africam et caput bestie conterens, accipiat monarchiam et in posteris humiliet Nili habitatores.// Post que [quam], filius perditionis exsurget impetu repentino ad cribrandum [cribandum] mortales, ut filios Hierusalem acerbissimo gladio separet a filiis Babylonis et draco, sui furoris extremam sevitiam in eo concludens, illus et victus maneat in eternum". Sobre la figura del *vespertilio*, rat-penat, veg. l'article d'Alain Milhou, "El rat-penat, el nou David i el rei amagat. (Tres imatges de l'emperador de les darreries del món ibèric: ss. XIII-XVII)".

102·7. ‘Derrocat, deposat, destituït del càrrec, dignitat, etc.’ (*DCVB*, entrades *desbostar* i *desbost*, *-osta*). B *debostat*, CED *desbost*.

102·8. Pere I de Castella, el Cruel (1334-1369), rei de Castella-Lleó (1350-1369), derrotat el 1369 pel seu germà bastard Enric II, que s’havia proclamat rei el 1366. Pel que fa als 21 anys del rei de Castella, veg. la profecia de Joan de Rocatalhada en les *Visions*, que transcriu J. M. Pou (“Visionarios...”, *Ala* XXI, p. 360-361): “Intellexi modum per quem antichristus subiciet maiorem orbis terre [partem] antequam efficiatur principatus antichristi; futurum enim est ut cum filius regis hodiernus castelle XXI annum perfecit in etate, tantus furor ire dei paulatim inuadet hispanias, ut totalis perditio videatur accipere patrias hyberinas, nam in more hispanorum regna consurgent et hispani se mutuo licerabunt quia sustinent in suis finibus machometicam prauitatem in blasphemiam ihesu christi...”. Veg. també Bohigas, “Prediccions...”, p. 102. Veg., a més, per a tots aquests capítols i la relació d’Eiximenis amb les profecies de l’època, l’article de Perarnau “La traducció catalana medieval del *Liber secretorum eventuum* de Joan de Rocatalhada”, *ATCA* 17 (1998), p. 7-66, especialment p. 38-54, la ressenya que en fa A. Hauf a *ATCA* 19 (2000), p. 701-711, l’“Estudio preliminar” d’A. Hauf a l’edició de 1996 de *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)* de Pou y Martí, esp. p. 101-112, i l’article de Robert E. Lerner “Eiximenis i la tradició profètica”.

102·9. B *deuora*, I *deuor*, que podrien ser present de subjuntiu i aquesta frase anar subordinada a la següent si no fos que hi manca un *que*.

102·10. ‘Executi’ (*DCVB*, entrada *exeguir*). Veg. la nota 65·7.

102·11. Pr 21, 30.

102·12. BI *deu e angels*, CED *x angels*. Veg. la *Llegenda àuria* (p. 1021: “E disen [els sarraïns] que X àngels van ab él”) i la *Historia Orientalis* de J. de Vitry, c. 5, p. 66.

102·13. Per a la relació d’aquests miracles atribuïts a Mahoma pels seus seguidors (lluna, anyell emmetzinat), l’Alcorà i la tradició occidental, veg. Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 76.

102·14. La *Llegenda àuria* (p. 1021) també diu que morí per verí. A l’*Speculum historiale* (ll. 23, c. 46, f. 314vb i ll. 25, c. 143) hi ha l’episodi del xai emmetzinat, el qual sembla tret de la *Vida de Mahoma* o *Actus Machomet* o *Sira* d’Ibn Isaq, segons Josep Hernando Delgado (“Ramon Martí (s. XIII). *De seta Machometi* o *De origine, progressu et fine Machometi et Quadruplici reprobatione prophetiae eius*”, a *AHAM*, 4, 1983, p. 51).

102·15. Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 76) suposa que aquesta llegenda de la dona és d’origen no musulmà perquè no es troba ni a al-Kindi ni a la *Llegenda àuria*. Tampoc no la trobem a l’*Speculum historiale*.

102·16. Veg. el c. 63, § 1.

103·1. C. 99, § 2.

103·2. Veg. Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 76-77) per a la valoració medieval de l’islam com a heretgia del cristianisme.

103·2bis. CED *senyoria*.

103·3. *Clementines*, ll. 5, títol 2: *De Iudaeis, et Sarracenis*, c. únic: *Cedit quidem*, tret del mateix “Clemens V in concilio Viennensi” (col. 261 i seg.): “Cedit quidem in offensam diuini nominis, et opprobrium fidei Christianae, quod in quibusdam mundi partibus Principibus Christianis subiectis, in quibus interdum seorsum, interdum vero permistim cum Christianis habitant Sarraceni, Sacerdotes eorum Zabazala vulgariter nuncupati, in templis, seu Mesquitis suis, ad quae iidem Sarraceni conueniunt, vt ibidem adorent perfidum Machometum, diebus singulis, certis horis in loco aliquo”.

103·4. Ni el *DCVB* ni el *DECat*, que tenen el mot amb la forma de I (*sabiselars*), no donen una bona explicació d’aquest mot. Deu ser la catalanització d’aquest *zabazala* de les *Clementines* i es deu relacionar amb *salah* (veg. la nota 63·10). Per això sembla convincent el

que diu Cerulli (*Nuove ricerche...*, p. 57) d'aquest nom (*zabalzala* a la versió consultada per ell) que les *Clementines* donen als sacerdots sarraïns: correspondria a *zaman al-salah* 'temps de la pregària', quan els sacerdots (és a dir, els muetzins) convoquen els musulmans a la mesquita.

103·5. Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 6: *De Iudaeis, et Sarracenis, et eorum seruis*, c. 6: *Ita quorundam (Decretales*, col. 1658): "...vt, qui gloriantur nomine Christiano, Sarracenis arma, ferrum, et lignamina deferant galearum, et [...] Tales igitur ab Ecclesiastica communione praecisos, et excommunicationi subiectos, rerum suarum per Principes catholicos". També ho diu, molt semblant, al c. 17 (col. 1667) del mateix lloc.

103·6. 'Fornir d'armes i materials, com el ferro, per a armament' (Cerulli, *Nuove ricerche...*, p. 77).

103·7. Ap 6, 8.

103·8. A la Vulgata el cavall és *pallidus* ('pàl·lid', 'groguec', per tant). A les traduccions catalanes és "cendrós" (Bíblia de Montserrat i BCI), "verd oliva" (FBC).

103·9. C. 102, § 2.

103·10. Heracli fou emperador el 610 (veg. la nota 71·7) i Terra Santa passà a poder dels àrabs el 638; la lectura de BI és la correcta, doncs (CED *DCXXXIII*, escrit amb puntets o sense i amb grafies diferents).

103·11. Veg. la nota 71·6 i *Martiniana*, f. 30v-32v, 43r-44v i seg.

103·12. El 1268. El 1098 l'havien ocupada els cavallers de la primera croada.

103·13. Acre s'incorpora definitivament al poder islàmic el 1291.

103·14. Del turc Khan-baligh, 'la ciutat de l'emperador'. Era la capital de l'imperi mongol, on ara hi ha Pequín (nota d'A. Gallina a la p. 27 dels *Viatges de Marco Polo*, on aquesta ciutat surt diverses vegades: c. 22, 23, 25, 30, 33, 35, 59, 64). Veg. també l'*Atlas Català de Cresques Abraham*, p. 13.

103·15. Veg. la nota 73·14.

103·16. Mt 22, 32.

103·17. Encara que no és igual, s'assembla a l'epístola 54 *Ad Furiam* de st. Jeroni (PL 22, 554): "Sola libido insita a Deo, ob liberorum procreationem, si fines suos egressa fuerit, redundat in vitium, et quadam lege naturae in coitum gestit erumpere".

103·18. Al ll. 23, c. 39-67 (f. 313vb-317va) i al ll. 25, c. 140-145 (f. 363vb-364va).

103·19. Que començava al c. 94.

104·1. Jb 38, 33: "Numquid nosti ordinem caeli, et pones rationem eius in terra?" A tots els còdexs falta una x al capítol. A C una altra mà hi ha afegit una x.

104·2. Pseudo-Dionís, *La jerarquia celestial*, 6, 2 i seg. (*La jerarquia celestial. La jerarquia eclesiàstica*, p. 64 i seg.); també PG 3, 199-200 i seg. i *La hiérarchie céleste* (SC 58bis, p. 104 i seg.).

104·3. Veg. el *Libre dels àngels* II, c. 1, en què diu les tres jerarquies d'àngels: la primera, dividida en els tres ordres de serafins, querubins i trons; la segona, dividida en dominacions, principats i potestats; i la tercera, en virtuts, arcàngels i àngels.

104·4. Ap 21, 2.

104·5. A Guillem Durand, *Rationale divinorum officiorum*, al c. "De campanis" (f. XIIIr), hi trobem les funcions que tenen, encara que no hi hagi aquests versos. Segons J. Perarnau, es posaven com a inscripció a les campanes. Vegeu-ne un altre exemple a J. Lombard, *Aurea dicta*, núm. 2633 (p. 456).

104·6. BI segueix, ED regeix. Agafo la lectura de C pel que diu un xic més avall (*La segona cosa a què·ns en servim*) i perquè ED sovint innoven, encara que en aquest cas podrien tenir la lectura correcta perquè coincideix amb BI per la g.

104·7. Sembla que l'escrivà de B ha pres la titlla nasal per *n* en comptes de *m*, de manera que converteix una primera persona en tercera, tant en aquest verb, *uolen*, com en els dos següents: *toquen* i *honren*.

104·8. Tots els còdexs tradueixen el llatí *pestes per tempestat*.

104·8bis. Sembla que la lliçó de C potser hi iria més bé: *tocant les*. ED *e sonam*.

104·9. El Papias (*Vocabularium*) no ho diu; en canvi sí que ho trobem al *Rationale* (veg. la nota 104·5). La introducció de la campana, que ja es troba en les civilitzacions antigues a partir de les de l'Orient Mitjà, en el culte cristià s'atribueix a Paulí, bisbe de Nola, Campània, al s. VI (*GEC*). Segons el *DECat* (entrada *campana*, vol. II, p. 463), el mot ve de l'abreviació en llatí tardà de *vasa campana* 'recipients de Campània', regió de la qual provenia el bronze de més bona qualitat.

104·9bis. Vegeu Josep Perarnau, "Un paràgraf del *Primer del crestià* de Francesc Eiximenis inspirat en el *De mysterio cymbalorum* d'Arnau de Vilanova" (*ATCA* 17 (1998), p. 507-510 [text vist per gentilesa de l'autor el juny de 1998, abans de publicar-lo]), en què indica que aquest paràgraf d'Eiximenis s'inspira en el *De mysterio cymbalorum* d'Arnau de Vilanova. Vegeu també la nota 5 del mateix article, en què dona per al mot *clasc* —ja present al *DCVB* i als altres—, el significat de 'toc simultani de totes les campanes'.

104·10. St. Gregori, *Moralium libri, sive Espositio in Librum B. Job*, "praefatio", c. 6 (PL 75, 524), en què es refereix a santes persones més que no pas a lletrades.

105·1. Ef 2, 20-21. Pel que fa a aquests diversos temps sota els quals la cristiandat ha corregut, vegeu la ressenya d'A. Hauf de dos articles de J. Perarnau (*ATCA* 19 (2000), p. 701-711), en què compara el que diu Ubertí amb el que escriu Eiximenis a la *Vida de Jesucrist*, que coincideix amb el que trobem en aquest capítol 105 del *Primer*. Lerner pensa que Eiximenis fa servir la *Summula* que circulava per Catalunya ("On the Authorship of the Fourteenth-Century Franciscan Joachite Treatise *De triplici statu mundi*", p. 14 i nota 21). Cf. la distinció cinquena de la *Summula seu Breuiloquium super concordia Novi et Veteris Testamenti* (H. Lee, M. Reeves i G. Silano, *Western Mediterranean Prophecy*, p. 212-221). Veg. també el c. 73 i la nota 73·10.

105·1bis. 'Cenyida' (*DCVB*, entrada *l.cint, -a*). C *tinta*, ED *tincta*, que també tindrien sentit.

105·2. Lleó I el Gran (?-Roma 461), papa; Gregori de Nazianz (330-390); st. Jeroni (342-420); st. Cebrià (ca. 205-258), bisbe de Cartago; st. Hilari de Poitiers (ca. 315-ca. 367), pare i doctor de l'Església; st. Agustí (354-430); st. Ambrós (339-397), bisbe de Milà.

105·2bis. C *habitaen*, ED *habitaren*.

105·3. Veg. la nota 71·7.

105·4. Malgrat que tots els còdexs diuen c. 9, el qual parla de les plagues, el càstig, sembla més aviat Ap 7, 4 i seg.

105·5. St. Pau ermità (ca. 228-ca. 341), monjo d'Egipte, considerat tradicionalment el primer ermità. Per a st. Antoni veg. la nota 37·12.

105·6. Veg. la nota 86·3.

105·7. *Condescensió*, no documentat en català, deu ser un llatínisme amb el significat, doncs, de *condescendència*. *Remissió*: Acció de remetre, en el sentit de 'fluïxat, minva d'intensitat, d'energia; debilitat en l'acció' (*DCVB*, entrada *remissió*, b).

105·7bis. Llegiu *laxacions*, és a dir, 'afluixaments' (*DCVB*, entrada *laxació*, i *DECat*, entrada *deixar*, vol. III, p. 47, que el documenten l'any 1455).

105·7bis2. És a dir, *ivaçosament*, com diuen els diccionaris actuals (*DIEC*; *GDLC*; *DECat*, entrada *ivaç*, vol. IV, p. 868), malgrat que trobem el mot amb *r* en algun de més antic, però generalment amb preferència per la forma sense *r* si hi són totes dues (*DGLC*, on a més és amb *s* en comptes de *ç*; *GEC*; *DCVB*).

105·8. Os 4, 9.

105·9. St. Benet de Núrsia (s. v-547).

105·10. Gregori I el Gran (540-604), papa des del 590.

105·11. Ap 6, 12-14.

105·12. Amb els fulls alterats. Veg. cap al final d'aquest paràgraf: “la vida contemplativa e celestial se'n tornaria atrás”. La Vulgata diu “sicut liber involutus”; la Bíblia de Montserrat, “com un full que s'enrotlla”; la de l'FBC, “com un volum desenrotllat”; la BCI, “com un pergami que s'enrotlla”. Hem de pensar, doncs, en un volum (rotlle) més que no pas en un llibre actual.

105·13. Ap 8, 1 i seg.

106·1. Aquesta raó, que és la cinquena i no la terça, comença al c. 104.

106·2. Ef 1, 22.

106·3. C. 303 i seg.

106·4. Dt 4, 7-8 i 32-38.

106·5. Ps 147, 20.

106·6. Pot ser la quarta part (c. 362-376), en què tracta que Déu ha ensenyat molt d'amor i honrat el poble cristià i li ha revelat misteris amagats als altres pobles. He considerat errònia la lliçó de BI (*hon, on* respectivament) enfront de la de CED (*hen, Een, en* respectivament).

106·7. Guillem Durand, *Rationale divinorum officiorum*, el primer llibre del qual tracta, efectivament, de l'ornament eclesiàstic. No pas la *Summa de ecclesiasticis officiis* de J. Belet, que també rep el nom de *Rationale divinorum officiorum* (per exemple a PL 202, 14 i seg.), que no es divideix en parts i fins al c. 115 —en té 164— no parla de “De ornatu templi materialis” (PL 202, 120).

107·1. C. 141 i 142, de debò. L'antígraf devia ser amb xifres romanes i es devia descuidar la L de cinquanta.

107·2. Mt 22, 37-40.

107·3. Mt 5, 22 i seg.

107·4. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 11, c. 3 (PL 41, 318).

107·4bis. BC manca *e bonesa*.

107·5. No he trobat cap citació ben igual a Crisòstom, però es podria referir a *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, hom. 76 [sobre Mt 24, 16 i seg.], § 5 (PG 58, 700): “...Quid huic liberalitati par est? Ego pater, ego frater, ego sponsus, ego domus, ego alimentum, ego vestis, ego radix, ego fundamentum, ego quidquid volueris; nulla ergo te egeas [...] Ego amicus, membrum, caput, frater, soror, mater, omnia ego sum [...] Ego pauper propter te, mendicus propter te, in crucem actus propter te, in sepulcro positus propter te, in caelis propter te Patri supplico...”.

108·1. Vegeu l'article de David J. Viera “The Evolution of Francesc Eiximenis's Attitudes toward Judaism”, on diu que aquest “gran rabí juheu” devia ser Jacob ben Reuben o un comentador de les seves obres i que la font de la polèmica d'aquest rabí pot ser l'obra *Responsio o Tractatus contra Iudaeum impugnatores evangelium secundum Matthaeum* (1334) de Nicolau de Lira.

108·2. BED *molts*.

108·3. Segueixo la lectura de CED perquè la frase queda coixa sense *que ell era*, que manca a BI.

108·4. Derivat intensiu de *parler* (DCVB, entrada *parler, -era*).

109·1. Is 53, 2-3. Tots els còdexs indiquen equivocadament el c. 63 (amb una *x* després de la *l*), igual que al c. 88, § 5 i al c. 112, § 1.

109·2. Jo 1, 45-46.

109·3. Mt 13, 54-56.

109·4. La Vulgata diu: “et sorores eius, nonne omnes apud nos sunt?”.

109·5. BE manca *na*.

110·1. B: manquen el capítol i la rúbrica; només a final de la pàgina (f. 95r), a la dreta, amb una lletra que sembla diferent de la de l'escrivà i no pas amb la tinta vermella de les rúbriques, diu *cxj·c·*.

110·2. Mt 5, 39-42.

110·3. St. Ambròs, *Hexaameron*, ll. 6, c. 4 (PL 14, 266): “Quid nos dignum nostro referimus Creatori, cujus cibo vescimur, et dissimulamus injurias, et saepe inimicis Dei eas quas a Deo accepimus, epulas exhibemus?”.

110·3bis. C *oferir* amb una *s* inicial esborrada; ED *offerir* (D *offerjr*). Es deu haver d'entendre ‘sofrir pel (o per al) nostre creador’. O potser deia *referir*, calcant el llatí del text de st. Ambròs.

110·4. Aquesta frase no és a l'*Hexaameron* de st. Ambròs.

110·5. Nm 25, 6 i seg.

110·6. Finehès, fill d'Eleazar —fill d'Aharon—, que matà l'israelita Zamrí i la medianita Cozbí, a l'alcova.

110·7. 3R (1R actual) 21, 20 i seg., encara que no és exacte. Tots els còdexs diuen equivocadament *quart libre*.

110·8. Malgrat que tots els còdexs coincideixen en aquest mot (E abreujat), em sembla una mala interpretació d'una abreviatura de *sum(m)a*.

110·9. Ex 32, 19-29.

111·1. C. 109, § 1.

111·2. Sa 6, 3.

111·3. Aristòtil, *Politicorum*, ll. 1, c. 2, (*Aristotelis Opera omnia* II, p. 489): “Nam quod mentis agitatione providere potest, imperandi jus habet natura et dominatur natura; quod autem potest corpore imperata facere, id imperio alterius parere et servire debet natura”.

111·4. Sa 1, 3.

111·5. St. Gregori, *Dialogorum*, ll. 2, c. 14, que serveix de *Prolegomena* a *Vita S. Benedicti* (PL 66, 161-162). L'arrià Baduila, de sobrenom “Tòtila” ‘l'immortal’, que fou rei dels ostrogots (541-552), féu una visita a Benet de Núrsia. Veg. el *Terç*, c. 248, III, p. 61.

111·6. Sa 6, 6: “iudicium durissimum his qui praesunt fiet”.

111·7. He 7, 1 i seg.

111·8. Ex 2, 1-6.

111·9. 1R 16, 1-13 (1S actual).

111·10. 1R 9, 2. Tots els textos coincideixen en *octauo* (amb lletres o xifres).

111·11. 1R 16, 7. Tots els textos coincideixen en l'equivocació del capítol: *decimo octauo* (amb lletres o xifres).

111·12. CEDI *notables* (però I ho fa femení). Malgrat que no trobem documentat el mot *notabilia*, el significat és clar: ‘cosa notable’.

111·13. 4R c. 24 i 25 (2R actual).

111·14. Is 10, 5.

111·15. A Dn 4, 22-30 es veu el càstig, però no la blasfèmia. Que és idòlatra es veu a Dn 3, 6 i seg., tot i que a Dn 3, 95-96 beneeix Déu. Sobre aquest fet de Nabucodonosor, veg. el *Dotzè*, II,2, c. 868, p. 447 i Hauf, “*Les Allegationes...*”, p. 30.

111·16. Veg. la nota 111·13.

111·17. Alexandre el Gran (356-323 aC), fill de Filip i d'Olimpiada, rei de Macedònia entre 336 i 323 aC. A l'*Index Exemplorum* de Tubach hi ha recollit el naixement il·legítim d'Alexandre per fetilleria (núm. 124). Veg. també l'*Speculum historiale*, ll. 4, c. 1 i seg. (f. 41rb i seg.), esp. c. 3 ("De Conceptione Alexandri magni") i l'adaptació de Jaume Domènec al *Compendi historial* (2a. part, bloc 1, f. 53v i seg.).

111·18. Gai Juli Cèsar (100-44 aC), pertanyent a la família noble Júlia, demanà a Pompeu (106-48 aC) la mà de la seva filla (Suetoni, *Vides dels dotze cèsars*, I, p. 64) i fou sogre d'aquest Pompeu. Veg. T. Mommsen, *Historia de Roma*, II, p. 959 i Valeri Màxim, ll. 4, títol 6, c. 5 (I, p. 283, l. 1672-1673) i ll. 5, títol 1, c. 15 (II, p. 11, l. 341-345).

111·19. Encara que no documentat, *ventregàs* ha de ser augmentatiu de *ventre*.

111·20. Boeci, *De consolatione philosophiae*, ll. 2, Metrum VI (PL 63, 706 i seg.). Per a algun d'aquests emperadors (Neró, Diocleciana, Domicià), veg. la nota 72·11.

111·21. Pipí el Breu (714-768), rei dels francs (752-768), pare del primer emperador de l'imperi d'Occident, Carlemany (742-814). Per a Constantí, veg. els c. 75-81; la seva mare, santa Helena, era criada d'una fonda quan Constanç I Clor la prengué com a concubina, segons la *GEC* (*Helena*).

111·22. Gai Juli Octavià August o Cèsar August (63 aC-14 dC), adoptat per Gai Juli Cèsar. Pel que fa a l'"abominable crim", veg. Suetoni, *Vides dels dotze cèsars*, II, p. 67-68 i 70.

111·23. 'Arada' (*DCVB*, entrades *aradre* i *l.arada*). Cf. la versió moderna de Josep Palomero del *Regiment de la cosa pública*: "Al mateix emperador Diocleciana el feren emperador arrancant-lo de l'arada i dels bous" (c. XXXVII, p. 193). Cf. també la versió de l'incunable del *Dotzè*: "...e açò guardava fort antigament lo senat de Roma majorment quand elegia imperador; e quand lo veyen hom reverend en ses costumes, axí com dit és, no guardaven si era pagès o cavaller o de qual stament se volgués, car Diocleciana imperador de l'aradre e dels bous lo levaren quand fon fet imperador" (c. 393, f. x8v, primera columna. Puntuació i majúscules modernitzades).

111·24. Veg. la nota 87·7.

111·25. Segurament Heracli I (veg. la nota 71·7). B és l'únic que diu *una monge*; els altres ho fan tots masculí (*C hun monio*, *ED vn mongo*, *I un monge*). Vegeu el mateix exemple a la versió moderna de Josep Palomero del *Regiment de la cosa pública*: "...aquell reverent emperador Heracli, que féu tant per la fe cristiana i honrà tant la creu de Jesucrist, fou bord i fill de monja" (c. XXV, p. 155). Vegeu també la versió de l'incunable del *Dotzè*: "e axí mateix és certa cosa, segons les històries antigues, que aquell reverent emperador Eracli, qui féu tant per la fe crestiana e tant honrà la creu de Jesucrist, fon bort, fill de dona monja" (c. 381, f. x3v, primera columna. Puntuació i majúscules modernitzades).

111·26. Vegeu la nota 111·3.

112·1. C. 109, § 2.

112·2. Veg. la nota 60·11. Veg. Josep Flavi, *Libre de les antiguitats judaiques*, ll. 18, c. 8, f. 366vb-367ra (inc. de 1482, 1-V-1 de la BC, que al llom diu, equivocadament, *De bello Iudaico*); i cal veure'n el pròleg, atribuït a st. Jeroni, que comenta aquest fragment i que en realitat és el capítol de *Liber de viris illustribus* dedicat a Iosephus (com diu J. Riera i Sans a "Presència de Josefus a les lletres catalanes medievals", p. 216; en aquest article indica citacions que en fa Eiximenis, però no pas al *Primer*). Veg. també *Jewish Antiquities*, book XVIII (iii·3) 63-66, p. 49-51, amb les notes corresponents.

112·3. Is 53, 2-3. L'equivocació de capítol (63), comuna a tots els còdexs, es repeteix als c. 88, § 5 i 109, § 2.

112·4. 'Pompós' (*DCVB*, entrada *pompàtic*, -àtica). No he trobat documentada cap diferència de matis entre aquests dos adjectius, però és estrany que faci servir dos sinònims exactes.

112·5. Com m’ha indicat molt amablement Eduard Feliu, deu ser la “Pars prima: Genealogiae” del primer llibre de les Cròniques (1P 1, 1-9, 44), que a 1P 3, 5 posa Natan i Salomó com a fills de David, els quals figuren a les genealogies de Jesús dels Evangelis, amb la notable divergència de fer-lo venir de Salomó (Mt 1, 6) o de Natan (Lc 3, 31), cosa que alguns autors antics, com Joan Damascè, s’esforçaren a explicar. També segons E. Feliu, Eiximenis podia haver tret aquesta informació de la *Llegenda àuria*, la qual cita Joan Damascè (*Vides de sants rosselloneses* III, p. 257, a “Del nexement de la Verge Maria Gloriosa”).

112·6. St. Joan Damascè, *De fide orthodoxa*, ll. 4, c. 14 (PG 94, 1155 i seg.): “Caeterum quod Joseph ex Davidica tribu originem duxerit, sacratissimi evangelistae Matthaeus et Lucas liquido demonstrarunt. Verum Matthaeus ex Davide per Salomonem Josephum deducit. Lucas autem, per Nathan. At vero sanctae Virginis genus uterque siluit...”

112·7. Mt 1, 6-7. De Natan: Lc 3, 31.

112·8. Ja n’ha parlat a partir del c. 98. Al 153, darrer §, diu que els moros confessen que Jesucrist fou molt més sant que “Mafumet” i al 173, § 2, que els sarraïns són fills d’Agar. Per tant, podria ser equivocació de l’autor (poca memòria) o de tots els ms. per “apparia lo contrari des(s)ús quant parlàrem...”. Tots els còdexs deixen espai per al capítol fora de E, que no n’hi deixa.

112·9. 1R 2, 30 (1S actual).

112·10. El salm 40 no ho diu. El més semblant és ps 44, 3 i 5: “Speciosus forma prae filiis hominum, diffusa est gratia in labiis tuis; propterea benedixit te Deus in aeternum. Specie tua et pulchritudine tua intende, prospere procede, et regna, propter veritatem, et mansuetudinem, et iustitiam; et deducet te mirabiliter dextera tua”.

112·11. C. 109, § 2, al qual continua fent referència en la resta d’aquest capítol. Frase mal resolta que CED arreglen, el primer posant *fo* després de *Natzaret* i ED canviant *car* per *ço es*.

112·11bis. O sigui ‘seny’ (DCVB, entrada 2.*sen*).

112·12. Anatot (*Anathoth* a la Vulgata: Jr 1, 1), al nord-est de Jerusalem.

112·13. St. Jeroni, *Prologus Hieronymi in Jeremiam* (PL 28, 847): “Fuit enim Anathothites, qui est usque hodie viculus, tribus ab Jerosolymis distans millibus”.

112·14. ‘Forat’ (DCVB, entrada *troc*; DEC*at*, entrada *trau*, vol. VIII, p. 725-728). Té tot l’aire de ser una expressió com “sense suc ni bruc” o “anys i panys”. CD *troc*, E *torch*.

112·15. Gn 12-50.

112·16. Aquest lloc no surt a Gn 2 i seg. El trobem a la *Crònica universal* de Guillem de Nangís (f. 1vb): “e adam [...] habita en abron lo qual es decosta lo camp damasceno de hon era estat pres”.

112·16bis. Llegiu *vergues*.

112·17. Veg. la *Llegenda àuria* (Del nom de st. Joan Evangelista, p. 981; p. 57-58 versió llatina), on no diu que les vergues fossin de magraner.

112·18. Mt 13, 56 i Mc 6, 4. Tant la *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira a Mt 13 (vol. V, f. 47r) com la de Walafrid Estrabó a Mc 6, 4 (PL 113, 200) en parlen, però no hi diuen aquests mots; reproduceix la de Walafrid, que inclou l’altra: “prope naturale est civibus invidere quia non opera, sed infantiam quam viderunt recordantur. (Isid.) Comitatur saepe vilitas originem”.

112·19. Ho interpreto com a verb + preposició + pronom fort, perquè tots els altres còdexs hi tenen preposició i, si fos el pronom àton, sembla que ja n’escriurién la forma reduïda en aquesta època.

112·20. B *pusque*, segurament amb oblit de la titlla nasal.

112·21. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 1, c. 1 (PL 75, 527-529).

113·1. Potser *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 15, c. 45, § 51 (PL 75, 1106 i SC 221, p. 87-89): “Quia enim via Dei in hac vita humilitas fuit, ipse hic Deus et Dominus redemptor noster ad probra, ad contumelias, ad passionem venit et adversa hujus mundi aequanimiter pertulit, prospera fortiter vitavit...”, encara que no parli de Natzaret.

113·2. Lc 4, 29.

113·3. ‘Balç, precipici’ (*DCVB*, entrada *embaç*).

113·4. “*Nazareth* ciuitas in qua dominus noster Iesus Christus conceptus est et nutritus; interpretatur flos siue mundus” (Papias, *Vocabularium*, entrada *Nazareth*).

113·5. ‘Nova, notícia que era ignorada d’aquell a qui es comunica’ (*DCVB*, entrada *novell*, -ella, acc. 2, nom masculí).

113·6. Mt 4, 17 i Mc 1, 15. Hi diu “a prop” i no pas “obert”.

113·7. Lc 1, 15: “et vinum et siceram non bibet”; és a dir que seria *nazir* o consagrat a Déu, com Nm 6, 1-8, Jt 13, 5 i Jt 16, 17 (notes a la Bíblia de Montserrat i a la de l’FBC).

113·8. Mt 2, 23.

113·9. Aquesta frase (“e volch... natzareu”) manca a B.

113·10. Lm 4, 7.

113·11. Com a la nota anterior. BI *septimo*: devien copiar un antígraf que devia haver pres les dues primeres ratlles del *III* per V.

113·12. Aquest *pus colorats*, que tradueix el *rubicundiores* de la Vulgata, era *pus vermells* al c. 23, § 4.

113·13. Jo 19, 19 (i no tan explícitament Mt 27, 37; Mc 15, 26, i Lc 23, 38). A la *Vida de Jesucrist* (ms. 1160 de la BUB, f. 285va) Eiximenis també diu que aquest títol “are és en Tolosa, en la església de Santa Maria la Deurada”. El 10 de maig de 1397 Martí I demanà el títol de la creu, entre altres relíquies de Crist, al rei de França (ACA, reg. 2239, f. 6v, tal com diu Alberto Torra Pérez a l’article “Reyes, santos y reliquias. Aspectos de la sacralidad de la monarquía catalano-aragonesa”, interessant pel que fa al valor de les relíquies en aquest període històric i la informació de les que tenien els reis de Catalunya-Aragó. Sobre aquest mateix tema, vegeu també l’article de Catalina Martín Lloris “Las corrientes espirituales en la Valencia de los siglos XIV y XV y su relación con las reliquias”). L’església actual de Santa Maria la Daurada és posterior, ja que l’antiga va ser destruïda, i no hi ha el títol de la creu ni en saben res. Gabriel Llompart (a “Apuntes folklóricos en la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis”) anuncia que farà un escrit sobre el títol de la creu, escrit que no he trobat.

113·14. St. Agustí, a *De civitate Dei*, ll. 16, c. 39, dóna aquest significat d’Israel: “Interpretatur autem Israel, Videns Deum” (PL 41, 518).

114·1. La primera, dividida en dues proposicions, era al c. 109, i Eiximenis la contestava als c. 111-113.

114·1bis. CEDI *que en comptes de com*.

114·2. B *legesa*, I *legea*.

114·3. Mt 3, 15.

114·4. Aquí B és l’únic que fa canvi de persona gramatical (en aquest cas, de tercera a segona: *dius*), però més endavant aquí mateix ho fan tots els còdexs llevat de ED.

114·5. ‘Constret, obligat’ (*DCVB*, entrada *estrènyer*, acc. 8).

114·6. Mt 12, 8.

114·7. Ex 31, 16. Al c. 268 es desenvolupa aquest raonament, atribuït a Nicolau de Lira en un tractat contra un jueu que impugnà l’Evangeli de st. Mateu i les obres de Jesucrist. També el trobem al *Pugio fidei adversus Maurus et Judaeos* de Ramon Martí (3a. part, dist. III, c. 11, § 10 i 11, p. 777-778).

115·1. Es deu referir a *Elenchorum*, ll. 1, c. 12 (*Aristotelis Opera omnia* I, p. 600): “...oportet autem ducere ad ea quae multitudini et ad ea quae sapientibus sunt contraria; nempe si quis ita dicat ut ii qui in disputationibus versantur, ad multitudinem contraria duci debet...” (veg., per a la traducció l’espanyol o a l’anglès, *Argumentos sofisticos*, p. 75, i *On Sophistical Refutations*, p. 73, respectivament).

115·2. 1C 1, 23-24.

115·3. Porfiri (Tir 232-ca. 304), filòsof neoplatònic, escrigué quinze llibres *Contra els cristians* (GEC).

115·4. Aquest Apol·lo pot ser l’oracle del déu de què parla al c. següent (veg. la nota 116·10). Dels emperadors, veg. la nota 72·11 i de Julià, la nota 87·7.

115·5. Veg. les notes 57·3 i 57·4.

115·6. A la *Llegenda àuria* (vida de st. Andreu, p. 934; p. 12 versió llatina) llegim que Egees, cònsol, féu turmentar i penjar st. Andreu a la creu.

115·7. Per la traducció es veu que vol dir *sentendum*. El *sciendum* (la *m* en forma de titlla nasal).

115·8. Potser el c. 175 a partir del § 4, encara que no parla de savis, sinó més aviat de bons; amb tot, sembla que es refereixi al que diu després en aquest mateix capítol 115 fins al final. CI no hi deixen espai.

115·9. Supleixo la distinció a l’espai en blanc de BDE (CI no hi deixen espai), que correspon al Decret de Gracià, 1a. part, dist. LXII, c. 2: *Populus non debet praeire, sed subsequi*, tret de “Coelestinus Papa *ad Episcopos Apuliae et Calabriae, epist. III, c. 3*” (PL 187, 325-326): “Docendus est populus, non sequendus”. Tornem a trobar la mateixa frase a la dist. LXIII, c. 22 (*loc. cit.*, col. 332).

115·10. Ac 7, 52.

115·11. Sa 2, 12-21.

115·12. Dn 9, 11 i 26.

115·13. Mt 27, 18 i Mc 15, 10.

115·14. Gamaliel, fariseu del sanedrí (Ac 5, 34). Nicodem, el fariseu que havia anat a veure Jesús de nit, l’havia defensat al sanedrí i n’enterrà el cos amb Josep d’Arimatea (Jo 3, 1 i seg.; 7, 50 i seg.; 19, 39). Natanael, identificat sovint amb l’apòstol Bartomeu (Jo 1, 45; 21, 2; veg. els c. 109, § 2 i 112, § 6). Josep d’Arimatea (Jo 19, 38 i Mt 27, 57).

115·15. Lc 1, 5-2, 36.

115·16. Al capítol següent (§ 3 i 6) en diu alguna cosa, però més als c. 117-125.

115·17. Sembla que l’autor fon tres persones en una: a més de les dues de la nota 52·9, hi ha aquest st. Dionís (s. III), primer bisbe de París, que predicà el cristianisme per la Gàl·lia i fou martiritzat amb Rústic i Eleuteri, tots tres enterrats on després es bastí l’abadia de Saint-Denis a París (GEC). Veg. sobre aquest personatge la introducció a *La hiérarchie céleste* (SC 58bis, p. V i seg.).

115·18. BI *altres actes*, potser per error d’anticipació d’*altres* i perquè *actes* i *attes* són molt fàcils de confondre. Amb tot, sembla que falti una partícula a la frase subordinada, potser un *que* davant de *com*.

115·19. *De divinis nominibus*, *De mystica theologia* i *De coeleste hierarchia* (PG 3).

115·20. Forma no documentada en català. Pot ser un llatanisme de *luminare*, *-is* (plural *luminaria*), ‘allò que il·lumina’, que correspondria a la quarta acc. de *llumener*, adaptació moderna: ‘astre, persona insigne’ (DCVB). B *lumpiari*, error fàcil per mala lectura si pensem en una *i* llarga de l’antígraf.

115·21. De Porfiri no en parla al ll. 18, c. 54, sinó al ll. 19, al final del c. 22 i al c. 23 (PL 41, 650 i seg.).

115·22. Ac 5, 34-39.

115·23. Fl 2, 10.

116·1. No he trobat aquesta anècdota, que torna a aparèixer al c. 153, § 6, al *Rationale divinorum officiorum* (PL 202, 12-166) o *Summa de ecclesiasticis officiis* de Joan Belet. A la *Vida de Jesucrist* (ms. 1160 de la BUB, tractat 9, c. 8, f. 244va-b) Eiximenis repeteix la petició de Pilat, encara que no pas com aquí: “...despuys supplicà al senat de Roma que li pogués posar ymatge en lo temple de Déu. E, com li fos neguat, sovint per devoció del Salvador portava vestide una sua vestidura e magnificava lo seu nom altament, jatsia que hagués ab si alguns grans peccats, per los quals meresqué morir en Roma a lega mort”.

116·2. Gai Juli Cèsar Germànic, Calígula, emperador romà (37-41) successor de Tiberi.

116·3. Diu *lur* pel sentit plural de *chrestientat*, que CED substitueixen per *tots chrestians*.

116·4. Subjecte tan aviat plural com singular.

116·5. *Fer concreent* ‘fer creure, donar entenent una cosa’ (DCVB, entrada *concreent*, amb exemple d’Eiximenis), forma utilitzada per l’autor en altres obres, com ara *Lo libre de les dones* (c. 174, p. 261 “lo dyable te fa concreent que tu...” i el *Terç* (*Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, c. 627, p. 179, l. 62), que X. Renedo defineix com a ‘enganyar, fer creure una cosa’. Deu tenir el mateix sentit que l’expressió *donar a concreure* del c. 98, § últim (“a tot lo món donàs a concreure que ell era aytal”).

116·6. Mt 23, 37.

116·7. Marc Claudi Marcel (*ca.* 270 aC-*ca.* 208 aC), cònsol el 220, que morí a mans dels cartaginesos quan complia una missió de reconeixement (veg. T. Mommsen, *Historia de Roma*, I, p. 834).

116·7bis. Pot ser que es refereixi al que st. Bernat aplica a l’esposa (Església), al sermó 25, § 8 dels *Sermones in Cantica Cantorum* (PL 183, 902): “Nil sibi gloriosius proinde putat, quam Christi portare opprobrium” (veg., més endavant, el començament del tercer paràgraf del capítol 365 i la nota corresponent: 365·5).

116·8. Veg. el c. 72, final del § 3.

116·8bis. Tots els còdexs fora de B (*soferissen*) fan servir aquest temps verbal: CD *sofiren*, E *suffiren*, I *soffiren*.

116·9. Veg. la nota 115·6.

116·10. No és en aquest lloc, sinó al ll. 19, c. 23, en què es refereix al déu Apol·lo (PL 41, 650-651): “*Interroganti, inquit, quem deum placando revocare possit uxorem suam a Christianismo, haec ait versibus Apollo. Deinde verba velut Appollinis ista sunt: Forte magis poteris in aqua impressis litteris scribere, aut adinflans pennas leves per aera ut avis volare, quam pollutae revoces impiae uxoris sensum. Pergat quomodo vult inanibus fallaciis perseverans, et lamentationibus fallacissimis mortuum Deum cantans, quem a iudicibus recta sentientibus perditum, pessima in speciosis ferro vincta mors interfecit*”.

116·10bis. Com indica Curt Wittlin (“Francesc Eiximenis i les seves fonts”, p. 53), aquesta “paraula” és al llibre d’escola *Distica Catonis*, ll. 1, díctic 30: “Quae culpae soles, ea tu ne feceris ipse: | Turpe est doctori, cum culpa redarguat ipsum” (W. J. Chase, *The Distichs of Cato. A Famous Medieval Textbook*, p. 20). Per a una versió catalana medieval, vegeu J. Closa Farrés, *La versió catalana inèdita dels Disticha Catonis de la Biblioteca Colombina de Sevilla. Transcripció i comentari*, p. 18.

116·11. Ex 32, 1-8.

116·12. St. Jeroni, *Commentariorum in Amos prophetam*, ll. 2, c. 5, sobre Am 5, 25 *Numquid hostias et sacrificium obtulistis mihi in deserto quadraginta annis, domus Israel?* (PL 25, 1055): “Ex loco discimus, omnes hostias et sacrificia quae in deserto obtulit Israel, non Deo obtulisse, sed Moloch regi suo, cujus portaverunt tabernacula et imaginem idolorum suorum statuarumque venerati sunt”.

116·13. Trobem una *Tabula super originalia*, sense dir-ne l’autor, a la biblioteca d’Eiximenis (J. Monfrin, a “La Bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)”, p. 270 de *Studia*

bibliographica, insinua que podria ser la de Robert Kildwardby) i altres a l'inventari de 1423 de la biblioteca papal de Peníscola (J. Perarnau i J. Serrano, "Darrer inventari de la biblioteca papal de Peníscola (1423)", *ATCA* 6 (1987), p. 63-67, 117). Hillgarth (*Readers and Books in Majorca (1229-1550)*, p. 306) atribueix una *Tabula originalium* d'un inventari de 1441 dels carmelites a "Joannes de Friburgo", lector dominicà. El frare Joan del nostre text em sembla que és Joan de Saxònia o d'Erfurt (*Erfordia*), anterior al 1350, autor d'una *Tabula* amb aquest nom: "In nomine SS. Trinitatis originis omnium rerum incipit *Tabula Originalium edita, et compilata a Fr. Joanne Lectore Erfordiensis Ordinis Fratrum Minorum*" (Wadding i Sbaraglia, *Scriptores ordinis minorum, II Supplementum*, p. 69-70). Veg. també *LFTK*, vol. 5, p. 1030, que indica que el 1275 era lector a Erfurt.

116·14. 3R 11, 5-7 (1R actual). En aquesta frase hi deu faltar un tros, perquè no hi ha verb principal.

116·15. Un a Bet-El i l'altre a Dan: 3R 12, 28-29 (1R actual).

116·16. No és a les *Sentències* de Pere Llombard [en què el ll. 3, dist. 9, c. 2 diu: "Aliis autem placet Christi humanitatem una adoratione cum Verbo esse adorandam, non propter se, sed propter illum cujus scabellum est, cui est unita. [...] Nec qui hoc facit idolatriae reus judicare potest, quia nec soli creaturae, nec propter ipsam, sed Creatori cum humanitate et in humanitate sua servit" (PL 192, 776)], sinó al comentari que en fa st. Bonaventura (*Commentaria in quatuor libros Sententiarum*, III, dist. IX, art. 1, q. 2, conclusió, p. 203b): "...imaginum introductio in Ecclesia non fuit absque rationabili causa. Introductae enim fuerunt propter triplicem causam, videlicet propter *simplicium ruditatem*, propter *affectuum tarditatem* et propter *memoriae labilitatem*.- Propter *simplicium ruditatem* inventae sunt, ut simplices, qui non possunt scripturas legere, in huiusmodi sculpturis et picturis tanquam in scripturis apertius possint sacramenta nostrae fidei legere. [...] Ideo dispensatione Dei factum est, ut imagines fierent praecipue in ecclesiis, ut videntes eas recordemur de beneficiis nobis impensis et Sanctorum operibus virtuosius". Veg. també "Picturae sunt libri laicorum", d'Albert Magne (Lombard, *Aurea dicta*, núm. 2626, p. 454).

117·1. Gn 49, 3-4.

117·2. Gn 38, 15-18. Aquest Judes és Judà.

117·3. Gn 34, 25-29. El fill també es diu Siquem.

117·4. Gn 37, 2. Al c. 258, § 2 hi afegeix: "la qual cosa exponen alguns de peccat de ydolatria, altres ho exponen de peccat innominable".

117·5. Gn 37, 26-28.

117·6. Gn 49, 3-7. Pronostica mals a tres (Rubèn, Simeó i Leví) i no pas a sis. Deu ser equivocació de l'antígraf de tots: haver llegit les dues primeres ratlles de III com una V.

117·7. Jr 31, 29. La Bíblia té el segon verb també en passat: *obstupuerunt*.

117·8. Ecli 41, 9. A la Bíblia diu *periet* i no *perhibit* (segons la quarta conjugació de *pereo*, que el nostre text fa de la primera o segona).

117·9. 'Severament; en forma obligatòria' (*DCVB*, entrada *destretament*).

117·10. Sa 4, 3-4. Veg. la nota 14·6 pel que fa a Philon.

117·11. Ez 16, 2-3.

117·12. *Cethaea* (Vulgata), és a dir: 'hitita', com tradueixen en català (Bíblia de Montserrat, FBC i BCI).

117·13. Is 1, 4.

118·1. Tots fora de C diuen *mals*, segurament mala lectura d'un *inueus* sense *h*.

118·2. He restituït *III*, que manca a tots els còdexs, BI amb un espai (B d'unes tres lletres) entre *lo* i *clima* i els altres sense, perquè a la *Geografia* de Ptolemeu Jerusalem és al clima tercer. Veg. el c. 210, § 1, d'aquest *Primer*, en què diu "posada al mig de la terra habitable".

118·3. Ez 5, 5.

118·4. Lotario di Segni (1160-1216), Innocenci III en esdevenir papa (1198), és autor de *De contemptu mundi sive De miseria conditionis humanae* (PL 217, 70 i seg.), on no he trobat aquesta citació d'Eiximenis, la qual sí que és a st. Bernat, *De consideratione*. Ad Eugenium tertium, ll. 4, c. 2 “De cleri et populi Romani moribus agit, et de veterum Pastorum cura ac vigilantia” (PL 182, 773; versió catalana a Bernat de Claravall, *La consideració*, p. 108): “Quid de populo loquar? Populus Romanus est. Nec brevius potuit, nec expressius tamen aperire de tuis parochianis quod sentio. Quid tam notum saeculis, quam protervia et fastus Romanorum? Gens insueta paci, tumultui assueta; gens immitis et intractabilis, usque adhuc, subdi nescia nisi cum non valet resistere”.

118·5. Veg. la nota 112·16.

118·6. Gn 6, 1-7. Sobre l'arca de Noè, Gn 6, 13-8, 19.

118·7. Sa 10, 6: “Descendente igne in Pentapolim”, que es refereix a la destrucció de Sodoma i Gomorra (Gn 19, 24-29). A la *Martiniana* (f. 3) trobem els noms de totes cinc: “Sodoma, Gomorra, Adama, Sebolim et Seger”.

118·8. Sa 12, 3-11.

118·9. Ps 77, 104, 105 i 106. CED ometen el 105, que ensenya la infidelitat del poble en contrast amb el 104, que canta la fidelitat de Déu envers aquest poble.

119·1. Veg. el *Tetrabiblos* (o *Quadripartitum*) de Ptolemeu, ll. 2, que tracta d'etnografia, c. 3, p. 129 i seg.

119·2. Deu ser Mashal·lah (754-813), astrònom jueu convertit a l'islam, personatge a qui s'atribuïen molts fets i de qui es trobaven molts llibres a la Península al començament del s. X (veg. Vernet, *La cultura hispanoàrabe en Oriente y Occidente*, p. 18-19 i 149, i *Encyclopaedia Judaica*, vol. 11, p. 1093).

119·3. Potser el mateix *Tetrabiblos*, ll. 2, c. 8, en què trobem propietats malèfiques de Saturn, encara que no coincideixen exactament amb aquestes. Probablement fa les citacions a través d'una altra obra; sabem, per exemple, que a la casa reial el 1373 i a la biblioteca papal de Peníscola hi havia obres d'Alí Abenragel, autor d'un *De iudiciis stellarum* (veg. Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, I, CCLVIII, p. 246, i Perarnau, “Taules dels volums i llur destí”, *ATCA* 6 (1987), p. 229).

119·4. Llegiu *sech*, com indiquen els altres testimonis.

119·4bis. Llegiu *avallar*, com indiquen els altres testimonis.

119·5. BI (el segon amb titlla sobre la o) *consequen*, lliçó possible si *conseguir* tingués el significat ‘seguir’, que no he trobat documentat. Separo, donchs, el *con* —que a l'antígraf devia anar amb titlla nasal— de *seguen*, d'acord també amb CED: C *com se segueix*, E *com se segueixen*, D *com se seguen*.

119·6. Amb el significat, sembla, de ‘com correspon a, d'acord amb’, que no he trobat documentat. Pot estar relacionat amb el verb deponent llatí *protestor* ‘declarar en veu alta, assegurar, testimoniar’ (*DLE*). En aquest cas, tindria un matís com ‘fent testimoni de’, per tant ‘seguint, corresponent’.

119·7. Al *Dotzè* (II,2, c. 764, p. 204) atribueix aquesta dita a “Gelasius, papa, escrivent al rey de França” (“...ociositat és font e centina de tot peccat”), i al *Terç* (veg. l'edició de X. Renedo, *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, c. 611, p. 153), parlant de sodomia, al papa Bonifaci primer in *suo Correctorio*: “La IIII és sobre la quarta causa, qui és *ocium*, car diu que, com ociositat sia encentiva de tot peccat, per tal de poch en poch tira l'om fins als peccats pijors”. Hi deixo la lliçó de B, *sentina*, que sembla que fa sentit; les altres són *encençua* (C, en què la ç és mig ç mig t), *centiua* (E), *centina* (D), *encentiua* (I). Hi ha una frase molt semblant, amb el mot *sentina*, a l'*Epistola seu tractatus ad fratres de Monte Dei*, de Guillem de Sant Thierry, atribuïda a sant Bernat i a Guigó, al ll. 1, c. 8, § 21 (PL 184, 321;

versió francesa a *Lettre aux frères du Mont-Dieu (Lettre d'or)*, 1a. part, c. 2, II, 2n., § 81, SC 223, p. 206-207): “Omnium autem tentationum et cogitationum malarum et inutilium sentina otium est”.

120·1. No ho he trobat a Sa. Potser Ecli 28, 27, però es refereix a la maledicència: “Qui relinquunt Deum incident in illam”.

120·2. Ps 72, 27.

120·3. Ecli 13, 1.

120·4. Ps 17, 27: “Et cum electo electus eris, et cum perverso perverteris”.

120·5. Ps 105, 35-36.

120·5bis. C *entecat*, ED *entequat*, és a dir: ‘malalt d’entec, que sofreix malaltia crònica’ (DCVB, entrada *entecat*, -ada), que podria ser la lectura correcta enfront d’una *lectio faciliior* de BI. Amb tot, m’inclino per la lectura de BI, atès que al final del c. 122 diu que “tot om simple” del poble jueu era “cech e malestruch”.

120·6. Dt 7, 2-4.

120·7. 3R 11, 1-37 (1R actual).

120·8. 1M 8, 1-9, 19.

121·1. ‘Operació de llaurar’ (DCVB, entrada *llauró o llauraó*, acc. 1).

121·2. Ex 1 (tot).

121·3. ‘Perd el seny, torna orada’ (DCVB, entrada *eixorar*, acc. 2). També a *Lo libre de les dones*, c. 12, p. 24, l. 32.

121·4. ‘Reguitna’ (DCVB, entrada *repetnar*, acc. 1). També a *Lo libre de les dones*, c. 98, p. 149, l. 15.

121·5. I *desfermada* (a B manca). Al c. 91, § 7, B diu *animal desfrenat* enfront de CEDI, que fan *animal desfermat* (veg. la nota 91·12bis).

121·6. Ex 15, 24; 16, 2-3.

121·7. Ex 32, 1-8.

121·8. Pr 30, 21-22.

121·9. Tercera persona del present d’indicatiu de *regnar*.

121·10. Pr 29, 21.

121·11. Ecli 9, 2.

121·12. D’Alexandre i els jueus, veg. la nota 34·9.

121·13. ‘Coses dites [en aquest cas, fetes] en deshonra d’algú’ (DCVB, entrada *deshonria*). CDI *desonors*, E *disonors*.

121·14. Expressió que no he trobat documentada, però que deu voler dir ‘baixar de consideració, perdre respecte o autoritat’. Sembla que deu tenir el mateix sentit que *donar-se’n per lo cap avall* del c. 228, § 2 (nota 228·3bis).

121·15. Is 1, 2-3.

122·1. Ez 16, 49: “Ecce haec fuit iniquitas Sodomae, sororis tuae: superbia, saturitas panis et abundantia, et otium ipsius”. També fa aquesta citació a diversos capítols del *Terç* (veg. l’edició de X. Renedo, *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, c. 610, p. 152 i la nota corresponent).

122·2. Ps 13, 3.

122·3. Is 1, 5-6.

123·1. 2C 4, 4 i Ef 2, 2.

123·2. Jo 12, 31 i Jo 14, 30.

123·3. He 2, 14-15.

123·3bis. Segurament *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 24, c. 11, sobre el c. 33 de Job (PL 76, 301): “Non enim ait, ad requiem, sed ad tentationem, quia hostis noster adhuc in hac vita nos positos, quanto magis nos sibi rebellare conspicit, tanto amplius expugnare contendit. Eos enim pulsare negligit, quos quieto jure possidere se sentit”.

123·4. Dn 12, 1.

123·5. B *impugnare*. Pel sentit, i pel que diu poques línies abans quan cita sant Gregori, sembla correcta la lectura de CEDI, ja que el verb actua com a intransitiu.

124·1. Aquest *lo* (CED *los*) concorda amb *un primogènit*.

124·2. CED afegeixen (o BI eliminen) *l(l)ur gloria mundanal a*.

124·3. CED afegeixen (o BI eliminen) *axalçament de lur fama e de lur honor e*, amb diferents grafies.

124·4. Sa 2, 22.

124·5. Ez 18, 24.

124·6. Ecli 29, 24.

124·7. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 3, dist. 26, c. 1 (PL 192, 811): “Sine meritis enim aliquid sperare, non spes, sed praesumptio dici potest”.

124·8. Is 28, 15.

125·1. 4R, 24-25. L'últim capítol, el 25, no parla de les iniquitats dels jueus, sinó del càstig que reberen i de la destrucció del seu poble; per tant, potser es refereix al penúltim, el 24, en què sí que s'explica que alguns reis de Judà ofenien el Senyor. A 2P 26, 16-21 hi ha la dolenteria i el càstig.

125·2. Dt 31, 27-29.

125·3. ‘Disputa, baralla’ (DCVB, entrada 2.*contenció*).

125·4. Js 24, 19-20.

125·5. Dt 32, 28-29.

125·6. Potser conjugat encara segons la segona conjugació, com *compondre* (CEI *composaren*); ‘Pactar, fer conveni per atorgar o obtenir una concessió’ (DCVB, entrada *composar*, acc. 2).

125·7. Maimònides (1135-1204). Bradwardí (*De causa Dei*, p. 50, on diu “Iudices ordinarij, siue Scribae”) també l'esmenta com a autor d'aquesta obra: “Rabbi-Mosse Ben Maymon, maximus Philosophorum vestrorum in libro quod de Iudicibus scripsit...”. Segons E. Feliu (*Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià*, p. 72-73, nota 133), el llibre dels Jutges que surt a la disputa és el llibre XIV de l'obra *Mishné Torà* de Maimònides. Veg. el “Libellus contra perfidiam Iudaeorum”, escrit per Nicolau de Lira el 1309 [f. 5ra, numeració meva], en què, després de dir que els jueus han matat el Messies, llegim: “non potest assignari cause tante captiuitatis et miserie nisi illa que dicta est ·scilicet· quod non cognouerunt tempus visitationis sue [del Messies] · ut ·Luce·XIX· hoc autem dicit Ra. Moyses in libro iudi. ordinarium: Jhesus naçarenus visus est esse messias et interfectus est per domum iudicij. et ipse fuit causa et promeruit ut destrueretur Israel in gladio”.

125·8. Vespasià, emperador romà del 69 al 79 i el seu fill primogènit, Tit, emperador del 79 al 81, feren la guerra contra Judea.

125·9. Is 52, 5. En parla la *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira (no pas la de Walafrid Estrabó), vol. IV, f. 88r: “ter quotidie maledicunt dominum et naçareos eius in synagogis: vel in gentibus”.

125·10. Ml 2, 2: “Si nolueritis audire, et si nolueritis ponere super cor, ut detis gloriam nomini meo, ait Dominus exercituum, mittam in vos egestatem, et maledicam benedictionibus vestris, et maledicam illis, quoniam non posuistis super cor”. Hi ha la mateixa citació, en català, al c. 260, § 3, on n'indica la procedència. També al c. 597 del *Terç*

(veg. l'edició de X. Renedo, *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, p. 134) trobem la mateixa citació, encara que amb paraules un xic diferents de les de la Bíblia i sense indicar-ne l'origen: “...et alibi maledicam benedictionibus vestris et benedicam vestris maledictionibus”.

125·11. O sigui: són maleïts per Déu ells, els quals es beneeixen a si mateixos, que són maleïts; i nosaltres, que ells maleeixen, som beneïts.

125·12. El rabí que volia provar que l'estament cristià no fou instituït per Jesucrist, les raons del qual començaven al c. 108.

125·13. Expressió que no he trobat documentada. ‘Acabada’? ‘Fonamentada’? ‘A punt, posada als peus’?

126·1. Jo 1, 4-5 i seg. Als c. 2 i 3 ja trobem la vida pública de Jesús.

126·2. ‘Curiositat’ (*DCVB*, entrada *curositat*).

126·3. St. Ambròs, *De Trinitate alias In symbolum apostolorum Tractatus* (PL 17, 537 i seg.), potser el c. 10 (*loc. cit.*, col. 549), encara que és força diferent.

126·4. Is 53, 8: “Generationem eius quis enarrabit?”, citació també feta per st. Ambròs al final del c. 10 (veg. la nota anterior).

127·1. Mt 11, 29-30.

127·2. Mt 5, 27-30.

127·3. 1Jo 5, 3.

127·4. Tant *DCVB* (entrada *pesuc*, -uca) com *DECat* (entrada *pesar*, vol. VI, p. 467b) el donen com a mot rossellonès, segurament provinent d'un encreuament entre *feixuc* i *pesa(n)t*. *CI pesuchs*, *ED pesants*. Les altres tres vegades que surt aquest mot les variants es distribueixen així: al § 4 i la segona vegada del § 5, *C pesuga*, *ED fexugua* i *I fexuga*; la primera vegada del § 5, *C pesugues*, *EDI fexugues*.

127·5. Jo 1, 17, que diu “veritas” i no pas “misericòrdia”.

127·6. Mt 5, 20.

127·7. Sa 9, 15. Tots els còdexs diuen el c. vuit, amb lletres o xifres.

127·8. Ct 8, 6.

127·9. ‘Despertament’, amb el matís de ‘vivament, llestament, ràpidament, lleugerament’ (veg. el *DECat*, entrada *despert*, vol. III, p. 93).

127·10. Rm 8, 35-39.

128·1. Mt 6, 16-18 (tots els còdexs diuen *quinto*, amb lletres o xifres) i Mc 2, 18-19.

128·2. Per exemple, Lc 14, 1 i seg. o Jo 12, 2-3.

128·3. Mt 9, 15; Mc 2, 19-20, i Lc 5, 34-35.

128·4. Ac 1, 1-2.

128·5. Is 53, 2-3. El text equivoca la citació i diu 63, amb lletres o xifres, com al c. 88, § 5; al c. 109, § 2; al c. 112, § 1; al c. 137, § 5.

128·6. Jo 8, 57.

128·7. Grafia errònia per *excés*.

128·8. Marta i Maria: Lc 10, 38 i seg. i Jo 12, 2 i seg. Simó llebrós: Mt 26, 6 i Mc 14, 3.

128·9. St. Mateu: Lc 5, 29 i seg., Mc 2, 15 i seg. i Mt 9, 10 i seg. Zaqueu: Lc 19, 5 i seg.

128·10. Mt 12, 1 i Mc 2, 23.

128·11. Lc 7, 36 i seg. i Jo 12, 3 i seg.

128·12. Mc 16, 1-3.

128·13. Lc 10, 42.

129·1. Ga 4, 31-5, 1.

129·2. Com és habitual, passa de plural (*hòmens*) a singular (pronom *el*). Només C fa el pronom plural (*quils* i *els*).

129·3. 2C 3, 17.

129·4. Rm 7, 7-11.

130·1. He 7, 18-19.

130·2. B *de gracia e de amor e franca*, que no fa paral·lelisme amb *de servitut e de terror*.

130·3. C. 293-296.

130·4. Ex 20, 18.

130·5. Jo 6 i 7 (tot).

130·6. Ps 44, 3. BI s'equivoquen de capítol (B *quaranta*; I *xl*); CED manca.

130·7. Aquestes tres confirmacions que contesta són a l'últim § del c. 129.

130·8. BI *corre* (en comptes d'*ha corona*).

130·9. Mt 22, 37-40.

130·10. Ps 93, 20.

130·11. CED *enpregonit*. Al *DCVB* i al *DECat* el trobem de la primera conjugació i no pas de la tercera.

130·12. 1Jo 5, 3.

130·13. Jo 6, 27-58 i 63.

130·14. Ps 118, 109.

130·15. B no deixa espai, els altres sí. Comença a parlar de la dignitat dels patis al c. 271, però el d'ajuda en concret és al c. 290.

130·16. 1C 10, 13.

131·1. 'Discreció, lliure arbitri' (*DCVB*, entrada *l.cosiment*).

131·2. 'Rigorosos, severs' (*DCVB*, entrada *l.destret*, -eta acc. 3), com *destretament* dels c. 32, § 2; 117, § 3; etc.

131·3. Ps 18, 10: "Iudicia Domini vera, iustificata in semet ipsa".

131·4. Present de subjuntiu (*CEDI mostre*).

131·5. 2Pe 2, 21.

131·6. C. 130, § 6, últim.

131·7. Suposo que, com al c. 175, § últim, es refereix a Ecli 16, 1-3: "Ne iocunderis in filiis impiis, si multiplicentur. Mellior est unus timens Deum, quam mille filii impii".

131·8. B *e posa*; C *preu e pesa*; ED *preu e presa*. Sembla que aquesta lectura de I és la més indicada, segurament amb el sentit de 'prea e preposa', perquè al c. 276, § 2, trobem una construcció igual: *fa l'om presar e proposar* (amb el sentit de 'preposar') *Déu a tota altra cosa*.

132·1. Ac 11. 26.

132·2. Veg. la *Llegenda àuria* (a la cadira de st. Pere, p. 142; p. 179 versió llatina). La versió llatina diu que feia catorze anys que era mort i la catalana, tretze. CEDI *tretze*, amb lletres (I) o xifres (CED).

132·3. Segons la *Llegenda àuria* (p. 143) "sagué VII anys" a "Antiotxa" i "se asech" a Roma XXV anys (*sedit* en llatí en tots dos casos, p. 180).

132·4. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXII, c. 2: *Sacrosancta Romana et apostolica ecclesia* i 2a. part, causa VII, q. I, c. 34: *Mutationes episcoporum* (PL 187, 123 i 759 respectivament). Aquest *istorum* del text (comú a tots els còdexs) correspon a l'*episcoporum* del Decret; pot ser que a l'antígraf hi hagués una abreviatura d'*episcoporum* o que Eiximenis ho tregui d'algun comentari.

133·1. Lc 1, 31 i Lc 2, 21.

133·2. Jo 3, 34.

133·3. Ps 44, 8. Tots els còdexs s'equivoquen: BI *quarto*, C *xxxx*^o ED *iiij*^o.

133·3bis. B té l'abreviatura final de *ra* sobre la primera *a* (*significara*), CED *significa*.

133·4. Pere Llobard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 3, dist. 19, tota (PL 192, 795 i seg.).

133·5. Ap 1, 5. El *levats* vol ser *lavats*, com fan els altres còdexs.

133·6. Jo 1, 16.

134·1. Ps 81, 6.

134·2. 1Jo 3, 1. BCI deixen un espai; ED *primo* (abreujat).

134·3. Is 9, 6.

134·4. Lc 1, 32.

134·5. Is 42, 8 i Is 48, 11.

134·6. Paràgraf 1 d'aquest mateix capítol (i nota 2).

134·7. Mt 11, 29.

135·1. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 7, c. 2, § 2 (PL 82, 264).

135·2. *Ibid.*, § 3-5.

135·3. Ps 104, 15. BI s'equivoquen de salm: 144.

135·4. 1R 24, 7 (1S actual).

135·5. Is 45, 1: "Haec dicit Domino christo meo Cyro"; la traducció, o glossa, que en fa Eiximenis no és a la Bíblia.

135·6. St. Isidor, *loc. cit.*, § 6.

136·1. Ps 44, 8 (i no pas v. *nouen*, com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres).

136·2. Jo 3, 34.

136·3. Ac 10, 38 (i no pas c. *onzen*, com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres).

136·4. A *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* de Josep M. Madurell i Jordi Rubió (p. 105), hi trobem un llibre "apellat *dirivacions de noms*", que devia ser una mena de diccionari etimològic, com el *Liber derivatorum* de ca. 1180 (el qual trobem a dos inventaris mallorquins del s. XV) d'Huguccio o Hugo de Pisa, el decretista pisà de 1178-1190, professor de Bolonya, que morí el 1210 essent bisbe de Ferrara (veg. *LFTK*, vol. 5, p. 521, i Hillgarth, *Readers and Books in Majorca (1229-1550)* I, p. 24, i II, p. 351 i 374), esmentat a la *Martiniana* (f. 47v a *Celestinvs ·iii·*): "Vguicio natione Pisanus Episcopus Ferrariensis agnoscitur: qui datus adiutor a sede apostolica Abbati Nouantulano homini prodigo et indigno ex libro Papie qui illic est librum deriuatorum composuit". Trobem aquesta etimologia al *Catholicon* (mots *chrisis*, *chrisma*, *Christus*), el diccionari escrit pel dominicà Joan Balbi el 1286, el qual sabem que Pere III féu comprar el 1357 (veg. Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, I, document CLXXXII, p. 183-184).

136·5. Potser Ct 5, 11 i 14. La forma *compare* és present d'indicatiu, tal com indiquen els altres testimonis (*compara*).

136·6. Veg. el c. 23, § 4, en què ho atribueix a les *Etimologies* de st. Isidor.

136·6bis. BI *seruidors*.

136·7. Ef 2, 16-20.

136·8. Ef 2, 5-10.

137·1. A Labèrnia, *supleció* 'suplement'. Aquí sembla que deu ser un llatíisme: de *suppleo* 'completar' i *suppletio* 'complement' (*DLE*), en el sentit de 'cosa que completa', 'compleció'.

137·2. CED *fulgino*, I *flegini*. Angela de Foligno (1248-1309), elogiada per Ubertino de Casale al pròleg de l'*Arbor vitae crucifixae Iesu*, tingué revelacions i experiències místiques, que dictà en italià a fra Arnald, el qual les traduí al llatí: *Liber sororis Lelle de Fulgineo de tertio ordine S. Francisci* (B. Llorca i R. García, *Historia de la Iglesia Católica* II, BAC 104, p. 905). Peláez ("Las fuentes jurídicas de F. Eiximenis, OFM, y aspectos histórico-jurídicos inéditos del *Dotzè del Crestià*", *AIA* 41, 1981, p. 491) pensa que Eiximenis devia tenir en versió llatina el llibre d'aquesta santa.

137·3. Aquesta "pobretat e fretura" és la segona i la "humilitat e meynspreu", la tercera. Veg. el *Libre de les revelacions de sancta Angela de Fulgino* (ms. 473 de la BC, f. 8-98), que parla diverses vegades d'aquestes tres virtuts, però especialment els c. XLII "De la sobirana e perfeta e contínua pobresa de Jhesuchrist", XLIII "De la humilitat e menyspreu de Jhesuchrist", XLIII "De [...] contínua e sobirana dolor" i XLV "Com per pobresa, dolor e menyspreu de Jhesuchrist..." (f. 56v-69r).

137·4. Als c. 111 i 153 anomenat "Octovià" (veg. la nota 111·22).

137·5. *Vocabularium* de Papias, a la lletra x: "Littera usque ad augusti tempus in usu non erat apud latinos. Et digne hoc tempore quo christi nomen innotuit: quia in figura crucis christi scribitur". Eiximenis també es refereix a l'origen de la x i els misteris que significa a la *Vida de Jesucrist* (veg. Albert Hauf, "La huella de Ubertino de Casale en el preerasmismo hispánico: el caso de fra Francesc Eiximenis, O.F.M.", p. 125-126, en què ho compara amb el que en diu Ubertí de Casale).

137·6. Pensem en la s llarga, encara que B, diferentment de CEDI, la representa amb el signe s.

137·7. B en.

137·8. Is 53, 3. Com sol passar en aquesta citació, els textos equivocadament diuen *sexagesimo tercio*, amb lletres o xifres.

137·9. Ps 21, 7.

137·10. Veg. la nota 136·4.

137·11. El Britó deu ser el *Vocabulari* de Guillem Britó, citat a Sbaraglia (*Supplementum* II, p. 69) en parlar del *Glossari* de Joan d'Erfurt: "collectum per Joannem de Erfordia ex Britone, hoc est ex Vocabulario Gulielmo Britonis". Sobre aquest Guillem Britó, del s. XIII, i la seva obra *Summa, vel expositiones vocabulorum Bibliorum*, que rep diversos noms, veg. Wadding i Sbaraglia (*Scriptores ordinis minorum*, p. 103, i *Supplementum* I, p. 335-336) i *LFTK*, vol. 10, p. 1130.

137·12. Al Papias que he consultat no hi ha el mot *christus*.

137·13. Veg. el final de la nota 136·4. Al mot *Christus* del *Catholicon* de Joan Balbi hi ha, efectivament, una explicació llarga: "*Christus* a chrismate dictus quasi chrismate vinctus. Chrisma enim grece latine dicitur vinctio quod nomen christus olim erat commune et sacerdotibus et regibus..."

138·1. Cal llegir *ces*, 'cessi'.

138·2. Aquí tenim l'oració principal de la subordinada causal començada quasi al principi: "E, com, aquesta present, tota altra..."

138·3. És a dir: Jacob.

138·4. Veg. la nota 113·14.

139·1. B fa concordar *dura* amb *cosa*.

139·1bis. B *guart se*, ED *guart hi*.

139·2. Is 65, 1-2, 12-16 i 17, encara que amb algun canvi.

139·3. Bíblia: "Ecce ego" dues vegades on aquí diu *Ecce*. B, amb un llatí més catalanitzat, fa: *non inuocabant ad nomen*.

139·4. *et nocte* no és a la Bíblia.

139·5. Es podria referir al *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos* de Ramon Martí, el c. 14è. de la 2a. part del qual tracta d'aquesta qüestió, especialment a partir del § 20 (p. 445 i seg.); també hi fa referència el c. 21, § 10 de la 3a. part, dist. III (p. 908). Pel que diu al final del c. 370, sembla que Eiximenis cita aquesta obra de Ramon Martí als c. 259, 268 i 369 a través de l'*Expositio super Genesim* de Ponç Carbonell. B diu *per fidey* (*per* abreujat) en comptes de *perfidie*. No sembla que es refereixi a l'obra *Triumphus perfidie Judeorum de adventu Messie*, de Jaume Civerós o de Civera (Iacobus Civerosus, Jaime Civeroso o de Civera), la catorzena regla de la qual és “De predicacione Mesie et miraculorum operatione” (L. Castán, “Un apologista antijudío aragonés, desconocido: Jaime Civeroso”, p. 176).

140·1. C. 138, § 2.

140·2. Veg. la nota 88·2.

140·3. Gn 32, 30.

140·4. Aquesta frase queda coixa tant en la lectura de B (*ans couengut i per* davant de *ço*) com en les de CEDI: *ans conega* (amb titlla nasal sobre la darrera *a*, C), *ans coneguam* (E), *Ans coneguam* (D), *ans coneguen* (I). Hi devia haver un salt de paraules a l'antígraf.

140·5. St. Agustí, epístola 196, “Augustinus Asellico episcopo” (PL 33, 891-899, esp. c. 3 i 4, col. 894-899).

140·6. Lv 26, 10.

141·1. Jo 8, 13.

141·2. 1Jo 5, 6.

141·3. Encara que tots els còdexs diuen *terça* (o *terca*), ha de dir *segona*.

141·4. He 1, 1.

141·5. 1Jo 5, 7.

141·6. Decretals de Gregori IX, ll. 1, títol 2: *De Constitutionibus*, c. 3: *Translato sacerdotio* (*Decretales*, col. 16).

142·1. Tots tres arguments són al c. 141, § 2: arguments del segon dubte.

142·2. C. 52 al començament. BI deixen un espai en blanc al lloc que correspondria al capítol, CED no n'hi deixen.

143·1. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18 (i no pas 8, com diuen tots els còdexs), c. 41, § 1 cap al final, encara que no pas exacte (PL 41, 600): “Ipsi sane pauci esse debuerunt, ne multitudine vilesceret quod religione earum esse oporteret: nec tamen ita pauci, ut eorum non sit miranda consensio”. Segons Xavier Renedo, el contingut d'aquest capítol i els següents procedeix de la segona *quaestio* del pròleg de la *Lectura super Mattheum* de Pèire Joan Oliu, igual com els capítols 141-142, que s'ocupen de “Per què Jhesuchrist no escriví personalment la lig chrestiana”, procedeixen de la primera *quaestio* del mateix pròleg: “Trois références à Pèire Joan Oliu dans le *Primer del Crestià* de Francesc Eiximenis”, *Oliviana*, 5, esp. p. 6.

143·2. Ex 19, 16-19.

143·2bis. CED *ab*, que lliga amb la preposició anterior (a la llei antiga).

143·3. Dono per bona la lectura de *triplicitats* (CED) enfront de *triplicats* (BI) tenint en compte la introducció de J. Vernet i D. Romano al *Tractat d'astrologia* de Bartomeu de Tresbéns (p. 14).

143·4. Llegiu *quaternari*, com escriuen CEDI.

144·1. Deu voler dir “quint vinent” perquè en parla al c. 149. Al ms. C hi ha *libre* escrit al marge, separat, amb la mateixa lletra.

144·2. C. 156, últim §, i sobretot c. 159.

144·3. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, tota (PL 187, 71-80).

144·4. Tots els còdexs deixen dos espais en comptes de dir els capítols (a B manca la frase en què hi ha el segon espai), que deuen ser el 21, en què parla de la sta. Escripura inspirada per l'Esperit sant i també fa referència a la dist. XV, i el 149: que els evangelistes han parlat per inspiració de l'Esperit sant.

144·5. St. Agustí, *De consensu evangelistarum*, ll. 1, c. 1, cap al final (PL 34, 1043).

144·6. St. Jeroni, *Commentariorvm in Mathevm libri IV*, prefaci (SC núm. 242, p. 60-61).

144·7. St. Agustí (a *De consensu evangelistarum*) no hi diu aquesta raó.

144·8. Alguns d'aquests evangelis els podem llegir en versió catalana a *Apòcrifs del Nou Testament*.

144·9. “Basilidis” a st. Jeroni (*Commentariorvm in Mathevm libri IV*). “Basilides” a *Apòcrifs del Nou Testament* (p. 16).

144·10. St. Jeroni, *Liber de viris illustribus*, c. 2 (PL 23, 611): “Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebraeos, et a me nuper in Graecum Latinumque sermonem translatum est, quo et Origenes saepe utitur”.

144·11. St. Jeroni, *Commentariorvm in Mathevm libri IV*, prefaci (que només n'hi ha un, *loc. cit.*, p. 62-63).

144·12. St. Agustí (*De consensu evangelistarum*, c. 2) diu que el va escriure en hebreu, però no pas res del temps de Calígula (per al qual vegeu la nota 116·2); tampoc st. Jeroni, a cap de les dues obres esmentades. Sí que ho diu Remigi d'Auxerre a l'*Expositio super Matheum*, cap al final de la introducció (ms. 548 de la BC, f. 9vb de la foliació amb llapis): “Matheus enim scripsit in iudea sub tempore gagi. gallicule imperatoris”.

144·13. Potser 1Jo 2, 16, encara que no és exacte: “omne quod est in mundo, concupiscentia carnis est, et concupiscentia oculorum et superbia vitae”.

144·14. 2R 11, 2-27 (2S actual).

144·15. Mt 9, 9.

144·16. Ac 9, 1-22.

144·17. ‘Cobejós’ (DCVB, entrada *cóbeu*, -ea).

145·1. Lc 5, 27 i Mc 2, 14.

145·2. C. 144, § 3 (i no pas c. 109, com diu el text).

145·3. Veg. la *Llegenda àuria*, p. 228 (p. 265 versió llatina), on no diu pas que “Aquilege” fos a Grècia.

145·4. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 6, c. 2, § 36 (PL 82, 233-234).

145·5. Aquest *qui* es refereix a st. Marc, que la tradició fa primer bisbe d'Alexandria.

145·6. St. Gregori, *Dialogorum libri IV*, ll. 1, abans del c. 1 (PL 77, 153): “quia Marcus et Lucas Evangelium quod scripserunt, non visu, sed auditu didicerunt”.

145·7. A la Grècia central, on hi ha Tebes (veg. la tabula XI de *Cosmographia. Tabulae* de Ptolemeu).

145·8. Ga 1, 12 i Ef 3, 3.

145·9. Lc 1, 1-3.

145·10. Lc 24, 13 i seg.

145·11. St. Ambròs, *Expositio Evangelii secundum Lucam*, ll. 10, 173 (SC 52, p. 213, on també hi ha la nota explicativa del nom *Ammaon*): “Videtur enim separatim se istis undecim demonstrasse, sicut se Ammaoni et Cleopae seorsum iam uespere demonstrauerat”.

145·12. Lc 1, 26-80.

145·13. 2Tm 4, 11.

145·14. *Praefatio*. “Falso scripta beato Hieronymo presbytero in *Evangelium secundum Lucam*” (PL 30, 643): “Lucas, Syrus natione Antiochensis, arte medicus, discipulus

apostolorum, postea Paulum secutus usque ad consummationem ejus, serviens Domino sine crimine. Nam neque uxorem unquam habens, neque filios: septuaginta et quatuor annorum obiit in Bithynia plenus Spiritu sancto”.

145·15. 2C 8, 18 (i no pas al c. 7, com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres). No hi parla directament de Lluc, sinó d’“illo fratrem”.

145·16. Es deu referir al successor de Domicià, Marcus Cocceius Nerva, emperador del 96 al 98, que completà el fòrum iniciat pel seu predecessor amb el temple dedicat a Minerva. St. Jeroni esmenta aquest Nerva al c. 9, sobre st. Joan, del *Liber de viris illustribus* (PL 23, 625-626); i la *Martiniana* (f. 14v, a *Cletvs*) diu que st. Joan anà a l’exili en temps de Nerva.

145·17. Ap 22, 20.

145·18. Gn 1, 1.

146·1. Veg. st. Gregori, *Homiliarum in Ezechielem prophetam*, ll. 1, homilies 2 i, sobretot, 3 i 4 (PL 76, 802-821).

146·2. Ez 1, 5-10.

146·3. Mt 1, 1-25.

146·4. Lc 1, 5-22.

146·5. Ps 109, 4.

146·6. Jo 1, 1-18.

147·1. C. 145, § 2 i nota 145·6.

147·2. St. Agustí, *De consensu evangelistarum*, ll. 1, c. 1 (PL 34, 1041-1043).

147·3. Segurament del verb *atànyer*, intransitiu, amb el sentit d’‘Ésser parent’ (*DCVB*, entrada *atànyer*, acc. 2). Veg. el c. 21, § 2, en què explica més aquest raonament de creure en coses no vistes, i la nota 21·2.

147·4. St. Gregori, *Dialogorum libri IV*, ll. 4, c. 1 (PL 77, 317-320).

147·5. St. Jeroni, *Liber de viris illustribus*, c. 8 (PL 23, 621): “Marcus discipulus et interpres Petri, juxta quod Petrum referentem audierat, rogatus Romae a fratribus, breve scripsit Evangelium. Quod cum Petrus audisset, probavit, et Ecclesiis legendum sua auctoritate edidit, sicut Clemens in sexto ὑποτυπώσεων libro scribit et Papias Hierapolitanus episcopus”.

147·6. Climent d’Alexandria (veg. l’obra de st. Jeroni de la nota anterior, c. 38; PL 23, 653).

147·7. Lc 1, 2-3.

147·8. St. Jeroni, *Liber de viris illustribus*, c. 7, i no pas 5 (PL 23, 619-622).

147·9. Per exemple, 2C 4, 3.

147·10. Ef 4, 11.

147·11. 1C 12, 8-10.

148·1. Mt 9, 9. Ho ha dit al c. 144, últim §.

148·2. Dt 32, 31 (i no pas als salms).

148·3. BI ometen *qui eren majors que altres qui jamás fossen estades fetes*.

148·4. Jo 13, 23-25.

148·5. BI *eterna* en comptes d’*e terme*.

148·6. St. Agustí, *De consensu evangelistarum*, ll. 1, c. 2 (PL 34, 1043-1044).

149·1. Lc 1, 2-3 i Jo 19, 35.

149·2. 2Pe 1, 21.

149·3. O sobra aquest *qui* o falta un verb perquè la frase no coixegi.

149·4. Final del paràgraf 3 d’aquest mateix capítol.

149·4bis. *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, hom. 1, § 2 (PG 57, 16): “...illud etiam vos observare rogamus, in rebus praecipuis, quae ad vitam nostram et ad ipsam

praedicationem tuendam pertinent, nullum eorum uspiam ab aliis vel minimum dissentire deprehendi”.

149·5. St. Agustí, *De consensu evangelistarum*, tota l’obra, esp. ll. 1, c. 2-4 (PL 34, 1043-1045).

150·1. St. Agustí, *De consensu evangelistarum*, ll. 2, c. 12, § 28 (*loc. cit.*, col. 1090-1091). El text s’equivoca en la citació.

150·2. L’antígraf devia acabar la tercera persona plural amb *-an* (potser amb titlla de nasal), perquè BCI a vegades hi han interpretat un gerundi: B *comptant, mudant, curam*; C *comptan, mudant, curen*; I *comptant, mudant, curan*. Transcriu tot el paràgraf en present pel sentit i perquè els verbs de la segona conjugació no hi són escrits en gerundi: *dien, prenen*.

150·3. St. Agustí, *ibid.*, col. 1091.

150·4. Pseudo-Dionís, *De divinis nominibus*, c. 4 (no és dividit en llibres, sinó en capítols), § 11 (PG 3, 707): “Neque vero nos quisquam putet contra Scripturae auctoritatem amoris nomen celebrare. Est enim a ratione alienum, ut opinor, et absurdum, non vim ipsam instituti attendere, sed verba; neque hoc proprium est eorum qui res divinas intelligere cupiunt, sed sonos exiles aucupantur eosdemque extrinsecus aure tenus admittunt, neque scire volunt, quid hujusmodi dictio significet, et quonam modo aliis etiam verbis aequipollentibus et explanatoriis sit exponenda, sed addicti sunt elementis ac lineis quae intelligi non possunt, syllabisque et verbis incognitis, quae illorum intellectum minime feriunt, sed...”.

150·5. St. Agustí, *De doctrina christiana*, ll. 4, c. 28, “Veritati potius quam verbis studendum. Verbis contendere quid sit” (PL 34, 119), contingut que es pot relacionar amb això que diu Eiximenis tot i que no és igual.

150·6. ‘Complicament, embolic’ (*DCVB*, entrada *entricament*).

150·7. St. Gregori, *Homiliarum in Ezechielem prophetam*, suposo que al ll. 2, hom. 10 (XXII), on parla de l’esperit i la lletra, però no hi diu exactament això (PL 76, 1058 i seg.).

150·8. No pas al quart capítol del pròleg, sinó al tercer, que tracta del quart punt.

150·9. Joan Crisòstom, *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, hom. 1 (PG 57, 17): “Circa isthaec enim magnam inveniēmus inter ipsos consonantiam. Si vero in miraculis non omnes dixerunt, sed alius haec, alius illa, ne ideo turberis; nam si unus omnia dixisset, superfluum esset reliquorum numerus; sin omnes diversa et nova scripsissent, nullum suppetaret consonantiae argumentum...”.

150·9bis. St. Agustí, potser a *De consensu evangelistarum*, ll. 1, c. 2, § 4 (PL 34, 1044): “Et quamvis singuli suum quemdam narrandi ordinem tenuisse videantur, non tamen unusquisque eorum velut alterius praecedentis ignarus voluisse scribere reperitur, vel ignorata praetermississe quae scripsisse alius invenitur; sed sicut unicuique inspiratum est, non superfluum cooperationem sui laboris adjunxit”.

150·10. Jo 21, 25.

150·11. Jo 11, 1-44.

150·12. Jo 2-5.

150·13. Mt 4, 21-22 i Mc 1, 19-20.

150·13bis. Aquest *si* només és a B. CED (però no pas I) escriuen un *tu* entre *nota* i *en*, que també faria bona lectura: “nota tu en special, qui les magnificències...”.

150·14. B *embssar* amb un signe després de la *b* que sol valer per *i*, *ri*, *u*, *e* (embissar, embrissar, embessar, embussar). Hi poso la lliçó de I, que s’assembla a la de CED (*abrasar, abraçar, abraçar*), tot i que no m’acaba de convèncer. Potser la lliçó original tenia alguna cosa a veure amb *abrusar*.

151·1. C. 146, § 2.

151·2. B és l'únic que diu *stigué en betleem cinquanta anys*, en contra de CEDI, que diuen, amb diferents grafies, *fonch natural de betlem*. Malgrat que la lectura de CEDI no correspon a la veritat (sant Jeroni no era de Betlem, sinó que hi estigué uns quants anys: “Hieronymus Eusebii viri nobilis filius ab oppido Stridonis, quod Dalmatiae et Pannoniae confinia tenet, exstitit oriundus”, *Legenda aurea*, p. 654; p. 526 versió catalana), pot ser la bona, atès que segueix l'esquema que es fa servir per als altres tres doctors. També és possible que hi hagi un salt de l'antígraf, perquè la *Legenda aurea* (p. 654-655; p. 527 versió catalana), després d'indicar que va anar al castell anomenat Betlem, diu “et translatione scripturarum quinquaginta quinque annis et sex mensibus [“L anys e V mesos” a la versió catalana] desudavit”.

151·3. Veg. la nota 151·1.

151·4. Una carta atribuïda a st. Agustí, però que no és d'ell, en què es lloa st. Jeroni: *Augustini Hipponiensis episcopi ad Cyrillum Jerosolymitanum episcopum, de magnificentiss beati Hieronymi* (PL 22, 281-289, al 1r. vol. de st. Jeroni).

151·5. Per exemple: *De incarnationis Dominicae Sacramento*; *De bono mortis*; *De excessu fratris sui satyri*; *De virginitate* (PL 16, 853 i seg.; 14, 567 i seg.; 16, 1345 i seg.; 16, 279 i seg.), etc. Als índexs (PL 218, 772) figura un *Liber de Resurrectionis fide* de st. Ambrós, que no és al lloc indicat.

151·6. Veg. la nota 151·1.

151·7. CEDI posen una *e* després de *sanctes*, que també faria bona lliçó: “...faessen fruyts e obres sanctes e perquè vinguessen a paradís”.

152·1. CED *lo testimoni*, que sembla més adequat. A les rúbriques del començament, però, tots els còdexs ho fan en plural.

152·2. 2C 12, 2-4.

152·3. És a dir: Pseudo-Dionís (veg. la nota 52·9); Cebrià (ca. 205-258); Hilari de Poitiers (ca. 315-ca. 367); Lleó el Gran (?-461); Joan Crisòstom (ca. 344-407); Tomàs d'Aquino (1225-1274); Raban Maur (ca. 776-856); Joan Damascè (ca. 675-749); Walafrid Estrabó (ca. 809-849); Hegesip (?) (mort ca. 180) [C *egipcus*, ED *Egipcus*, I *egipsicus*]; Beda el Venerable (673-735); Basili el Gran (ca. 329-379); segurament Remigi d'Auxerre (s. IX); Pau Orosi (ca. 390-?); Policarp (ca. 69-ca. 155); Eusebi de Cesarea (ca. 260-ca. 340); Gregori de Nazianz (330-390); Orígenes (183/86-ca. 253); Alà de Lille (1115/18-1202/03); Anselm de Canterbury (1035-1109); Hug de Sant Víctor (1096-1141); Pròsper d'Aquitània (ca. 390-ca. 460); Ricard de Sant Víctor (s. XII-1173); Isidor de Sevilla (ca. 560-636); Bernat de Claravall (1090-1153); Pere Comestor (?-1179?); Pere Llombard o mestre de les *Sentències* (ca. 1100-1160); Pere Crisòleg, bisbe de Ravenna (ca. 380-ca. 450); Robert Grosseteste, bisbe de Lincoln (1175-1253); Luci Cecili Firmià o Lactanci (ca. 260-ca. 325); Alexandre d'Hales (ca. 1185-1245); segurament Joan de Salisbury, bisbe de Chartres (ca. 1115-1180); Praepositinus de Cremona (1130/35-1210); Guillem d'Auxerre (ca. 1150-1231); Bonaventura o Giovanni Fidenza (1218-1274); Tomàs Bradwardí (1290-1349); Nicolau de Lira (ca. 1270-ca. 1349); Enric de Gant (ca. 1217-1293); Joan Duns Escot (ca. 1266-1308); Pere Aureol (ca. 1280-ca. 1322). Trobem obres d'alguns d'aquests autors (Nicolau de Lira, Enric de Gant, etc.) a la biblioteca d'Eiximenis (Monfrin, “La Bibliothèque...”, p. 246 i seg.) i els cita en les seves obres (veg. els índexs de *Lo libre de les dones*, *Dotzè*, *Libre dels àngels*, per exemple).

153·1. Segurament salm 131, 7 encara que no sigui exacte: “Introibimus in tabernaculum eius; adorabimus in loco ubi steterunt pedes eius”.

153·2. Nm 24, 1-9.

153·3. Bradwardí (*De causa Dei*, p. 34-35): “ecce Sybilla famosissima Prophetissa inter Gentiles, cuius fama nec Philosophos latuit [...] et in diebus illis exurget mulier de stirpe

Hebraeorum nomine Maria, habens sponsum nomine Ioseph, et procreabitur ex ea sine commixtione viri de Spiritu Sancto filius Dei nomine Iesus”. St. Agustí en parla a *De civitate Dei*, ll. 18, c. 23 (PL 41, 579 i seg.): la sibil·la és Eritrea o, segons altres, Cumea.

153·4. *Sother* manca a B. Per als mots grecs veg. St. Agustí (*loc. cit.*).

153·5. Bradwardí (*op. cit.*, p. 35): “Ecce, inquam, alia Sybilla, quae circa Christi aduentum Octauiano Augusto, et primo vocato Augusto, Rege Romanorum imperanti toti mundo, secundum Prophetiam alterius Sybillae praemissam [...] in loco vbi Imperatori apparuit, constructa est quaedam Ecclesia S. Mariae, quae dicitur Ara coeli”. També en parla la *Llegenda àuria* (a la nativitat de Jesucrist, p. 966 i seg.; p. 43 i seg. versió llatina), que ho atribueix a Innocenci III.

153·6. Eiximenis explica això mateix a la *Vida de Jesucrist* (ms. 1160 de la BUB, f. 91v). L'església de Sta. Maria in Capitolio rebé el nom d'Aracoeli al s. XIV perquè, segons la tradició, Cèsar August (Octavià) hi féu edificar un altar al futur i desconegut Redemptor anunciat per la sibil·la; però en realitat sembla que l'església s'edificà sobre un temple pagà dedicat a Juno. Prop de l'església, ja mencionada l'any 574, hi devia haver un convent (fou abadia benedictina des del s. X), perquè el 1250 Innocenci IV donà església i convent als franciscans, que s'ocuparen dels oficis religiosos i de l'edifici (dec part d'aquesta informació a Francesca Ziino, de Roma). Sobre esglésies i relíquies de Roma veg. *Roma 2000. Guia del jubileo*.

153·7. No hi parla d'aquesta sibil·la, sinó de l'altra (veg. la nota 153·3).

153·8. Les citacions dels tres Reis, del *De vetula* d'Ovidi i del jueu que en temps del rei Ferran (segurament el Sant) va trobar un llibre escrit en hebraic, grec i llatí també són tretes de Bradwardí (*op. cit.*, p. 36). Sobre el tercer llibre del Pseudo-Ovidi *De vetula*, traduït en part al català per Bernat Metge, que conté al·lusions a la vinguda de Crist, vegeu Lola Badia, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV* (pàg. 53 i nota 9 a la pàgina 43).

153·9. ‘Íntegra, sencera’, metàtesi d'*entegra*, com escriu C (*DCVB*, entrada *entregue*, -ega).

153·10. Tots dos senyals els trobem a la *Llegenda àuria* (p. 963 i seg.; p. 42 versió llatina) i al sermó II, “In nativitate Domini”, d'Innocenci III (PL 217, 457); a Bradwardí hi ha el senyal del temple de la pau (*op. cit.*, p. 36), però no pas el de l'oli.

153·11. Mt 27, 45; Mc 15, 33; Lc 23, 44. També el diu, entre altres senyals, Bradwardí (*ibid.*, p. 36-37).

153·12. Mt 27, 54; Mc 15, 39. Continua seguint Bradwardí en aquests testimonis: centurió, Dionís (*ibid.*, p. 37).

153·13. Mateixa font a Bradwardí (*ibid.*, p. 30). Veg. la nota 112·2.

153·14. Veg. la nota 116·1.

153·15. Al-Bukhari (810-870), tradicionalista musulmà que recollí tradicions orals del món islàmic. Segons Josep Hernando (“Ramon Martí (s. XIII). *De seta Machometi...*”, p. 12 i 21), Ramon Martí el cita —“in libro dicto Albuchan”; “in libro qui vocatur Bochari”— prenent l'autor per la seva obra, que és *Sahih*, un dels corpus d'hadis d'autoritat més indiscutida.

153·16. Veg. el c. 99, § 2.

154·1. Veg. el c. 152.

154·2. Veg. la nota 115·14.

155·1. Lc 21, 33.

155·2. Ps 88, 35.

155·3. 2Tm 2, 13: “ille fidelis permanet, negare seipsum non potest”.

155·4. Veg. el c. 52, § 1 i la nota corresponent (52·2).

156·1. Des del c. 107.

156·2. C. 192; el 193 ho prova. BCD deixen un espai per al capítol; El no n'hi deixen.

156·3. Ef 1, 22-23 i Col 1, 18-20.

156·4. Jo 5, 22.

156·5. Mt 28, 18.

156·6. Mt 11, 27.

156·7. Fl 2, 5-11.

156·8. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 3, dist. 18, c. 1 (PL 192, 792-793).

156·9. Mt 28, 20.

157·1. Recull el c. 155 (1a. conclusió).

157·2. Ef 2, 20-22.

157·3. C. 156, § 3: Mt 28, 20.

157·4. Lc 22, 31-32.

157·5. A la Vulgata *cribraret*.

157·6. L'inc. ha substituït *arer* (C *erer*) per *trill*, que s'hi adiu més pel sentit, ja que l'erer serveix per a garbellar el gra i no per a trencar l'espiga.

157·7. Ap 8, 1 (i no c. 7, com diuen tots els còdexs, potser per influència del setè segell que ve tot seguit).

157·8. Veg. N. de El Molar ("Francisco Eiximenis y los «espirituales». Sobre un capítulo de ordenación jerárquica", p. 263-264), que relaciona Joaquim de Fiore i Eiximenis.

157·9. Ap 17 (tot).

157·10. St. Gregori, *Epistolarum*, "lib. XI, indictione IV, ep. 46 *Ad Isacium Jerosolymitanum episcopum*" (PL 77, 1164-1165), on no diu *fructus*, sinó *fluctus* ni *requiescit*, sinó *requiescet* en futur, que fa més sentit. Tots els textos equivoquen el nom *Isacium* (BI per un costat — *ihesuum* i *jesuum* respectivament— i CED per un altre: C *gesanum*, ED *iesanum*).

157·11. Mt 24, 6-14.

157·12. Eiximenis arregla i escurça el text de Cassiodor, *In Psalterium expositio*, sobre el ps 91 —i no pas 96, com diuen tots els còdexs, amb una *v* de més— (PL 70, 660): "Ecclesia vero tunc magis incipit esse uberrima, quando ad finem saeculi fuerit, Domine miserante, perducta. O senectus viridis, et floribus comparata maturitas! Apparet quoniam domus ista collo tegitur in qua homines plantantur ut floreat. In fine siquidem saeculi sanctorum numerus crescit, et persecutionibus crebris agitur, ut cito praedestinatorum numerus impleatur [...] quia beatorum passiones coelorum regna conquirunt".

157·13. Com tantes vegades, no hi ha concordança: *cupiosa* perquè qui escriu deu tenir "església" al cap i no *l'estament chrestià* que ha escrit.

157·14. Aquest *de* amb el sentit de 'per'.

157·15. Mt 12, 24-28.

157·16. Interpretació de l'Evangeli a la seva manera.

157·17. Mt 24, 34.

157·18. La que diu en tot aquest capítol i, més concretament, dos paràgrafs abans d'aquest ("la terça conclusió principal").

158·1. Veg. les notes 14·12 i 40·13.

158·2. Mt 28, 20.

158·3. Segurament que vol ser participi d'*apondre* 'adduir', en lloc d'*apostes* (veg. *DCVB*, entrades *I.apondre* i *apost*, -osta).

158·4. C. 157, § 2 (Lc 22, 32).

158·5. Mt 16, 18.

158·6. Traducció-interpretació a la seva manera.

158·7. Mot que no he trobat documentat en català en un sentit possible aquí; però sí que es troba *impossible* (veg. la nota 44·5), del qual deu ser el contrari: ‘possible conjuntament’, ‘compatible’.

158·8. Ef 5, 27.

158·9. Aquesta citació, que trobem a les *Allegationes* (Hauf, “Les *Allegationes...*”, p. 32) sense indicar-ne la procedència, no l’he trobada a st. Gregori. St. Anselm en té una de semblant a *Homiliae et exhortationes*, hom. 3, sobre Mt 14, 22 (PL 158, 598): “Nam quia insurgunt fluctus, potest ista navicula turbari; sed quia Christus orat, non potest mergi”.

158·10. Ap 12, 1.

159·1. 1C 12, 3-13.

159·2. 1C 12, 27-28.

159·2bis. B *temporal*.

159·3. Ef 1, 13-14.

159·4. Ef 4, 3 i 11-13.

159·4bis. Potser *De Trinitate*, ll. 6, c. 10, § 12 (PL 42, 932): “In illa enim Trinitate summa origo est rerum omnium, et perfectissima pulchritudo, et beatissima delectatio”.

159·5. St. Pau.

159·6. Ac 2, 1-13.

159·7. Ps 32, 6. Aquestes citacions que fa de st. Gregori són de *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 18, c. 31, sobre Jb 26, 13, § 48-50 (PL 76, 33-35).

159·8. Jb 26, 13.

159·9. Ez 36, 27.

159·10. Jo 14, 17. Com que la lliçó de tots els còdexs, amb diferents grafies, abans dels mots llatins és *E per tal dix Sent paul ad Romanos*, que no correspon a aquesta citació tot i que Rm 8, 9 i seg. parla de l’Esperit sant, he seguit una correcció d’una altra mà a C. Hi deu haver un salt de l’antígraf comú.

159·11. Mt 28, 20.

159·12. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, però els mots d’Eiximenis no segueixen el c. 4 (*Audivimus*, tret d’“Alexander II scribit Valeriano Episcopo, Martyri”), sinó el paràgraf següent, de Gracià (*Sin autem*), abans del c. 5 (PL 187, 1265): “Porro Spiritum sanctum nemo nisi intra ecclesiam accipit, quia et ipsam unitatem per gratiam facit”.

159·13. Ps 142, 10.

159·14. Ap 14, 13.

160·1. Començada al c. 158.

160·2. Al c. anterior.

160·3. Jo 16, 13.

160·4. Veg. el c. 156, final.

160·5. Ac 2, 1-4.

160·6. Ef 5, 27.

160·7. St. Agustí, *Retractationum*, ll. 2, c. 18: *De Baptismo, libri septem* (PL 32, 637-638): “Ubi cumque autem in his libris commemoravi (*Lib. 1, c. 17; lib. 3, c. 18; et lib. 4, cc. 3, 4*), *Ecclesiam non habentem maculam aut rugam* (*Eph. V, 27*); non sic accipiendum est quasi jam sit, sed quae praeparatur ut sit, quando apparebit etiam gloriosa. Nunc enim propter quasdam ignorantias et infirmitates membrorum suorum, habet unde quotidie tota dicat: *Dimitte nobis debita nostra* (*Matth. VI, 12*)”.

160·8. Veg. la nota 160·6.

160·9. 1C 6, 19. L’antígraf comú devia prendre *VI* per *III*, perquè tots els còdexs diuen *tercio*, amb lletres o xifres.

160·10. Rm 5, 5. BED ho fan en segona persona del plural, contràriament a la Bíblia i CI.

160·11. Mt 13, 24-30.

160·12. S'hi adiria un verb en present i no aquest en passat.

160·13. *DCVB*, entrada *aixàvega*: I.1. 'Art de pescar...' II.1. 'Xarxa de cordes, de malla molt ampla i quadrada, que serveix per tragar gran quantitat de palla...'. Aquí el significat és clarament 'xarxa de pescar', sentit que Coromines recull, entre altres, en st. Vicent Ferrer (*DECat*, entrada *xàvega*, vol. IX, p. 485b). Veg. l'estudi de D. Rogers ("La llengua de Francesc Eiximenis al *Regiment de la cosa pública*", p. 165) de l'ús d'aquest mot (i d'altres que també trobem al *Primer*: *arlot*, *cassar*, etc.).

160·14. Mt 13, 47-48.

160·15. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 9: *A recta ergo* (PL 187, 1268).

160·16. *Ibid.*, c. 33: *Pudenda* (*loc. cit.*, col. 1281-1282).

160·17. *Ibid.*, 1a. part, dist. XXI, I Pars, abans del c. 1, cap al final (*loc. cit.*, col. 115): "Ego rogavi pro te, Petre, ut non deficiat fides tua", corresponent a Lc 22, 32.

160·17bis. La referència és *lo papa*, però aquí deu agafar els papes en general. L'inc. ho ha mirat d'arreglar fent *lo papa e* (en comptes d'*en*) *la cort*.

160·18. Com al c. 159, § 3 (veg. la nota 159·4bis).

161·1. 'Corol·làries' (*DCVB*, entrada *correlari*, -ària).

161·2. Les conclusions terça (c. 157) i quarta (c. 158-160) són corol·làries, o sigui conseqüència immediata, de la segona (c. 156), que deia que la cristiandat és regida pel Fill de Déu.

161·3. Lc 22, 32.

161·4. Mt 26, 47-50; Mc 14, 43-46; Lc 22, 47-48; Jo 18, 3-8.

161·5. Ac 6, 15. Veg. la nota 23·8.

161·6. Al c. 187, § 2 s'atribueix aquesta mateixa citació a l'ep. *Ad Demetriadem virginem* de st. Jeroni. Al *Flores doctorum* de Thomas Hibernicus (§ 39, *de Scriptura Sacra*, p. 726) s'adjudica a "Greg. in Ho. super Ezech." i a la *Summa praedicabilium* de Fr. Bernat de Déu, còdex de l'any 1318, a st. Jeroni, sense indicar-ne el lloc (vegeu-ne el fragment transcrit pel P. Ambrós de Saldes a *EF XXXVII* (1926), p. 428-431, el qual dona com a possible origen de la citació l'ep. CXVI de st. Agustí a st. Jeroni). En realitat, com als c. 42, 187 i 309 (notes 42·15, 187·3 i 309·3), és de st. Jeroni, *Commentariorum in Evangelium Matthaei, ad Eusebium*, ll. 4, c. 23 (PL 26, 173): "Hoc quia de Scripturis non habet auctoritatem, eadem facilitate contemnitur, qua probatur".

161·7. St. Bernat té diverses cartes al papa Eugeni (*Ad dominum Papam Eugenium, Ad dominum Eugenium Papam*), unes quantes de les quals fan referència a defectes d'eclesiàstics: ep. 238, 239, 240, 251, 252, 257, 268, 270, 275, 276, 283, 298 (PL 182, col. 427, 431, 432, 451, 452, 465, 472, 473, 480, 481, 489, 500). Potser es refereix a *De consideratione*, ll. 4, cap. 2 (*De cleri et populi Romani moribus agit, et de veterum Pastorum cura ac vigilantia*), § 4 (PL 182, 774): "Ubi nunc, quaeso, consuetudo haec? [...] pauci ad os legislatoris, ad manus omnes respiciunt. Non immerito tamen. Omne papale negotium illae agunt. Quem dabis mihi de tota maxima urbe, qui te in Papam receperit, pretio seu spe pretii non interveniente?...". Eiximenis (c. 118 i 210) cita aquest capítol referint-se als romans.

162·1. 1C 10, 6 i 11.

162·2. A molts capítols precedents (p. ex., el 88 i seg. o el 126 i seg.).

162·3. Mt 24, 34.

162·4. Mt 24, 7; Mc 13, 8; Lc 21, 10-11.

162·5. Ps 131, 1 i 11-12.

162·6. Per exemple, Gn 15, 4 i seg., com indica Eiximenis al c. 198, § 5, però no hi diu el “Messies”, sinó la “descendència”; Ps 44, 7-8 o Ps 88, 5 i 30, quan li prometé el regne per als seus descendents, com indica ell mateix al c. 267, § 1, i que st. Pau, He 1, 8, interpreta com a Messies (c. 267, darrer paràgraf).

162·7. Mt 26, 39.

162·8. Mt 26, 74-75 i Mc 14, 71-72.

162·9. C. 158.

162·10. 1Jo 1, 8.

162·11. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XL, c. 1-11, i 1a. part, dist. XIX, c. 9: *Anastasius II* (PL 187, 213-218 i 111 respectivament).

162·12. Beda el Venerable, *In Lucae Evangelium Expositio*, ll. 2, c. 7 (PL 92, 418): “Vide David prophetam, vide apostolum Petrum. Quorum quo gradus altior, eo casus gravior. Quo autem gravior casus, eo pietas erigentis gratior”. D deixa espai després de *diu*, però cap còdex no indica d’on és treta la citació.

162·13. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XL, c. 1: *Non nos* (PL 187, 213). Tots els còdexs canvien el *nos* per *uos* (o *vos*).

162·14. *Ibid.*, 2a. part, causa XVII, q. IV, abans del c. 30: “III Pars. Gratian. *Qui autem*” (*loc. cit.*, col. 1070-1071).

162·15. *Ibid.*, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 14: *Haec est fides*; c. 15: *Rogamus vos*; c. 16: *Quum beatissimus Petrus* (*loc. cit.*, col. 1269-1270).

162·16. Jo 20, 21-23.

163·1. Mt 16, 18.

163·2. Lc 22, 32.

163·3. La *Llegenda àuria*, a st. Hilari (p. 43; c. 17, p. 99 versió llatina), explica l’anècdota d’aquest Lleó papa heretge, però indica que n’és dubtosa l’existència. Al s. IV, efectivament, no hi ha cap papa Lleó. A l’*Index* de Tubach, recollit de diversos llocs, hi figura amb el núm. 3010.

163·4. Decret de Gracià, 2a. part, causa IX, q. III, c. 14: *Aliorum hominem* (PL 187, 798).

163·5. “Dessús”: c. 40; “dejús”: començant al c. 206.

163·6. Dt 17, 8-12.

163·7. Mt 23, 3.

163·8. C. 161, § 3 (terça raó).

163·9. C. 161, § 5 (quarta raó).

163·10. Nm 23, 7 i seg. i 24, 1 i seg. CED hi anteposen *faraho* (o *pharao*).

163·11. Jo 18, 14. CED hi anteposen Nabucodonosor, escrit de diverses maneres.

163·12. Aquest paràgraf continua contestant el c. 161, § 5.

163·13. Començada al c. 158.

164·1. Llegiu *cas*, ‘anul·lat’ (*DCVB*, entrada *cas*, -*cassa*, on hi ha un exemple del *Primer*).

164·2. 2P 20, 12.

164·3. Jo 15, 5.

164·4. Os 13, 9.

164·5. Fa concordar un subjecte *qui desempara* amb un verb en plural (*som* B; *son* CED). L’inc., amb el mateix model que B, *som*, ha arreglat el subjecte: *si desemparam*.

164·6. 2C 3, 5. Tots els còdexs hi posen equivocadament una *x* de més (13), potser per influència del *XIII* d’Osees.

164·7. BCEDI *ex*, que corregeixo *a*, segons la Vulgata, perquè, si no, seria contradictori.

164·8. Jb 12, 17.

164·9. Is 30, 1: “Vae filii desertores”.

164·10. Lc 11, 9-10 i 13; Jo 16, 23-24.

164·11. 1Jo 2, 1-2; Rm 8, 34; He 7, 25; He 9, 15.

164·12. Als mateixos de la nota anterior, per exemple.

164·13. Ps 83, 10.

164·14. Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 21: *De sortilegiis*, c. 3: *Ecclesia vestra*, i no *nostra*, com diuen tots els còdexs (*Decretales*, col. 1755).

164·15. St. Gregori el Gran (540-604), papa des del 590; st. Ambròs (339-397), bisbe de Milà des del 374; st. Nicolau de Bari (s. IV), bisbe de Mira, a l'Àsia Menor.

164·16. Nm 16 (i no 6, com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres), tot. B, a més, equivoca el llibre: *de utero nomij*.

164·17. Ecl 2, 15: “Vae dissolutis corde qui non credunt Deo, et ideo non protegentur ab eo!”. *Deo* manca al text d'Eiximenis; l'hi afegeixo perquè, si no, no s'entendria l'*eo* final.

164·18. 4R 1, 2-17 (2R actual).

164·19. 4R 1, 9: “Misitque ad eum quinquagenarium principem, et quinquaginta qui erant sub eo”; per tant, un *quinquagenari*, que no trobem documentat en aquest sentit, és un capitost que mena cinquanta homes.

164·20. Dt 32, 37-38.

164·21. Dt 32, 39.

165·1. Is 28, 15.

165·2. Nm 16, 27-35.

165·3. O bé: “incline·t en terra, al Senyor plora”, perquè B fa *plora*, on C diu *plorat*, potser amb oblit de titlla nasal, i I *plorant*. ED van per un altre costat: E *e plor*, D *ab plor*.

166·1. Is 7, 10 i seg.

166·2. C. 164, § 3 (quinta via).

166·2bis. B *recorreguessen*, C *recorregan* (amb titlla nasal en comptes de *n*), EI *recorreguen*, D *recorreguam*.

166·3. B *quins*.

166·4. He 10, 35: “Nolite itaque amittere confidentiam vestram, quae magnam habet remunerationem”.

166·5. CED *leals fills*.

167·1. La segona part començava al c. 107 i la definició és al c. 19.

167·2. Jb 36, 22. B *legibus latoribus*; CEDI *legis latoribus*.

167·3. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 5, c. 1 (PL 82, 197-198). L'antígraf comú devia interpretar erròniament un V com a II perquè tots els còdexs diuen *secundo*, amb lletres o xifres.

167·4. Aquests personatges mítics, Foroneu i Hermes o Mercuri Trismegist, i també els següents, surten a les *Etimologies* de st. Isidor (*loc. cit.*).

167·5. Aquests tres darrers són Soló (Atenes 640-560 aC), inclòs entre els set savis de Grècia; Licurg (s. X-IX aC) de Lacedemònia, personatge llegendari que donà lleis als lacedemonis amb l'autoritat d'Apol·lo; Numa Pompili (s. VIII-VII aC), rei de Roma del 715 al 673, successor de Ròmul i el primer que legislà per als romans.

167·6. BI ometen *fi e terme de tota natura*.

167·7. Començant al c. 107 i tots els posteriors que proven el que hi diu.

168·1. Col 3, 11, on no hi ha la referència de “mascle” i “fembra”, que sí que trobem a Ga 3, 28: “Non est Iudaeus, neque Graecus: non est servus, neque liber: non est masculus, neque femina. Omnes enim vos unum estis in Christo Iesu”.

168·2. Rm 10, 12: “Non enim est distinctio Iudaei et Graeci: nam idem Dominus omnium, dives in omnes qui invocant illum”. No diu res de “letí”.

168·3. Ac 10, 28.

168·4. Ac 10, 34-35. B *aquell*, CD *aqueix* en comptes d'*aquest*.

168·5. Mc 16, 15-16.

168·6. St. Gregori, homilia 29, “Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in Ascensione Domini” (PL 76, 1213 i seg.), com a la nota 34·17.

168·7. ‘Creats’, “amb la *s* paràsita introduïda per ultracorrecció” (DCVB, entrada *cresar*). CEDI diuen *creats*.

168·8. St. Agustí, *De Trinitate*, ll. 7, c. 6 i ll. 12, c. 7 (PL 42, col. 943 i seg. i 1003 i seg.).

168·9. Lleó el Gran, segurament 64 *Sermo XXI* “In Nativitate Domini nostri Jesu Christi” I, c. 3 (PL 54, 192-193): “Agnosce, o Christiane, dignitatem tuam, et divinae consors factus naturae...”.

168·10. ‘Tacar, infectar’ (DCVB, entrada *entacar*).

168·11. St. Jeroni no té cap homilia amb aquest nom; es deu referir a *Commentariorum in Isaiam prophetam*, ll. 18, c. 66 (PL 24, 671): “Quod autem unusquisque nostrum habeat Angelos, multae Scripturae docent, e quibus illud est: *Nolite contemnere unum de minimis istis: quia Angeli eorum vident quotidie faciem Patris, qui est in coelis* (Matth. XVIII, 10)”.

169·1. BI *lo sanct*, C *fet lo* en comptes de *lo fent*.

169·2. Mt 12, 31.

169·3. Veg. la nota 36·10; també per a *relexar*, a les línies següents.

169·4. He 6, 4-6.

169·5. Jr 2, tot i Ap 3, 1 i seg.

169·6. Ps 50, 19.

169·7. Al capítol anterior.

170·1. El primer punt era al c. 168.

170·2. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 1, hom. 12, “Habita ad populum in basilica sanctae Agnetis, in die natalis ejus” (PL 76, 1118 i seg.).

170·3. 2C 6, 1-2: “Adiuvantes autem exhortamur ne in vacuum gratiam Dei recipiatis. Ait enim: Tempore accepto exaudivi te, et in die salutis adiuvi te. Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis”. Salta el trosset que st. Pau treu d'*Isaïes* 49, 8: “Tempore [...] adiuvi te”.

170·4. No he trobat cap obra de st. Agustí amb aquest nom, tot i que de vegades es troba citada així l'ep. 130, a Proba Faltonia (per exemple, *Acta sanctorum*, agost VI, p. 333, dia 28: “Epistola de Orando Deo ad Probam Faltoniam”), en la qual no hi ha els mots aportats per Eiximenis, si bé del c. 7, § 14 (PL 33, 499) se'n podria deduir un sentit semblant: “Hoccine totum, et haec sunt omnia quibus beatae summa vitae colligitur? an aliquid aliud veritas docet quod his omnibus praeferatur? Nam et illa sufficientia, et ipsa incolumitas, vel propria vel amicorum, quamdiu temporalis est, pro aeternae vitae adeptione abjicienda est: quanquam fortasse corpus, animus vero nullo modo sanus existimandus est, qui non temporalibus aeterna praeponit; neque enim in tempore utiliter vivitur, nisi ad comparandum meritum quo in aeternitate vivatur”.

171·1. Tercer i últim punt de la tercera part de la definició de cristianisme, part començada al c. 168, en què hi havia el primer punt; el segon, al c. 170.

171·2. Jo 20, 31.

172·1. Mc 16, 15-16.

172·2. Ef 4, 5. BI *septimo* (interpretació de *III* com a *VII*), CED xº.

172·3. Jo 10, 7-10.

172·4. Jo 19, 30.

172·5. C. 203 i seg. i a la novena dignitat (c. 261-270), com indica al c. 204. També n'havia parlat al c. 162, § 1.

172·6. C. 199. BE no deixen espai per al capítol, CDI sí.

172·7. St. Agustí, *De doctrina christiana*, ll. 2, c. 42 (PL 34, 65-66): “Nam quidquid homo extra didicerit, si noxium est, ibi damnatur; si utile est, ibi invenitur. Et cum ibi quisque invenerit omnia quae utiliter alibi didicit, multo abundantius ibi invenit ea quae nusquam omnino alibi, sed in illarum tantummodo Scripturarum mirabili altitudine et mirabili humilitate discuntur”.

172·8. He 11, 6.

173·1. ‘Sense’ (*DCVB*, entrada *menys*, II.1); és a dir: ‘sense comptar, a més de’.

173·2. O sigui els musulmans, fills d’Hagar, l’esclava egípcia de Sara i mare d’Ismael (Gn 16, 1 i seg.).

173·3. No he trobat documentat aquest mot amb el sentit que sembla tenir aquí: ‘seguiment, acte de seguir’.

175·1. CED *sanch*.

175·2. Concretament als c. 281-289 i també en alguns d’anteriors.

175·3. Sa 7, 28: “Neminem enim diligit Deus, nisi eum qui cum sapientia inhabit”.

175·4. Trobem aquesta frase al *Polythecon* (florilegi poètic, del qual es conserva un ms. de l’any 1366), ll. 1, vers 495: “Quod natura negat, nemo feliciter audet: Displicet imprudens, unde placere putat” (CCCM, XCIII, p. 34; una nota cita les *Fabulae* en llatí “Gualteri Anglici”, d’Isop, recollides per L. Hervieux a *Les fabulistes latins...*, II, p. 324, en què efectivament hi ha aquests dos versos com a moralitat al final de la faula XVII: “De cane et asello”). Veg. també el primer llibre de les *Faules* d’Isop d’*Octo autores*, on hi ha el mateixos dos versos (darrers del “De catulo et asino”) amb *quando* en comptes d’*unde*.

175·5. Ecli 15, 22: “Non enim concupiscit multitudinem filiorum infidelium et inutilium”.

175·6. Ac 10, 35.

175·7. Is 9, 3 (i no pas c. *primer*, com diuen tots els còdexs).

175·8. Només trobo documentat aquest mot com a ‘arbust’ (*DCVB*, entrada *arbruscell*; *DECat*, entrada *arbre*, vol. I, p. 362a). En principi semblaria que ha de tenir un altre significat, com d’arbre fruïter, perquè el bosc n’és ple, d’arbusts, però potser el vol contraposar a grans arbres.

175·9. Ecle 1, 15.

175·10. Ecli 6, 6.

175·11. Ecli 16, 1 i 3.

175·12. Gn 6, 13 i seg.

175·13. Jt 7, 1-22.

175·14. Mt 22, 14 (i no pas c. 20, com diuen tots els còdexs).

176·1. ‘Esvalotar-se, fer crits de protesta contra alguna cosa’ (*DCVB*, entrada *esquivar*, acc. 4).

176·2. Ga 6, 7.

176·3. Ecli 7, 1.

176·4. Pr 16, 4: “Universa propter semetipsum operatus est Dominus”.

176·4bis. La referència a st. Agustí potser vol ser la mateixa del c. 14, § 3 (veg. la nota 14·4).

176·5. BI *hagues*. Segueixo la lliçó de CED: C *age*, ED *haia*. L'inc. ha procurat arreglar l'aparent manca de concordança canviant el *fa* anterior per *fonch*.

176·6. Ps 100, 1.

177·1. 'Perjudici' (DCVB, entrada *prejudici*, acc. 1).

177·2. St. Agustí, *De libero arbitrio*, ll. 3, c. 25, § 77 (PL 32, 1308-1309): "Tanta est autem pulchritudo justitiae, tanta jucunditas lucis aeternae, hoc est incommutabilis veritatis atque sapientiae, ut etiamsi non liceret amplius in ea manere quem unius diei mora, propter hoc solum innumerabiles anni hujus vitae pleni deliciis et circumfluentia temporalium bonorum recte meritoque contemnerentur. Non enim falso aut parvo affectu dictum est: *Quoniam melior est dies unus in atriis tuis super millia* (Psal. LXXXIII, 11)".

177·3. B *-lla* per *-la* (pronom personal).

177·4. 'Tingui intenció de' (DCVB, entrada *I.cor* II.3).

177·5. Frase anacolítica: sembla que hi sobra o *com* o *per* o bé hi falta un tros.

177·6. Ps 57, 11.

177·7. Com tantes vegades, passa de singular (*lo just* era el subjecte) a plural.

178·1. Al capítol anterior.

178·2. L'inc. és l'únic que diu *tua*, mot que lliga amb aquest fragment. BCED *sua*, que es deu referir a Déu.

178·3. B *trames*. La *a*: preposició final.

178·4. Al capítol anterior.

179·1. C. 173, § 2.

179·2. Es podria referir als origenians, encara que no sortiren pas de l'error dels sarraïns: "il est assuré, semble-t-il, que pour lui [Origènes], toutes les créatures devaient finalement être confirmées dans le bien" (DTC, 11, II, p. 1550). Veg. què en diu el mateix Eiximenis (c. 181, darrer §).

179·3. Llegiu *menava*.

179·4. Verb en singular (fora de ED, que fan *assignen*), quan abans el subjecte era plural: C *assignay*, I *assignauay*.

179·5. Ps 144, 9: "miserationes eius super omnia opera eius".

179·6. Jm 2, 13.

179·6bis. B omet *li* (CED), I *la*.

179·7. Mt 7, 2: "et in qua mensura mensi fueritis, remetietur vobis".

179·8. Ap 18, 7.

179·9. BI ometen *e no per tostemps*.

179·10. Veg. el c. 42, final del § 3, que contesta un argument a favor dels heretges del c. 29, § 6.

180·1. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 21 [i no pas 11, com diuen BI, ni 12, com diuen CED], c. 11 (PL 41, 725): "Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius, damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, servitutem. Quid horum est quod in breve tempus pro cuiusque peccati celeritate coarctetur, ut tanta vindicetur morula, quanta deprehenditur perpetratum, nisi forte talio?".

180·2. Os 13, 9.

180·3. Eccli 21, 4: "Quasi romphaea bis acuta omnis iniquitas".

180·4. Només I diu *eternal*, que sembla que hi cal, pel sentit.

180·5. St. Gregori, *Dialogorum libri IV*, ll. 4, c. 44 (PL 77, 404 i *Diàlegs* II, ll. 4, c. 46, p. 148).

180·6. No he trobat que ho digui; en tot cas hi ha algun fragment que s’hi assembla un xic, com el que es refereix a la gràcia, de l’epístola 194, Augustinus Sixto Romano presbytero, c. 5, § 19 (PL 33. 880): “Quod est ergo meritum hominis ante gratiam, quo merito percipiat gratiam, cum omne bonum meritum nostrum non in nobis faciat nisi gratia; et cum Deus coronat merita nostra, nihil aliud coronet quam munera sua?”; o bé a *De civitate Dei*, ll. 20, c. 1, § 2 (PL 41, 659): “Et homines plerumque aperte, semper occulte, luunt pro suis factis divinitus poenas, sive in hac vita, sive post mortem: quamvis nullus hominum agat recte, nisi divino adjuvetur auxilio...”. També podria ser que es referís a un d’aquests tres llocs, en què st. Agustí cita 2C 3, 5 (veg. el c. 181, § 2 i la nota 181·1): “Primo ista bona opera, si non ea praecessissent cogitationes bonae, nulla essent. Attendite itaque quid de ipsis cogitationibus dicat: ait enim scribens ad Corinthios: *Non quia idonei sumus cogitare aliquid a nobis, tanquam ex nobismetipsis; sed sufficientia nostra ex Deo est...*” (*De gratia et libero arbitrio*, c. 7, § 16, PL 44, 891); “Quomodo dicit liberi arbitrii elatus assertor [vol dir Pelagi]: «Quod possumus bene cogitare, Dei est; quod autem bene cogitamus, nostrum est?» Cui respondet humilis gratiae praedicator: *Non quia idonei sumus cogitare aliquid a nobis, quasi ex nobismetipsis; sed sufficientia nostra ex Deo est...*” (*De gratia Christi et de peccato originali*, c. 25, PL 44, 373-374); “Et ideo commendans istam gratiam, quae non datur secundum aliqua merita, sed efficit omnia bona merita: *Non quia idonei sumus*, inquit, *cogitare aliquid quasi ex nobismetipsis, sed sufficientia nostra ex Deo est...*” (*De praedestinatione sanctorum*, c. 2, § 5, PL 44, 962).

181·1. Sembla que faci referència al mateix lloc que el paràgraf 7 del capítol 180 (veg. la nota 180·6). L’Escriptura pot ser 2C 3, 4-5 (“Fiduciam autem talem habemus per Christum ad Deum: non quod sufficientes simus cogitare aliquid a nobis, quasi ex nobis: sed sufficientia nostra ex Deo est”), amb la segona part afegida per l’autor. Cf. c. 290, § 2, en què hi ha la mateixa citació i un raonament molt semblant.

181·2. Eccl 11, 3: “Si ceciderit lignum ad austrum aut ad aquilonem, in quocumque loco ceciderit ibi erit”. Error comú en la indicació de capítol, en què tots els còdexs posen una x de més (21).

181·3. Is 66, 24.

181·4. B *concorreguen*, C *concorrega* amb titlla nasal a la a.

181·5. Mt 25, 41.

181·6. C. 172 i seg.

182·1. BI *per tal que*.

182·2. En el mateix sentit que a la nota 79·4: ‘deposar, deixar en terra, desfer-se d’una cosa o renunciar-hi’ (*DECat*, entrada *posar*, vol VI, p. 739b).

182·3. Com a verb reflexiu, ‘atrevir-se, permetre’s, prendre’s la llibertat de fer alguna cosa’, igual que al c. 70 (nota 70·7) (*DGLC*, entrada *allerar*; *DCVB*, entrada *allerar* o *alleerar*; *DECat*, entrada *lleure*, vol. V, p. 193a). BI el fan sense pronom (*alerear* i *allerar* respectivament), en contra de CED: C *alleerar se*, ED *allerar se*. Trobem aquest mot en altres obres d’Eiximenis, com ara *Lo libre de les dones*, c. 12, p. 26, l. 13 (“no·s deu aleerar a”); c. 23, p. 41, l. 32 (“alereada”); c. 58, p. 97, l. 14 (“no s’aleeren de”).

182·4. CED *lexar se anar*. Hi deixo la lectura de BI, que pot tenir el sentit de ‘posar-se en possessió de, abandonar-se a’.

182·5. Veg. el c. 72, § penúltim i la nota 72·13.

182·6. Lc 16, 26 (i no pas Mt, com diuen tots els còdexs).

182·7. Vulgata: *chaos magnum*; és a dir: ‘caos, buit infinit, inferns’. Les versions catalanes diuen “abisme” (Bíblia de Montserrat i FBC) o “fossa” (BCI).

183·1. Veg. el comentari que fa Viera d'aquest capítol, i d'anteriors i posteriors (177-185), en relació amb Alfonso Martínez de Toledo ("Francesc Eiximenis (1340?-1409?) y Alfonso Martínez de Toledo (1398?-1470?): las ideas convergentes en sus obras", p. 7-8).

183·2. Astrònom àrab del s. VIII-IX. També Bradwardí (*De causa Dei*, p. 39-40) el fa autor de *De coniunctionibus*. Veg. la nota 102·2 i Vernet, *La cultura hispanoàrabe en Oriente y Occidente*, p. 66 i seg.

183·3. BCED posen un *no* davant del pronom *y*, error que devia venir de l'antígraf i que I mira de corregir traient *noy*.

184·1. L'opinió general que es pot arribar a la benaurança per "quascuna de les dites sectes": c. 172-175, ambdós inclosos, i 179.

184·1bis. Es deu referir al començament del c. 5 de la primera part, quan parla de l'ànima sensible, "quae est perfectio prima corporis naturalis instrumentalis secundum hoc quod apprehendit particularia et movetur voluntate" (*Liber de anima seu sextus de naturalibus*, I-II-III, p. 79).

184·2. Mt 24, 36 i Mc 13, 32. No ho diu quan "se'n pujà al cel", sinó abans de la passió.

184·3. Is 41, 23.

184·4. Tot el *De interpretatione vel Periermenias*, un sol llibre de 14 capítols, parla de raonaments veritables o falsos, judicis positius o negatius, però no hi he pas sabut trobar aquest raonament d'Eiximenis.

184·5. B *dcxiiij*, que corregeixo segons els altres testimonis i pel que diu més endavant en aquest mateix capítol.

184·6. B *les scriptures antiques*.

184·7. Veg. el c. 98, § 1, en què diu que Mahoma vingué l'any DCXIII.

184·8. 'Fa de mitjà' (?). Sembla un adjectiu format del gerundi d'un *mitjançar* transitiu, que no he trobat documentat amb aquest sentit.

184·9. El subjecte ha de ser *la secta*.

184·10. Veg. la nota 183·2.

185·1. C. 168 i seg.

185·2. Jb 5, 6: "Nihil in terra sine causa fit".

185·3. Rm 11, 33.

185·4. Mt 10, 29-31 (i no pas c. 6, com diuen tots els còdexs; el v. 26 d'aquest c. 6, però, parla dels ocells, que no sembren ni seguen ni recullen en graners, i Déu els alimenta).

185·4bis. Només I té el fragment *de saber què és aytal religió ne stament, ne és apte*. Els altres (BCED) deuen fer salt d'igual a igual.

185·5. Posada per aquests mateixos (al paràgraf anterior).

185·6. Tota l'estona es refereix a les proposicions d'aquest mateix capítol aportades pels qui diuen aquesta opinió.

185·7. Jo 1, 9.

186·1. Veg. la nota 161·1.

186·2. BI *podem* (D amb titlla nasal).

186·3. Ez 18, 20.

186·4. 'Perjudica' (*DCVB*, entrada *prejudicar*), com *prejudici* 'perjudici' (nota 177·1).

186·5. Present de subjuntiu (CEDI *salue*).

187·1. En tot aquest capítol fa referència al c. 185.

187·2. N'ha parlat a altres llocs, esp. als c. 22, 25, 26, etc.

187·3. No correspon pas a l'ep. 130b, *Ad Demetriadem*, “De servanda virginitate” (PL 22, 1107 i seg.), sinó que es tracta de la mateixa citació dels c. 42, 161 i 309 (veg. les notes 42·15, 161·6 i 309·3).

187·4. Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 7: *De Haereticis*, c. 12: *Cum ex iniuncto* (*Decretales*, col. 1677 i seg., concretament 1678), tret de “lib. 2 registri Innocentij iij”. Restitueixo el nom d'aquest sant pare a l'espai que deixen tots els còdexs.

187·5. Mc 16, 15-16. Barreja aquesta citació amb Mt 28 (també últim), 19, perquè “baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti” no és a Marc.

187·6. Frase anacolútica: hi sobra un *que* o n'hi falta un altre.

187·7. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 3, dist. 18 i 19 (PL 192, 792-798).

188·1. Continua rebatent els arguments del c. 185.

188·2. El que s'hi assembla més és al c. 175, final, encara que no diu exactament això, sinó que hi ha pocs elegits en comparació de la multitud de damnats.

188·3. St. Agustí té uns quants llibres contra pelagians, però potser es refereix a *De natura et gratia, ad Timasium et Jacobum, contra Pelagium*, c. 41 i seg. (PL 44, 247 i seg.).

189·1. Continua rebatent els arguments del c. 185.

189·2. Jb 42, 5 (Job); Ex 3, 4 i seg. (Moisés); Is 6, 1 i seg. (Isaïes); 2C 12, 1-4 i potser Ac 9, 3 i seg. (st. Pau); Ac 7, 55 i seg. (st. Esteve).

189·3. Jo 1, 18.

189·3bis. Els dos primers llibres d'aquesta obra parlen de causes, especialment el ll. 2 a partir del c. 3.

189·4. Veg., per exemple, *Summula Commentariorum seraphici Doctoris S. Bonaventurae in IV Libros Sententiarum*, p. 42-43.

190·1. Tots set “correlaris” són al c. 186.

190·2. És el segon el que diu això. Els deu incloure tots dos en el primer, o potser hi falta un fragment.

190·3. C. 200 (que restitueixo a l'espai que han deixat tots els còdexs), § 2; i també als c. 198, § 5 i 199, § 2.

190·4. He 11, 6.

190·5. Ecli 29, 24.

190·6. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 4, dist. 20, c. 1 (PL 192, 892-893), que també cita st. Agustí “lib. de Poenit. vera et falsa, cap. 17” i “cap. 18”.

190·7. C. 187, § 3.

190·8. Ps 50, 5.

190·9. Del verb *contendre* ‘disputar, lluitar’ (*DGLC*).

190·10. Present de subjuntiu (*CEDI porte*).

190·11. L'inc. arregla la frase afegint un *los* aquí.

191·1. Començada al c. 168.

191·2. Només I diu *de la sancta religió [...] diffinició*, que cal per al sentit de la frase.

191·3. Ps 118, 1. La Vulgata diu *quia* en comptes de *qui*.

191·4. Mt 7, 14.

191·5. St. Gregori, *Homiliarum in Ezechielem prophetam*, ll. 2, hom. 5, § 13 (PL 76, 993).

191·6. Hi ha una altra citació d'aquest abat al c. 198, § últim: “Ysaach abbat en lo seu libell”. A la biblioteca d'Eiximenis hi figurava el llibre “Ysach de contemplançione” (veg. Monfrin, “La Bibliothèque...”, p. 253), que Monfrin pensa que és *De contemptu mundi* d'Isaac de Nínive. Sebastià Janeras, a l'article “Isaac de Nínive, font de Francesc Eiximenis”, també

identifica aquest abat Isaac, citat a *Lo libre de les dones* i al *Libre dels àngels*, amb Isaac de Nínive.

191·7. St. Agustí, *Enarrationes in Psalmos*, al ps 30 “enarratio II”, sermó 1, sobre el v. 15 (PL 36, 238-239): “*Statuisti in spatioso pedes meos. Certe angusta via est (Matth. VII, 14): laboranti angusta est, amanti lata est. Eadem quae angusta est, lata fit*”.

192·1. BCED *diuisio*. Segueixo, pel sentit, la lectura de I, que deu rectificar.

192·2. Potser He 1, 4 i seg., però correspon més a He 2, 5 i seg.

192·3. BI no posen *e* davant d’*atractius*, cosa que comportaria una lectura un xic diferent.

192·4. B *uia*.

192·5. Per exemple, Ex 19, 5; 34, 9; Dt 7, 6; 9, 26-29; 14, 2; 26, 18; 32, 9 (poble o heretat); Is 5, 1-7 (vinya); 2C 6, 16 (temple); Ct 4, 8-9 (esposa); Ct 2, 10; 5, 2; 6, 3 (amiga); Ct 4, 9; 5, 2 (sor); Ct 2, 10; 5, 2; 6, 8 (coloma); Ct 4, 4 i 12 (castell, torre, *fons signatus*, ort).

193·1. Ps 2, 7-8.

193·2. Vegeu el c. 1.

193·3. Deixo l’espai com a l’original perquè no tenim aquesta obra.

193·3bis. L’inc. és l’únic que diu *qui sumariàment [...] a me*.

193·4. Llegiu *ceguetat*.

194·1. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 3, dist. 18 (*Si Christus meruit sibi et nobis, et quid sibi et quid nobis*) (PL 192, 792-794). No pot ser sinó aquesta distinció, en què els dos punts primers d’Eiximenis hi són, encara que no pas els altres dos, que podrien ser trets d’algun comentari a les *Sentències*.

194·2. Ef 1, 20-23; Col 1, 18 i Ac 4, 10-12 respectivament, encara que la darrera citació no hi correspon exactament.

195·1. Dt 7, 6.

195·2. Ac 10, 34-35. El sentit d’*acceptador* és ‘que fa accepció’.

195·3. Rm 10, 9-12.

195·4. Ga 3, 26-29.

195·5. CDI *en lo mon*.

196·1. Gn 17, 10-14.

196·2. Ex 20, 1 i seg.

196·3. Per exemple, l’eunuc que Felip adoctrinà i batejà: Ac 8, 26 i seg. De gentils que anaven a adorar a Jerusalem, Jo 12, 20: “*Erant autem quidam gentiles, ex his qui ascenderant ut adorarent in die festo*”.

196·4. Lliçó de CED, perquè la de BI, *preychs* (‘prèdica, sermó’, *DCVB*, entrada *preïc*), no hi va bé pel sentit.

196·5. Capítols 203-204 i c. 372, § 2.

196·6. Acabant al c. 167.

196·7. Jo 1, 17.

196·8. B *adueniment*, que sembla *lectio facillior* i error de repetició; C *exceniment*, E *exsenjment*, D *excenjment*, I *excenniment*. Deu voler dir ‘baixada’: veg. *exscensio*, *-ōnis* i *escensio*, *-ōnis* (*DLE*).

196·9. Veg. els c. 160-162, concretament c. 162, § 3. J. Perarnau cita aquest capítol 196 del *Primer* i en transcriu una part com a prova que Eiximenis “no fa ni la més mínima concessió a l’esquema trinitari joaquimita”, sinó que exposa “la idea tradicional i d’indiscutible major profunditat teològica, que divideix la situació salvífica del món en *lex naturae*, *lex scripturae*

i *lex gratiae*” (“La traducció catalana medieval del *Liber secretorum eventuum* de Joan de Rocatalhada”, *ATCA* 17 (1998), p. 56 i nota 89); veg. també les objeccions que hi fa A. Hauf, a la ressenya d’aquest article i un altre de Perernau, a *ATCA* 19 (2000), p. 701-711.

197·1. Només B presenta aquesta forma, enfront de CEDI, que diuen *cors*, és a dir, ‘curs’ (*DCVB*, entrades *cors* i *cós*).

197·2. Mt 11, 21.

197·3. Aquí trobem la frase principal de la subordinada que comença el capítol.

198·1. Boeci, *De consolatione philosophiae*, ll. 2, Metrum V (PL 63, 696 i seg.): “Felix nimium prior aetas, | Contenta fidelibus arvis, | Nec inertī perdita luxu; | Facili quae sera solebat | Jejunia solvere glande...”. Abans del vers diu: “Argumentum.- *Philosophia, posito discrimine inter vetera novaque tempora, ait, idcirco aetatem majorum nostra fuisse feliciorē, quod illi minori, quam nos, victus, vestitus, auri et regni cupiditate tenerentur*”.

198·2. Ecli 10, 15: “Quoniam initium omnis peccati est superbia”.

198·3. Ga 4, 4.

198·4. L’incunable arregla la frase posant un *que* després del *com*.

198·5. B *les*, I *ell les*. Potser correspon a *le·s*.

198·6. Segurament st. Agustí, *De Trinitate*, ll. 13, c. 10 (PL 42, 1024: “Quid vero hujus rei tanto isto indicio manifestius atque praeclarius, quam ut Dei Filius immutabiliter bonus, in se manens, quod erat, et a nobis pro nobis accipiens quod non erat, praeter suae naturae detrimentum, nostrae dignatus inire consortium, prius sine ullo malo suo merito mala nostra perferret...”).

198·7. Gn 15, 4 i seg. i Lc 1, 55 i 72-73.

198·8. He 11, 6.

198·9. BI ometen *crehegueren*. ED fan *e crehegueren en ell mes*. C elimina *e crehegueren en Déu*.

198·10. Ps 17, tot, especialment 2-3.

198·11. BI hi afegeixen el capítol 17 (*xvii^o*, *xvii*), que deu ser error de repetició, perquè no hi correspon. Es deu referir a tot el Deuteronomi o potser, més concretament, al c. 32 o al 33, v. 29.

198·12. El mateix “abat Ysaach” esmentat al c. 191, § 2 (nota 191·6).

199·1. No correspon al segon capítol. Deu voler dir el segon precedent, com fa a vegades, però en aquest cas és el tercer precedent (c. 196). També podria ser, però més improbablement, el c. 202: “De la diferència qui és entre aquestes tres leys”.

199·2. He 11, 6, com al c. anterior (198, § 6 i nota corresponent, 198·8).

199·3. Hug de Sant Víctor, *De sacramentis christianae fidei*, ll. 1, part 10, c. 8 (PL 176, 341): “Creator ad naturam, salvator ad gratiam. In his duobus totum est et unum, hoc est in quo ab initio fides credentium una est, quamvis in eadem fide in aliis major, in aliis minor de istis cognitio fuerit, secundum diversitatem temporum, sicut uno et eodem tempore, in aliis major in aliis minor invenitur cognitio de his ipsis secundum capacitatem personarum...”.

199·4. Ef 4, 5: “Unus Dominus, una fides, unum baptisma”.

199·5. La glossa de Walafriid Estrabó no diu això exactament. Sí que ho diu la de Nicolau de Lira a Ef 4 (*Glosa ordinaria*, vol. VI, f. 93vb): “*Una fides*. quia licet sint articuli multi in fide catholica: tamen omnes innituntur veritati diuine propter quam eis assentimus que est vna”.

199·6. Tots els còdexs deixen l’espai en blanc, fora de E, que no en deixa. Deu ser el c. 168, en què comença la tercera part de la definició de cristianisme, que dura fins al c. 191.

199·7. Ps 61, 9: “Sperate in eo, omnis congregatio populi; effundite coram illo corda vestra; Deus adiutor noster in aeternum”. Aquest *quibus*, que I corregeix en *quia*, manca a la Vulgata.

199·8. Ecli 24, 25.

199·9. Tots els còdexs diuen erradament *qui*.

199·10. Vegeu les notes 14·12 i 40·13, aquí agafat un tros abans. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 1, homilia 19. “Habita ad populum in basilica beati Laurentii martyris, Dominica in Septuagesima” (PL 76, 1153-1154): “Quis vero patrisfamilias similitudinem rectius tenet quam conditor noster, qui regit quos condidit, et electos suos sic in hoc mundo possidet, quasi subjectos dominus in domo? Qui habet vineam, universalem scilicet Ecclesiam, quae, ab Abel justo usque ad ultimum electum qui in fine mundi nasciturus est, quot sanctos protulit, quasi tot palmites misit”.

199·11. Tots els còdexs diuen *temps* en comptes de *ceps*, equivocació paleogràfica fàcil de fer.

199·12. Només I diu *és*; els altres *e*, potser perquè la *s* d’*és* i la primera de *sots* s’ajunten. Agafo la lliçó de I pel sentit.

199·12bis. BED manca *e-n aquell mateix loch hon ella és hedificada*.

199·13. B *a fer*, error paleogràfic fàcil de fer.

199·14. Llegiu-hi la preposició *a*, com fa I (CED ometen *ha loch*) i es veu pel sentit.

199·15. O sigui ‘executades’ (vegeu les notes 65·7 i 102·10).

199·15bis. BI *qui*, segurament per *qui hi*. CED *que*.

199·16. Per exemple, Ct 5, 1-2.

199·17. Ap 12, 1 i seg.

199·18. Pel sentit sembla que aquesta ha de ser la lectura correcta (*e-s*, o sigui *e és*), però els còdexs indiquen una puntuació que mena a una altra interpretació: “...en Déu; e aquella per què nós hi crehem és reverència...”.

200·1. Llegiu-hi la preposició *a*.

200·2. St. Agustí, *Enchiridion*, c. 118 [no pas el penúltim, perquè n’hi ha 122] (PL 40, 287): “Neque etiam antiquorum quicumque justorum praeter Christi fidem salutem potuit invenire”.

200·3. St. Agustí, epístola 190, Optato, c. 2, § 6 (PL 33, 859): “Cujus hominis ejusdemque Dei saluberrima fide, etiam illi justis facti sunt, qui, priusquam veniret in carne, crediderunt in carne venturum. Eadem namque fides est et nostra et illorum, quoniam hoc illi crediderunt futurum, quod nos credimus factum”.

200·4. Hug de Sant Víctor, *De sacramentis christianae fidei*, ll. 1, part 10, c. 6 [i no pas *quart*, com diuen tots els còdexs] (PL 176, 336): “Verum etiam quia aliquoties Scripturae testantur, nullum ab initio sine fide Christi esse salvatum”.

200·5. *Ibid.*, un xic abans, en aquest mateix c. 6 [i no pas *quint* com diuen tots els còdexs] (*loc. cit.*, col. 335-336): “sive una eademque fidei forma et in iis qui ab initio fuerunt et qui usque in finem credentes futuri sunt sanctis consistat [...] Sed illa quoque quae de sacramentis redemptionis nostrae in nativitate, et passione, et resurrectione et ascensione Salvatoris nostri mundo jam manifestata sunt, omnibus ab initio mundi justis et fidelibus, tam majoribus quam minoribus, eadem cognitione potuisse ventura”.

200·6. Del llatí *tūrificatio*, *-ōnis* ‘ofrena d’encens’ (veg. també el *DECat*, vol. IV, p. 229a, final de l’entrada *fum*).

200·7. Vegeu la nota 12·2.

200·8. Aquesta citació llatina, que Eiximenis arregla a la seva manera, continua de la del capítol anterior (veg. la nota 199·10; també la nota 14·12): “Hic itaque paterfamilias ad excolendam vineam suam mane, hora tertia, sexta, nona, et undecima operarios conducit,

quia a mundi hujus initio usque in finem ad erudiendam plebem fidelium praedicatores congregare non destitit”. CEDI *ad finem* en comptes d’*in finem*.

200·9. Vegeu el final del c. 104 i la nota corresponent (104·10).

200·10. Vegeu la nota 115·20.

200·11. BCED *quins*, que I rectifica: *que no*.

200·12. C. 162, § 4.

201·1. Només a I hi ha la lectura de la primera *proa* a aquesta segona.

201·2. Continua del segon, al capítol anterior.

201·3. Aquesta *e*, que és a tots els còdexs, deu fer una funció il·lativa.

201·4. Vegeu el *Credo in Deum* o *Symbolum Apostolorum*, que és al començament del breviari, a totes les parts (per exemple, *Breviarium Romanum*, Verna, p. 1 del “Psalterium”).

201·5. BC ometen *car tota la lig de gràcia se contén en la lig de scriptura*.

201·6. Ez 1, 16 i seg.

201·7. Només a I es llegeix aquest fragment: *creegueren que ja era vengut [...] quand lo veren*.

202·1. Als dos capítols següents, 203 i 204, i a partir del c. 206.

202·2. He, de fet tota la carta, però especialment a partir del c. 7.

202·3. Ga 3, 19 i Ac 7, 53.

202·4. Ga 3, 23 i seg.

202·5. També podríem llegir *st*; però llavors el subjecte seria st. Pau, que no ho diu pas.

202·6. Llegiu *exceptar*, com escriuen CI. El subjecte que a la primera frase condicional era plural (començament d’aquest paràgraf: *prenem*; BED *prenen*) passa a ser singular: *tu*. Igualment passa dues ratlles més avall.

202·7. Segurament He 10, 1.

203·1. El primer és al capítol anterior, segon paràgraf.

203·2. Ex 32, 7-14 i 31-34.

203·3. Segurament He c. 2-4, però especialment 3, 1-6.

203·3bis. CED *honrat*.

203·4. Ex 28, 1 i seg. i Ecl 45, 7-27. En comptes d’*ordenà* (llicó de I), B fa *orna*, C *ordona*, amb lletra diferent, també antiga, sobre una paraula esborrada que sembla que començava amb *h*, ED *elegi*.

203·5. He 5, 5-10.

203·6. He 7, 1-3.

203·7. He 7, 12.

203·8. Decretals de Gregori IX, ll. 1, títol 2: *De Constitutionibus*, c. 3 (*Decretales*, col. 16-17): “Translato sacerdotio necesse est, vt legis translatio fiat. Quia enim simul et ab eodem et sub eadem sponsione vtraque data sunt: quod de vno dicitur, necesse est, vt de altero intelligatur”.

203·9. Lv 26, 10.

203·10. He 5, 1-10; He 6, 19-8, 13.

203·11. Ps 109, 4, ja citat per st. Pau (He 7, 21).

203·12. He 7, 1 i seg.

203·13. *passar e* és lectura de C, que afegeix la *e* per sobre de la línia. ED *passar*. B *parlar*. I omissió, potser perquè ho ha volgut arreglar.

203·14. Vegeu la nota 203·11.

203·15. Dt 4, 8.

203·16. He 8, 1 i seg. incloent-hi el c. 9.

203·17. Dt 18, 18-19.

203·18. Vegeu els c. 204 i 261-270.

203·19. Ex 25, 40, seguint st. Pau (He 8, 5).

203·20. Llegiu *mont*, com escriuen ED.

204·1. He 9, 1 i seg.

204·2. La taula i els pans d'ofrena són la segona i la tercera coses. *Proposició* (*preposició* segons B) és llatanisme: “propositio panum” (Vulgata, He 9, 2). L'incunable afegeix una *e* davant de *lla*.

204·2bis. BI *en*.

204·3. He 9, 8 i seg., i abans.

204·4. Ap 13, 8.

204·5. Frase mal resolta; sembla que abans dels *si:s* falta algun mot, com “s’han mantingut” o alguna cosa així.

204·6. He c. 9-10.

204·7. Ps 39, 7.

204·8. Is 1, 11.

204·9. Os 6, 6: “Quia misericordiam volui, et non sacrificium; et scientiam Dei plus quam holocausta”. BI, que diuen *terç* i jo corregeixo per *sisè*, deuen haver interpretat un VI de l'antígraf com un III (a CED manca: han saltat de *propheta* a *profeta*).

204·10. MI 1, 10-11.

204·11. Tots els còdexs hi deixen espai menys E, que no n’hi deixa. En parla als capítols 262-270 i 355-356.

204·12. Ex 19, 16-19.

204·13. C. 261 i següents.

205·1. Al *Terç* (c. 270, III, p. 112) atribueix aquesta frase als filòsofs, si bé al cap de poc cita Aristòtil: “...e per tal dien los philòsofs: *Dato uno inconuenienti sequuntur infinita. Et alibi: Paruus error in principio magnus est in fine*. E volen dir que a un vici se seguexen infinits, e per tal, qui és acostumat a un vici, molts d’altres n’a en sí. E diu, encara, que lo mal e la error qui és poca al començament, a la fi és gran. Per tal diu Aristòtil: *Principiis obsta*, ço és: guarda’t, tostemp, que comences, car pus la cosa és començada, si mala és, ja’t té l’ànima ligada”. Trobem aquesta mateixa citació a la qüestió IV, resposta a la conclusió, de les *Quaestiones disputatae de scientia Christi* de sant Bonaventura: “un error petit al començament es fa gran al final” (“*modicus error in principio magnus est in fine*”), que en nota els editors indiquen que és d’Aristòtil, *De caelo et mundo*, I, 33 (c. 5) (*Obres escollides*, p. 150, i *Obras de San Buenaventura*, vol. II, p. 196). Cf., així mateix: “Com diu Aristòtil, un petit error i discòrdia al començament, al final s’ha fet molt gran” (versió moderna de Josep Palomero del *Regiment de la cosa pública*, capítol XXXII, p. 178, citació treta, segons la nota a peu de pàgina, de “*Política*, V, cap. IV”). I la versió de l’incunable del *Dotzè* diu: “...com diu Aristòtil, pocha error en lo començament és fort gran a la fi” (c. 388, f. x6v, segona columna. Puntuació i majúscules modernitzades).

205·2. Jo 8, 3-11.

205·3. Segurament Ga 5, 3-6.

205·4. Veg. Jn 3, 1-10 per a Nínive i 4R 20, 1-7 i Is 38, 1-21 per a Ezequies.

205·5. Mt 5, 31-32 i 38-44.

205·6. Veg. els c. 72, penúltim paràgraf (i la nota corresponent: 72·13), i 182, penúltim paràgraf.

205·7. St. Ambròs, *Expositio Evangelii secundum Lucam*, ll. 2 (exposant el v. 67), § 33 (PL 15, 1564): “Novit Dominus mutare sententiam, si tu noveris emendare delictum (*De poenit., dist. 1, cap. Novit Dominus*)”.

205·8. Mt 5, 17.

205·9. A B manca *la ley*, on segurament diria *la lig* si el copista no l’hagués omès.

206·1. Llegiu *excés*, com indiquen els altres testimonis.

206·2. Segons l’*Atlas Català de Cresques Abraham*, p. 6 i 120, el riu Tanaïs (o Tanay) és el Don. També en parla st. Isidor (Tanai) a les *Etimologies*, ll. 14, c. 4, § 2 (PL 82, 504).

206·3. Al final del paràgraf següent identifica aquests “mollons de Olixes” amb les illes “apellades Gades de Ulixes”; per tant, sembla que es refereix a Cadis, que a les *Etimologies* de st. Isidor també es té per illa, ll. 14, c. 4, § 2 i c. 6, § 7 (PL 82, 504 i 513): “Europa autem in tertiam partem orbis divisa, incipit a flumine Tanai, descendens ad Occasum per Septentrionalem oceanum usque ad fines Hispaniae [...] et in insula Gadibus finitur” i “*Gades*, insula in fine Baeticae provinciae sita, quae dirimit Europam ab Africa, in qua Herculis columnae visuntur...”. Sant Isidor hi parla de les columnes d’Hèrcules, i el mateix Eiximenis al c. 23 del *Dotzè* també parla de Cadis amb referència a Hèrcules i no pas a Ulisses com aquí, al final del paràgraf següent (“E les dites torres o pilars estan encara aquí e són apellades les Gades de Hèrcules”, *Dotzè llibre del Crestià*, I,1, c. 23, p. 48, l. 29-30).

206·4. Veg. *Etymologiarum*, ll. 15, c. 1, § 70 (PL 82, 535): “*Olyssipona*, ab *Ulysse* est condita et nuncupata”. L’inc. diu *vlisbona*, topònim que fa més clara la relació amb l’origen que en dóna.

206·5. Ps 71, 8.

206·6. La glossa no és de Gn 9, 27, on hi ha la benedicció, sinó de Gn 10, 1-2. És tant a la *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira (vol. I, f. 57va) com a la de Walafrid Estrabó, que és la que transcriu (PL 113, 113): “«Japheth». Minoris filii, de quo nati sunt septem filii, qui tenuerunt septentrionalem regionem a Tauro et Amano, montibus Ciliciae et Syriae, usque ad fluvium Tanaim, in Europa vero usque ad Gadira”. CEDI diuen *flum* en comptes de *fluvi*.

206·7. Gn 9, 27.

207·1. Ps 18, 5.

207·2. Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria* (vol. III, al final d’aquest salm 18, f. 111v, col. dreta): “...quia vivente beato Petro fides Christi predicata est vsque in franciam: que est in vltimo climate versus occidentem. vnde et Senonis fundata est ecclesia in nomine beati Petri viui: quia ipso vivente consecrata est”. No és a Walafrid Estrabó.

207·3. Veg. els c. 72-73.

207·4. Veg. els c. 75-81.

207·5. Per a aquest fragment i tot aquest capítol, veg. el c. 73.

207·6. ‘Commocions, agitacions fortes’ (*DCVB*, entrada *concussió*).

207·7. Ap 13, 1 i seg.

207·8. Veg. els c. 63, 71, 73 i 96-103.

207·8bis. B *desconfit e apres*, CDI *pres e destrouit*, E *pres edestroujt*.

207·9. L’orde dels templers va ser abolit el 1311 pel papa Climent V [i no pas Martí] en el concili de Viena del Delfinat.

207·10. Frederic II, emperador de 1197 a 1250 (veg. la nota 73·8).

207·11. Veg. els c. 73 i 102.

207·12. Present d’indicatiu, com indiquen els altres còdexs: C *subiuga*, ED *subjuga*, I *subjuga*.

- 208·1.** Les terres del preste Joan, país imaginari d'Àsia, se situaven més o menys al país dels Tàtars, dels mongols (veg. per a aquests noms la introducció d'Albert Hauf a *La flor de les històries d'Orient* d'Aitó de Gorigos), i també, més tard, a Etiòpia.
- 208·1bis.** B *responch* e en comptes de *responent*.
- 208·2.** Gn 9, 27. Veg. el c. 206, penúltim paràgraf.
- 208·3.** Fl 2, 9 [i no pas *sexto*, com diuen BCI (C amb xifres; ED manca)].
- 208·4.** Només I té aquesta lliçó: *en què nós som huy [...] occident*.
- 208·5.** CEDI diuen *habitacions* en comptes d'*habitalls*.
- 208·6.** 'Executada' (veg. les notes 65·7, 102·10, 199·15).
- 208·7.** Cap. 206, quart paràgraf. BCI fan el capítol equivoccat: 169.
- 208·8.** Ps 71, 8, que tots els còdexs equivoquen en *setanta-set*, amb lletres o xifres (D corregit). Els mots *scilicet Christus* no són a la Vulgata.
- 208·9.** 'Coratjosos' (DCVB, entrada *3.cordat*, -ada). Veg. la nota 64·3.
- 208·10.** 'Danys' (DCVB, entrada *nocument*).
- 208·11.** A les *Etimologies* no ho diu pas.
- 208·12.** Nm 2, 18-24. B *lo trip* (masculí) però *aquella* totes dues vegades, demostratiu que corregeixo perquè sempre fa *trip* masculí; aquí només I el fa femení.
- 208·13.** Cap. 71 i seg.
- 208·14.** Cap. 52 i seg.
- 208·14bis.** És a dir: el "poble crexent e dilatat" de poques ratlles més amunt.
- 208·15.** Ps 79, 2-3: "Qui sedes super cherubim, manifestare coram Epharim, Beniamin, et Manasse. Excita potentiam tuam, et veni, ut salvos facias nos". Potser aquest *suple*, imperatiu, vol ser *supplet*, tercera persona del present d'indicatiu, 'completa', amb oblit de la *t*.
- 208·16.** BCI mantenen la preposició llatina, aquí; ED l'han substituïda per *de*.
- 208·17.** Mt 8, 11-12.
- 208·18.** Veg. les *Etimologies* d'Isidor, ll. 14, c. 4, § 28 (PL 82, 509): "Ipsa [*Hispania*] est, et vere *Hesperia*, ab *Hespero* stella Occidentali dicta".
- 209·1.** Tant es pot interpretar *Jebus* com *Iebus*; ho faig a la catalana.
- 209·2.** Llegiu *mont*. La visió de Jacob és a Gn 28, 10-19, encara que no hi ha cap temple ni passió de Jesucrist. El mont Morià, on Salomó féu edificar el temple (2P 3, 1: "Et coepit Salomon aedificare domum Domini in Ierusalem in monte Moria, qui demonstratus fuerat David petri eius..."), no sembla pas que sigui el mateix del Calvari. Per l'explicació de la muntanya de Morià que fa Bartholomaeus Anglicus a *De proprietatibus rerum*, ll. 14, c. 25, veiem que es refereix a aquesta visió.
- 209·3.** Aquest *Emperò* enllaça amb el *jatsia* de començament del § 1.
- 209·4.** 3R (1R actual) 11, 7.
- 209·5.** Encara que no hi ha explícitament el nom de Moloc, es pot referir, per exemple, a 4R 16, 3; 17, 12-17; 23, 10.
- 209·6.** 3R [i no pas *quart*, com diuen tots els còdexs] 22, 24-27 i 2P 36, 15-16, que aporten maltractaments que sofrien els profetes, però no pas la mort.
- 209·7.** 2M 6, 1-4, però són els pagans i no els jueus qui ho fan.
- 209·8.** Sant Esteve: Ac 7, 58-60. A Ac 12, 2 hi ha la mort de sant Jaume Major; la del Menor, que Eiximenis fa una sola persona amb el Jaume bisbe de Jerusalem, deu ser treta de la tradició.
- 209·8bis.** BI *fugiren* en comptes de *fugaren*; és a dir: 'feren fugir' (DCVB, entrada *fugar*).
- 209·9.** Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXII, c. 1: *Omnes sive patriarchii* (PL 187, 121-123), igual que al c. 212, que no és de cap Lleó papa, sinó de "Nicolaus Papa II". En aquesta distinció no hi ha res de cap papa Lleó; per tant, deu ser equivocació de tots per "lo papa".

209·10. És a dir: la santa faç, venerada a Roma des del s. VIII i que Bonifaci VIII traslladà al Vaticà l'any 1297, segons la *GEC*. Pel que fa a la imatge de la Mare de Déu, veg. l'article de Marta Crispí "La difusió de les *veròniques* de la Mare de Déu a les catedrals de la Corona d'Aragó a finals de l'edat mitjana" (p. 85), on aporta la referència d'Eiximenis de la *Vida de Jesucrist* que l'havia vista en un viatge. Segons l'autora, era una de les imatges més prestigioses de Roma i se li atribuïa la guarició de la pesta negra de tota la població romana. Les "veròniques" de què parla en aquest article són figures de la Mare de Déu i no pas la santa faç.

209·10bis. En comptes de *Sancta Maria*, BI fan *la casa* i ED omissió. Segueixo la lliçó de C, que sembla la bona (veg. el c. 153, § 3 i la nota 153·6).

209·11. Tots els còdexs tenen una lliçó equivocada, per confusió gràfica fàcil de fer: B *ueritanum*, CED *viritanum*, I *varicanum*. Les restes dels caps de sant Pere i sant Pau es van portar al *Sancta sanctorum* de Sant Joan del Laterà l'any 1370. Actualment són sobre l'altar major en dues custòdies de plata (veg. *Roma 2000. Guia del jubileo*, p. 106).

210·1. 3R 11, 32; 2P 6, 6; Ez 5, 5.

210·2. Plini el Vell, *Naturalis historiae*, ll. 11, c. 17 (*Histoire naturelle*, p. 45): "...non constat inter auctores, rex nullumne solus habeat aculeum, maiestate tantum armatus, an dederit quidem eum natura, sed usum eius illi tantum negauerit. Illud constat, imperatorem aculeo non uti". Veg. la mateixa citació al Dotzè (*Dotzè llibre del Crestià*, II,1, c. 597, p. 299, l. 74).

210·3. Veg. el cap. 118, final del § 2, i la nota corresponent (118·4).

210·3bis. Només ED diuen *bondat*.

210·4. Sant Bernat, *De consideratione*, Ad Eugenium tertium, ll. 4, c. 2 "De cleri et populi Romani moribus agit, et de veterum Pastorum cura ac vigilantia" (PL 182, 774-775; versió catalana a Bernat de Claravall, *La consideració*, p. 110-111), amb algunes diferències: "Ante omnia sapientes sunt ut facient mala, bonum autem facere nesciunt. Hi invisi terrae et coelo: utrique iniecere manus, impii in Deum, temerarii in sancta, seditiosi in invicem, aemuli in vicinos, inhumani in extraneos: quos neminem amantes amat nemo; et cum timeri affectant ab omnibus, omnes timeant necesse est. Hi sunt qui subesse non sustinent, praeesse non norunt; superioribus infideles, inferioribus importabiles. Hi inverecondi, ad petendum, ad negandum frontosi. Hi importuni ut accipiant, inquieti donec accipiant, ingrati ubi acceperint. Docuerunt linguam suam grandia loqui, cum operentur exigua. Largissimi promissores, et parcissimi exhibitores: blandissimi adulescentes, et mordacissimi detractores: simplicissimi dissimulatores, et malignissimi proditores". He canviat algunes paraules del text del *Crestià* (veg. l'aparat) perquè eren incorrectes o perquè la traducció ho indica.

211·1. Sant Agustí, *De civitate Dei*, ll. 5, c. 12, § 1 (PL 41, 154): "Veteres igitur primique Romani, quantum eorum docet et commendat historia, [...] tamen *laudis avidi pecuniae liberales erant, gloriam ingentem, divitias honestas volebant* (*Sallust. in Catil., cap. 7*): hanc ardentissime dilexerunt...". No ho diu pas en sentit negatiu, com fa Eiximenis.

211·2. Sant Gregori, *Homiliarum in Ezechielem prophetam*, ll. 2, hom. 6 [18, en altres llocs], § 22 (PL 76, 1010-1011): "Ipsa autem quae aliquando mundi domina esse videbatur qualis remanserit Roma conspicimus. [...] Ubi autem sunt qui in ejus aliquando gloria laetabantur? Ubi eorum pompa? Ubi superbia? Ubi frequens et immoderatum gaudium?" L'homilia 19 (o 7) no diu res contra els romans.

211·3. 'Arreplegadissos' (*DCVB*, entrada *arrodoladís, -issa*).

211·4. Al capítol anterior.

211·5. Es deu referir a la destrucció de Babilònia: Is 13, 19-14, 6.

211·6. Joaquim de Fiore (veg. la nota 29·12). Robert Lerner (“On the Authorship of the Fourteenth-Century Franciscan Joachite treatise *De triplici statu mundi*”, p. 13, nota 17) pensa que es refereix al *Comentari d’Isaïes* del Pseudo-Joaquim, que Eiximenis tenia a la seva biblioteca (veg. Monfrin, “La Bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)”, p. 248-249, núm. 9, de *Studia bibliographica*).

211·6bis. B lo qual, C lo qual temps, ED lo qual temps promes, I los quals e per mes.

211·7. Sant Gregori, *Dialogorum*, ll. 2, c. 15 (PL 66, 162 i *Diàlegs I*, FBM, núm. 260, p. 94): “Roma a gentibus non exterminabitur, sed tempestatibus, coruscis, et turbinibus, ac terrae motu fatigata, in semetipsa marcescet. Cujus profetiae mysteria nobis jam facta sunt luce clariora, qui in hac urbe dissoluta moenia, eversas domos, destructas ecclesias turbine cernimus, ejusque aedificia longo senio lassata, quia ruinis crebrescentibus prosternantur, videmus”.

211·8. Deu ser *torballó*, mot que no he trobat documentat. Sembla evident, però, que és relacionat amb *torb*. Correspon al llatí *turbinibus* (veg. la nota anterior), o sigui *turbo*, -*īnis* ‘remolí, terbolí [de vent i d’aigua]’ (DLC).

212·1. Pere Llombard, *Sententiarum libri quatuor*, ll. 1, dist. 45 [n’hi ha 48, i aquesta 45 és la primera que parla de la voluntat de Déu] (“De voluntate Dei, quae essentia Dei est una et aeterna. Et de signis ejus”), sobretot el § 4 (PL 192, 642): “Haec itaque summe bona voluntas causa est omnium quae naturaliter fiunt, vel facta sive futura sint; quae nulla praeventa est causa, quia aeterna est. Ideoque causa ipsius quaerenda non est [...] Ecce his auctoritatibus aperte insinuat quod voluntatis Dei causa nulla est, et ideo querenda non est”.

212·2. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXI, c. 3, tret de “Gelasius”: *Quamvis universae*, i dist. XXII, c. 2, tret de l’ep. III, c. 3 d’“Anacletus”: *Sacrosancta Romana et apostolica ecclesia* (PL 187, 119 i 123 respectivament). Veg. el c. 132, § 2, que cita la mateixa dist. XXII i el mateix c. *Sacrosancta*.

212·3. *Ibid.*, dist. XXII, c. 1, tret de “Nicolaus Papa II”: *Omnes sive patriarchii* (PL 187, 121-123). Igual que al c. 209, § 3.

212·4. *Ibid.*, dist. XII, c. 2, tret de “Gregorius Papa IV”: *Praeceptis apostolicis non dura* [no pas *preceptum*, com diuen tots els còdexs], i c. 1, tret de “Calixtus Papa I”: *Non decet a capita membra discedere* (PL 187, 62 i 61 respectivament).

212·5. *Ibid.*, dist. XIX, c. 3, tret “ex Capitulis Caroli Imperatoris”: *In memoriam B. Petri apostoli* (PL 187, 106-107).

213·1. Pr 16, 4: “Universa propter semetipsum operatus est Dominus”, mateixa citació i interpretació que al c. 176, § 4.

213·2. Llegiu *ceguetat*.

213·3. Dt 28, 1.

213·4. Jo 21, 15-17.

213·5. Aquí trobem la frase principal de les subordinades que començaven a “Com, donchs, tostemps de la ciutat de Roma...”, cinc o sis línies més amunt.

213·6. Is 21, 4-5: “Babylon dilecta mea posita est mihi in miraculum. Pone mensam, contemplare in specula”.

213·7. ‘Rellotge’ (veg. la nota 53·12).

213·8. Is 38, 8 (i 4R 20, 11), també citat al c. 53, § 6.

213·9. Veg. el c. 153 a partir del § 2, i més concretament el 3, i les notes corresponents.

213·10. Pel sentit, sembla que s’ha d’agafar com a condicional. CED el fan futur.

213·11. Is 60, 1 i seg.

213·12. C. 354, § 2 i 3.

213·13. Lleó el Gran, hom. 69 (LXXXII), *In natali apostolorum Petri et Pauli* (Sermons, IV, SC 200, p. 48): “Isti enim sunt viri per quos tibi Evangelium Christi, Roma, resplenduit; et quae eras magistra erroris, facta es discipula veritatis. [...] Isti sunt qui te ad hanc gloriam provexerunt, ut gens sancta, populus electus, civitas sacerdotalis et regia, per sacram beati Petri sedem caput orbis effecta, latius praesideres religione divina quam dominatione terrena”. Al c. 37, § 4 hi ha una referència al mateix sermó, però un altre fragment (veg. la nota 37·13).

214·1. Com a molts altres llocs, *aprova* en el sentit de ‘prova’, com diuen CEDI.

214·2. Llegiu *detestació*, com diuen CDI (E manca).

214·3. Codi de Justinià (*Corpus iuris civilis*, vol. II *Codex Iustinianus*, p. 373-374), ll. 9, títol VIII: *Ad legem Iuliam maiestatis*.

214·4. Lc 19, 41-44 [tots diuen equivocadament 12, amb lletres o xifres, en comptes de 19].

214·5. Dn 9, 26.

214·6. De la Vulgata “hebdomades sexaginta duae”.

214·7. Is 1, 7.

214·7bis. B *pensa ne prea*, CED *presa*. Sembla que ha de ser aquesta lliçó de I si comparem aquesta construcció amb la dels c. 131, § penúltim (nota 131·8) i 276, § 2 (*prea e posa* i *presar e proposar* respectivament).

214·8. 1Tm 1, 13: “sed misericordiam Dei consecutus sum, quia ignorans feci incredulitate”.

214·9. CED *excessiua* en comptes d’*excessible*.

214·10. Veg. el c. 211, § 3 (i la nota corresponent: 211·7), referent a st. Gregori, *Dialogorum*, ll. 2.

214·11. Lactancius, o sigui Luci Cecili Firmià, no té pas cap obra que se’n digui *Sobre el Gènesi*. Veg. més endavant el c. 270, penúltim §. Deu voler dir el ll. 7, c. 14 i seg. de les *Divinae institutiones* (PL 6, 779 i seg.), en què, encara que no he trobat que hi digui això, parla dels darrers temps i de d’Anticrist. Per a la tradició sobre l’Anticrist de Daniel, Lactanci, Pseudo-Metodi, veg. Verhelst, “La préhistoire des conceptions d’Adson concernant l’Antichrist”, p. 61-95. Veg. la mateixa citació d’Eiximenis, també sense seguretat, al *Terç* (c. 113, vol. II, p. 14): “e senyoria de christians hi durà fort poch, ans he entès que diu Lactàncius (*Super Genesim*) que la terra aquella jamés no serà de christians fins a la fi del món”.

214·12. No és pas l’*Epistola Methodii De Antichristo*, treta del *De ortu et tempore Antichristi* d’Adso Dervensis (ed. de Verhelst, p. 146-152) perquè no hi diu res d’això. Es deu referir a les *Revelationes* (o *Sermo sancti Methodii episcopi Paterensis de regno gentium et in novissimis temporibus certa demonstratio*) atribuïdes a Metodi d’Olimp, profecia de la fi del món, escrita per un siria al s. VI o VII i traduïda al llatí al s. VIII, que fou molt popular durant tota l’edat mitjana (veg. *DTC*, 10, II, p. 1606-1614, entrada *Metodi d’Olimp*; Bohigas, “Prediccions i profecies...”, p. 97 i nota corresponent, i Josep Izquierdo, “«Emperò piadosament se creu per los feels»: la tradició occitano-catalana medieval de l’apòcrif Evangelium Nicodemi”, a Badia i Soler, *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, p. 27-28). Al *Liber revelationum* de Metodi d’Olimp (ms. 124 de la BUB, f. 47v-50v, esp. f. 50r) hi trobem algun detall dels que diu aquí Eiximenis. Veg. l’article de Perarnau “La traducció catalana medieval del *Liber secretorum eventuum* de Joan de Rocatalhada”, *ATCA* 17 (1998), p. 45-46 i nota 65, on cita, per la relació que té amb aquest fragment, el c. 466 del *Dotzè*, transcrit per A. Rubió i Lluch a *Documents per l’història de la cultura catalana medieval*, vol. I, p. 372, d’on el copio aquí: “Que han dit alguns dels regnes presents e de lur durada e de novell imperi.- Si tu m demanes aquestes presents senyories demunt dites de christians si durara [sic] fins a la fi del mon, respon te que no u se. es ver que alsguns passats han parlat d aquesta materia e han posat que apres la reformacio del mon, la qual dien que s a

fer dins lo centenar present en que comptam .mcccclxxxv., apres d aquest centenar so dien se mudara la seu papal en Jherusalem, e dien que aqui haura novell papa e novell emperador, e seran abdos de linatge dels jueus convertits a la fe..... dien encara que aço fet, tota potestat reyal cessara en lo mon, sino solament en la casa de França, qui durara longuament, per tal cant tost [*sic*] temps ha defesa la sancta Esgleya christiana e ha posat lo papa, nou veguades en la cadira papal, gitat d aquella per enamichs de la fe o per heretges o per tyrans o per antipapes. e dien que lavors regnara per tot lo mon la justicia popular, que s regira sots un papa e sots un emperador, fins a la fi del mon, axi que no y haura altra princep ne rey pus, sino axi com dit es, e cascuna comunitat regira si mateixa e sera feta pau per tot lo mon fins a la fi del mon, ans del adveniment de l Antichrist, e apres se levava general guerra per tot lo mon”. Veg., a més, per a aquest tema de les profecies en Eiximenis i la relació amb les del seu temps, el capítol 5 del primer volum de la tesi doctoral d’Albert Hauf (*La Vita Christi de Fr. Francesc Eiximenis (1340?-1409), y la tradición de las VC medievales*, concretament les pàgines 100-103 i les notes corresponents); l’“Estudio preliminar” del mateix autor a *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)* de J. M. Pou y Martí, esp. p. 101-112; “La huella de Ubertino de Casale en el preerasmismo hispánico: el caso de fra Francesc Eiximenis, O.F.M.”, p. 128-129, també d’A. Hauf; “Eiximenis i la tradició profètica” i “On the Authorship of the Fourteenth-Century Franciscan Joachite Treatise *De triplici statu mundi*” de Robert E. Lerner, i “El *De triplici statu mundi* no és de Francesc Eiximenis” (*Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, XLIX, 2008, p. 279-325) de Josep Perarnau.

215.1. Decretals de Gregori IX, ll. 1, títol 2: *De Constitutionibus*, c. 3 (*Decretales*, col. 16-17): “Translato sacerdotio necesse est, vt legis translatio fiat...” (com al c. 203, § 2). La glossa d’aquesta decretal diu: “Quod de vno connexorum statuitur, ad aliud connexum extenditur”.

215.2. No pas al c. 176, com coincideixen a escriure tots els còdexs. Potser vol dir els c. 76 i següents (conversió de Constantí a Roma) i han pres la *c* de *capítol* per *100*; o, més probablement, es refereix al c. 213, que raona per què Roma ha de ser cap de “chrestientat”.

215.3. C. 210, § 1.

215.4. 1M 8, 1 i seg.

215.4bis. Verb en plural pel sentit plural de *molta persona devota*, encara que B el fa singular (*habita*).

215.5. Veg. el c. 209, § 4 i la nota corresponent (209·10).

215.6. Al final del capítol anterior (vegeu-ne l’última nota, 214·12). Sobre aquests capítols d’Eiximenis i aquestes prediccions, vegeu els comentaris de J. Perarnau a “La traducció catalana medieval del *Liber secretorum eventuum* de Joan de Rocatalhada”, *ATCA* 17 (1998), p. 7-66, aquí esp. p. 45-47 i les notes corresponents, l’article del mateix autor “El *De triplici statu mundi* no és de Francesc Eiximenis”, ja citat a la nota 214·12, i el de Robert E. Lerner “On the Authorship of the Fourteenth-Century Franciscan Joachite Treatise *De triplici statu mundi*”.

216.1. Gn 49, 8-10.

216.2. B *sectecio* (que es podria arribar a llegir *seccecio*); C *ça intencio que*; ED *sa intencio que*; I *que la sua successio*. Deu voler ser *successió que*, lliçó que escric. CED han anat per un cantó i I ha mirat d’arreglar-ho, sembla.

216.3. Ap 5, 5.

216.4. Nicolau de Lira [no a Walafrid Estrabó], *Glosa ordinaria* (vol. I, f. 268rb, comentant Nm 2, 2): “Sed dicunt aliqui hebraei quod vexillum cuiuslibet tribus erat simile in colore

lapidi posito in rationali in quo erat sculptum nomen sui patriarche...”. Evidentment per *libre* s’ha d’entendre *capítol* (I omet *segon*).

216·5. Ex 28, 15-30 (també Ex 39, 10 i seg.).

217·1. Gn 38, 14-18.

217·2. Per exemple, Is 23, 17 i Ez 16, 8 i seg.

217·3. C. 132-140.

217·4. Jo 1, 16-17.

218·1. Raban Maur, *Commentariorum in Matthaeum*, ll. 5, c. 13 (PL 107, 955-956): “Verum differt inter συναγωγήν, quae *congregatio*, et ἐκκλησίαν quae *convocatio* interpretatur, quod veteris instrumenti populus, utroque vocabulo, novi autem tantum Ecclesia nuncupatur. Quia videlicet et pecora et inanimae quaeque res congregari in unum possunt, convocari vero non nisi ratione utentia possunt...”.

218·2. 1C 11, 22.

218·3. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XLII, c. 5, tret “ex Concilio Carthagensi III, c. 30” (PL 187, 224): “Nulli episcopi vel clerici in ecclesia conviventur, nisi forte transeuntes hospitiorum necessitate illic reficiantur. Populi etiam ab huiusmodi conviviis quantum potest fieri prohibeantur”.

218·4. Decret de Gracià, 2a. part, causa II, q. I, c. 7, tret de “Gregorius *Joanni Defensori, eunti in Hispaniam, lib. XI, epist. 50*” (PL 187, 583-587): “Imprimis requirendum est de persona...”.

218·4bis. En comptes de *nengú* [EI *negun*, D *negu*] *no·ls ne deu traure e, si·ls*, B *diu aquell qui a negu a la esglesia confugent*.

218·5. Decret de Gracià, 1a. part, dist. LXXXVII, c. 6, tret “ex Concilio Arausicano I. c. 6, seqq.” (PL 187, 415-416): “Eos, qui ad ecclesiam confugerint, tradi non oportere. [sic] sed loci sancti reverentia et intercessione defendi...”.

218·6. Mt 18, 15-17.

218·7. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIII, q. V, c. 20, tret d’“Isidorus *lib. III Sent. de summo bono*, c. 55” (PL 187, 1223-1224): “Principes saeculi nonnunquam intra ecclesiam potestatis adeptae culmina tenent, ut per eandem potestatum disciplinam ecclesiasticam muniant...”.

218·8. C. 234-237.

218·9. 1Pe 5, 13.

218·10. 1C 1, 1-2.

218·11. Ps 149, 1.

218·12. Ps 25, 5.

218·13. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XCIII, c. 24, tret de “Hieronymus *ad Evagrium Episcopum, epist. LXXXV*” (PL 187, 442-444): “Legimus in Esaia: *Fatuus fatua loquetur*. Audio quemdam [...] Vis et aliud exemplum? In Actibus apostolorum ad unius ecclesiae sacerdotes ita Paulus loquitur: *Attendite vobis, et cuncto gregi, in quo vos Spiritus sanctus posuit episcopos, ut regeretis ecclesiam Domini, quam acquisivit sanguine suo*. Ac ne quis contentiose in una ecclesia plures episcopos...” [la citació d’Actes que fa Eiximenis és la mateixa (veg. la nota següent)].

218·14. Ac 20, 28.

218·15. Ef 1, 22; Ef 3, 6 i seg. potser, però més aviat sembla 4, 15-16; Ef 5, 23 i seg.

218·16. Col 1, 18.

218·17. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XI [i no pas *segona*, com diuen tots], c. 9, tret de sant Agustí “*in libro contra Manichaeos*” (PL 187, 60): “Palam est quod in re dubia ad fidem valeat auctoritas ecclesiae catholicae, quae ab ipsis fundatissimis sedibus apostolorum usque

ad hodiernum diem succedentium sibimet episcoporum serie et tot populorum consensione firmatur”. Aquest fragment és de *Contra Faustum Manichaeum*, ll. 11, c. 2 (PL 42, 246): “Nam si hoc facere conaberis, et nihil valebis: et vides in hac re quid Ecclesiae catholicae valeat auctoritas, quae ab ipsis fundatissimis sedibus Apostolorum usque ad hodiernum...”.
218·18. Cita aquesta homilia als c. 14, 40, 158, 199 i 200 (veg. les notes 14·12 i 40·13).

219·1. B repeteix la rúbrica que hi havia al final de la pàgina anterior, aquí canviant la primera *i* de *souineuada*, per *e*: *Capitol ·ccxx· com la esglesia material deu esser soueneuada e honrada*.

219·2. Llegiu *accepcions*, com escriu I. Igualment, llegiu *accepció* a la frase següent.

219·3. No hi correspon. Potser es refereix al ll. 8, c. 6, § 14 de les *Confessions* (PL 32, 755): “Christianus quippe et fidelis erat, et saepe tibi Deo nostro prosternebatur in ecclesia crebris et diuturnis orationibus”.

219·4. Is 56, 7. Tots els còdexs hi posen equivocadament el c. 6, amb lletres o xifres.

219·5. B *hedificada*, I *edificada*. Hi tindrien sentit, però segons la Bíblia és la lectura de CED.

219·6. 2P 7, 15-16.

219·7. Lc 2, 36-37.

219·8. No pas a Walafrid Estrabó, però sí a Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria* (vol. V, f. 64v, esquerra, comentant Mt 21, 12): “Ingressus vrbem primo templum adiit dans formam religionis: vt quoque imus primo domum orationis (si ibi est) adeamus: et per orationes deo commendati: sic ad agenda negocia secedemus”. Tots els còdexs diuen *de comendari*, junt o separat, però una mà ha corregit C en *deo comendati*.

219·9. Lc 19 [i no pas *nono* (BI) o *viii*° (CED)], 47: “Et erat docens quotidie in templo”.

220·1. Encara que no he trobat documentat aquest mot, deu ser *derisives*, derivat de *derisió* ‘irrisió’, perfectament formable i entenedor: de riure’s d’una persona o cosa, de mofa, de burla. C *diuersses*, E *diuerssiues*, D *djuerssiues*, I *diuisiues*.

220·2. Veg. la nota 127·4. C també fa *pesuga*, ED *fexugua*, I *fexuga*.

220·3. Llegiu *sincopitzar*, és a dir: ‘tenir síncope’; *sincopització*: ‘acció de sincopitzar’ (DCVB, entrades *sincopitzar* i *sincopització*).

220·4. B ho fa en femení (*aquella sancta ympna*), potser per vulgarisme o per equivocació, però després el relatiu és masculí; per tant, el corregeixo d’acord amb els altres testimonis.

220·5. Vegeu aquest himne al *Breviarium Romanum* (*ad tertiam*, Autumnalis p. 32, Verna p. 34, Hiemalis p. 33): “Nunc sancte nobis Spiritus, | Unum Patri cum Filio, | Dignare promptus ingeri | Nostro refusus pectori. | Os, lingua, mens, sensus, vigor, | Confessionem personent, | Flammescat igne charitas, | Accendat ardor proximos. | Praesta, Pater piissime, | Patrique compar Unice, | Cum Spiritu Paraclito, | Regnans per omne saeculum. | Amen”.

220·6. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 2, hom. 29 (“Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in Ascensione Domini”) comentant Mc 16, 14-20, § 1 (PL 76, 1213): “Notate verba, signate mysteria. *Convlescens elevatus est*. Comedit, et ascendit, ut videlicet per effectum comestionis veritas patesceret carnis”.

220·6bis. Llegiu *laveig*, com fan els altres còdexs.

220·7. Llegiu *cena*.

221·1. Ps 83, 5.

221·2. Ps 49, 23: “Sacrificium laudis honorificabit me; et illic iter quo ostendam illi salutare Dei”.

221·3. Potser es refereix a *Sermones in Cantica Canticorum*, sermó 47, § 8 (PL 183, 1011): “Unde vos moneo, dilectissimi, pure semper ac strenue divinis interesse laudibus. Strenue quidem, ut sicut reverenter, ita et alacriter Domino assistatis: non pigri, non somnolenti...”.

221·4. ‘Sempre que’ (DCVB, entrades *quantque* i *quan*).

221·5. Trobem el miracle del dimoni “Titelino” que s’emporta les síl·labes, diccions sincopades i lletres que els monjos es mengen quan diuen les hores al *Recull d’exemples y miracles* (ms. 89 de la BUB, de primers decennis del s. xv, f. XLVIIv), que indica que aquest miracle és tret de Jacques de Vitry, a l’obra del qual efectivament el trobem, però sense el nom del dimoni: “Audivi quod quidam sanctus homo, dum esset in choro, vidit diabolum quasi sacco pleno valde oneratum. Dum autem adjuraret dyabolum ut diceret ei quid portaret ait: «Hec sunt sillabe et dictiones syncopate et versus psalmodie, qui isti clerici in hiis matutinis furati sunt Deo; hec utique ad eorum accusationem diligenter reservo»”. També és a Joan de Gal·les, *Summa de partibus penitentiae* (segona part del ms. 650 de la BC, volum miscel·lani del segle xv que conté cinc escrits de Joan de Gal·les i un de Boeci, f. 170ra), en aquest cas amb el nom del dimoni com al nostre text: “Unde narrat quidam doctor in suo scripto de quodam demone qui dixit se vocari titiujllum qui apparuit in choro psallencium quasi colligens mñucias et particulas psalmodiarum quae elaborantur de ore psallencium per negligenciam et incuriam eorum de quo sunt ibi versus ffragmina verborum titiujllus colligit horum”.

221·6. Exposada al capítol anterior.

222·1. Decret de Gracià, 3a. part, *De consecratione*, dist. I, c. 24, tret de “Vigilius Papa *ad Eutherium, epist. I, c. 4*” (PL 187, 1713): “De fabrica vero cujuslibet ecclesiae...”. I c. 26, tret “ex Concilio Africano, c. 50” (*loc. cit.*, col. 1713-1714): “Placuit, ut altaria, quae passim per agros et per villas tanquam memoriae martyrum construuntur...”.

222·2. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 45: *De reliquiis, et veneratione Sanctorum*, c. 1: *Avdiuimus* i c. 2: *Cum ex eo* (*Decretales*, col. 1394-1395 i 1395 respectivament).

222·2bis. B *vuytena*, I *huytena*, que equivoquen la numeració de les raons a partir d’aquí.

222·3. St. Gregori, *Dialogorum*, ll. 3, c. 30 (PL 77, 288 i *Diàlegs II*, FBM, núm. 270, p. 61): “Arrianorum ecclesia in regione urbis hujus quae Subura dicitur [...] placuit ut in fide catholica, introductis illic beati Sebastiani et sanctae Agathae martyrum reliquiis, dedicari debuisset; quod factum est. [...] et prae ejusdem loci angustia populi se turba comprimeret, quidam ex his qui extra sacrarium stabant porcum subito intra suos pedes huc illucque discurrere senserunt. Quem dum unusquisque sentiret, et juxta se stantibus indicaret, idem porcus ecclesiae januas petiit, et omnes per quos transiit in admirationem commovit; sed videri a nullo potuit, quamvis sentiri potuisset. Quod idcirco divina pietas ostendit, et cunctis patesceret quia de loco eodem immundus habitator exiret”.

222·3bis. CEDI *materia*.

222·4. Joan Damascè, *De fide orthodoxa*, ll. 4, c. 12: *De adoratione ad orientem* (PG 94, 1134-1135): “Cur Ecclesia ad orientem exteriusque adoret. Traditio non scripta.- Non temere, nec sine causa, ad orientem conversi adoramus...”.

222·5. Mt 24, 27. Només I diu *xxiiij*; els altres diuen *xxviii*^o (B) o *xxviii*^o (CED; C rectificat amb una ratlla esborrada).

222·6. Ps 67, 34: “Qui ascendit super caelum caeli, ad orientem”. Fora de B, tots diuen equivocadament 77. Ni els evangelis ni els Actes dels apòstols no diuen que pugés per orient.

222·7. Ac 1, 11. BI fan els verbs capgirats, *uendria quant deualleria* (amb diferents grafies).

223·1. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 49: *De immunitate Ecclesiarum, Coemeterij, et rerum ad eas pertinentium*, c. 1: “Vt in domibus Ecclesiarum...” (*Decretales*, col. 1402-1403).

223·2. *Ibid.*, ll. 3, títol 44: *De Eucharistiae, chrismatis, et aliorum sacramentorum*, c. 2: “Relinqui nolumus...” (*Decretales*, col. 1393-1394).

223·3. *Ibid.*, ll. 3, títol 1: *De vita et honestate Clericorum*, c. 12 (*Decretales*, col. 997): “Cum decorem domus Dei [...] Interdum ludi fiunt in Ecclesiis theatrales; [...] Fraternitati vestrae mandamus, quatenus, ne per huiusmodi turpitudinem, Ecclesiae inquinetur honestas, praelibatam ludibriorum consuetudinem, vel potius corruptelam, curetis a vestris Ecclesiis extirpare”. La glossa de “Bernardus de Botoño Parmensis” (*loc. cit.*) diu “...Prohibitum est etiam causa ludibrij vti habitu monachali [...] Non tamen hîc prohibetur repraesentare praesepe Domini, Herodem, Magos, et qualiter Rachel plorabat filios suos, et caetera, quae tangunt festiuitates illas, de quibus hîc fit mentio, cum talia potius inducant homines ad compunctionem, quam ad lasciuiam...” (vegeu també l’inc. 102 de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid: *Casus longi super libro Decretalium*, d’aquest mateix glossador).

223·4. Codi de Justinià (*Corpus iuris civilis*, vol. II *Codex Iustinianus*, p. 66), ll. 1, títol XII: *De his qui ad ecclesias confugiunt vel ibi exclamant*, llei 5: “Denuntiamus vobis omnibus, ut in sacrosanctis ecclesiis et in aliis quidem venerabilibus locis, in quibus cum pace et quiete vota competit celebrari, abstineatis omni seditione. nemo conclamationibus utatur, nemo moveat tumultum...”.

223·5. 3R 6, 7.

223·6. St. Ambròs, *De virginibus ad Marcellinam sororem suam*, ll. 3, c. 3, § 12 i 14 (PL 16, 223-224): “...Alexandro sacrificante Macedonum rege, puerulum barbarum qui ei lumen accenderet, excepsisse ignem brachio, atque adusto corpore, mansisse immobilem, nec dolorem prodidisse gemitu, nec tacito poenam indicasse fletu. Tanta in puero barbaro fuit disciplina reverentiae, ut natura vinceretur [...]. Frequens sermo est, cum plurima ranarum murmura religiosae auribus plebis obstreperent, sacerdotem Dei praecepisse ut conticescerent, ac reverentiam sacrae deferrent orationi; tunc subito circumfusus strepitus quievisse...”.

223·7. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 49: *De immunitate Ecclesiarum, Coemeterij, et rerum ad eas pertinentium*, c. 5: “Cvm Ecclesia Dei secundum...” (*Decretales*, col. 1404-1405).

223·8. Llibre sisè de les Decretals de Bonifaci VIII, ll. 3, títol 23: *De immunitate Ecclesiarum, coemeteriorum, et aliorum locorum religiosorum*, c. 2 [no pas 17, com diuen BI (*desete* i *xvij* respectivament); a CED manca], tret de “Gregorius decimus in generali concilio Lugdunensi (*Liber sextus Decretalium*, col. 584-587): “Decet domum Domini...”; concretament al segon paràgraf (col. 586): “...Et nihilominus processus Iudicum saecularium, ac specialiter prolatae sententiae in eisdem locis omni careant robore firmitatis...”.

223·9. Decret de Gracià, 1a. part: l’últim c. de la dist. XLII és el 7 (PL 187, 224): “In oratio praeter orandi et psallendi cultum penitus nihil agatur, ut nomini huic et opera jugiter impensa concordent”, que no correspon a això que diu Eiximenis. Cap cànon d’aquesta distinció no hi correspon, ni cap últim cànon d’altres distincions. Parla d’encastellar, però tampoc no diu això, el Decret a la 2a. part, causa X, q. I, c. 14, de “Calixtus Papa II” (PL 187, 805): “Sanctorum Patrum canonibus consona sancientes, oblationes de sacratissimo et reverendissimo altari B. Petri, et Salvatoris, et S. Mariae rotundae, aut aliis ecclesiarum altaribus sive crucibus, a laicis auferri penitus interdiciamus et sub districtione anathematis prohibemus, et ecclesias a laicis incastellari aut in servitutem redigi auctoritate apostolica prohibemus”. La *Summa Hostiensis* d’Enric de Segúsia o de Susa, cardenal Ostienc o *Hostiensis*, autor de comentaris sobre les Decretals i que influí sobre els canonistes posteriors (vegeu DDC, vol. V, entrada *Hostiensis*, p. 1211-1227, i Hauf, *D’Eiximenis a Sor Isabel de Villena...*, p. 113-114), sí que en parla, al ll. 3 *De immunitas ecclesiarum* (f. 335vb, ed. de 1517): “Item ecclesia incastillari non debet nec ibi debent edificari propugnacula vt inde fiat guerra vel ibi recipiantur hi qui guerra faciunt...”. En aquest capítol i el següent sembla que

Eiximenis segueix aquest autor, amb les referències legals incloses, ja presents a la *Summa Hostiensis*.

223·10. Decret de Gracià, 2a. part, causa XIV, q. VI, c. 1, tret d’“Augustinus *ad Macedonium, epistola LIV*” (PL 187, 966-967): “Si res aliena, propter quam peccatum est [...] et qui ad se confugientem (quantum honeste potest) ad restituendum non compellit, socium esse fraudis et criminis...”, referència que també trobem a la *Summa Hostiensis*, on diu quasi a continuació dels mots de la citació de la nota anterior: “...quamvis auctoritate episcopi tempore iuste necessitatis hoc fieri posset ad tempus: puta propter metum paganorum hereticorum piratarum latronum et pro defendendo iura eccle. cum forte non inueniatur locus ita congruus ad hoc vt in casibus et si non solum clerici ibi refugium habeant sed etiam laici innocentes et fidem ac ius ecclesiasticum defendentes: ita tamen quod necessitate cessante et incastellatio cesset...” (f. 335vb).

223·11. Codi de Justinià (*Corpus iuris civilis*, vol. II *Codex Iustinianus*, p. 66), ll. 1, títol XII: *De his qui ad ecclesias confugiunt vel ibi exclamant*, llei 6 al paràgraf inicial: “Praesenti lege decernimus [...] nullos penitus cuiuscumque condicionis de sacrosanctis ecclesiis orthodoxae fidei expelli [...] nullos expelli aut eici aliquando patimur nec in ipsis ecclesiis reverendis ita quemquam detineri atque constringi, ut ei aliquid aut victualim rerum aut vestis negetur aut requies...”. Aquest ésser *stret*, doncs, tradueix el *constringi* de la font.

223·11bis. Aquest *defora*, de I, manca a B. Als manuscrits CED manca més tros.

223·12. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 10: “Frater et coepiscopus noster Epiphanius...”, que no hi correspon. Sí que hi correspon, en canvi, el c. 6, tret de “Nicolaus Papa *omnibus Episcopis*” (PL 187, 1063): “II. Pars. Sicut antiquitus a sanctis Patribus statutum est statuimus, ut major ecclesia per circuitum XL. passus habeat, capellae vero vel minores ecclesiae XXX. § 1. Qui autem confinia earum confringere tentaverit, aut personam hominis, vel bona ejus inde subtraxerit, nisi publicus latro fuerit. quosque emendet, et quod rapuerit reddat, excommunicatur”.

223·13. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 21, tret de “Joannes Papa VIII. *scribit omnibus Episcopis*” (PL 187, 1067-1068): “Quisquis inventus fuerit reus sacrilegii, episcopis vel abbatibus, sive personis, ad quas querimonia sacrilegii juste [...] Capellae, quae sunt intra ambitum murorum castellorum, non ponuntur in hac triginta passuum observatione...”. Continua seguint la *Summa Hostiensis* (f. 336ra).

223·14. Aquest “glosador Johan” és Joan Teutònic (ca. 1170-1245/46), és a dir: Joan Zemeke (o Semeca), que escrigué un *Apparatus ad Decretum*, glossa que tingué molt d’èxit i suplantà els altres comentaris fins a la recopilació de Gregori IX i la redacció de la glossa ordinària de B. de Brescia, el qual recollí molts comentaris de Joan (vegeu. *DDC*, vol. VI, entrada *Jean le Teutonique*, p. 120-122, i Berlioz, *Identifier sources et citations*, p. 170). Trobem això que diu Eiximenis al *Decretum Gratiani* (col. 1180), al comentari de la causa XVII, q. IV, c. 6: *Sicut antiquitus* del Decret de Gracià (veg. la nota 223·12): “Passus (vt ait Isidorus) est mensura quinque pedum. Pes est spatium 15. digitorum. Istud tamen non tenet in Capellis, quae sunt intra ambitum castellorum, vbi propter loci angustiam non potest istud obseruari”. Veg. també el mateix comentari, amb poques variants, a l’exemplar *Decretum Gratiani, cum apparatu Bartholomaei Brixiensis et Johannis Semecae*.

223·15. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 35, tret “ex Concilio Toletano XII, c. 10” (PL 187, 1073): “Deffinivit sanctum concilium, ut nullus audeat confugientes [...] in triginta passus ab ecclesiae januis progredi, in quibus triginta passibus uniuscujusque ecclesiae in toto circuitu reverentia defendatur, sic tamen, ut hi, qui ad eam confugiunt, in extraneis vel longe separati ab ecclesia domibus nullo modo abscedant, sed in hoc triginta passuum numero absque domorum extraneorum receptaculo progrediendi aditum obtinebunt; qualiter ad requisitae naturae usum debitis exeant locis, et nullo teneantur eventu necessitudinis qui dominicis se defendendos commiserint claustris...”.

223·16. ‘Treure’ (*DCVB*, entrada *trer* i *treure* o *traure*).

223·17. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 49: *De immunitate Ecclesiarum, Coemeterij, et rerum ad eas pertinentium*, c. 6: *Inter alia* (*Decretales*, col. 1405-1406).

223·18. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 36, tret “ex Concilio Aurelianensi I, c. 3 et 5” (PL 187, 1074): “Id constituimus observandum, quod ecclesiastici canones decreverunt, et lex Romana constituit...”.

223·19. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIII, q. V, c. 7, tret de “Gregorius papa” (PL 187, 1217): “Reos sanguinis defendat ecclesia, ne effusione sanguinis particeps fiat”. I no hi diu res més.

223·20. Vegeu la glossa de les Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 49, c. 6: *Inter alia* (*Decretales*, col. 1405-1406), que cita el Codi [poso entre claudàtors el que diu la glossa]: “...Si liber, quantumcunque graua maleficia perpetraverit, non est violenter ab Ecclesia extrahendus [“Etiam Iudaeus, dummodo absit simulatio. *C. de his qui ad eccl. confug. l. I.*”], nec inde damnari debet ad mortem, vel ad poenam, sed...”. La referència deu ser el Codi de Justinià, *loc. cit.* a les notes 4 i 11 d’aquest capítol, llei 1 (p. 65): “Iudaei, qui reatu aliquo vel debitis fatigati simulant se Christianae legi velle coniungi, ut ad ecclesias confugientes evitare possint crimina vel pondera debitorum, arceantur nec ante suscipiantur, quam debita universa reddiderint vel fuerint innocentia demonstrata purgati”.

223·21. Vegeu la nota 223·18.

223·22. Només I posa un *no* davant del verb: *no tinga* (però ED manca).

223·22bis. B *de obligacio e penes*, C *e de obligacio de penes*, I *e obligacio a penes* (ED manca).

223·23. Decretals de Gregori IX, ll. 2, títol 13: *De restitutione spoliatorum*, c. 8: *Ex transmissa* i c. 13: *Literas* (*Decretales*, col. 627 i 634-638 respectivament).

223·24. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 49: *De immunitate Ecclesiarum, Coemeterij, et rerum ad eas pertinentium*, c. 6: *Inter alia* (*Decretales*, col. 1405-1406), igual que la nota 223·17.

224·1. Llegiu *aguait*s.

224·2. Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 12: *De homicidio voluntario, vel casuali*, c. 1 (*Decretales*, col. 1695-1696): “Si quis per industriam occiderit proximum suum et per insidias, ab altari meo euelles eum, vt moriatur”, que al comentari diu: “Homicida ex proposito non gaudet immunitatibus Ecclesiasticis [...] nec publicus latro [...] Item, qui ea spe in Ecclesia, vel coemeteriis delinquant, vt ibi liberentur, non defenduntur...”.

224·3. Institucions de Justinià (*Corpus iuris civilis*, vol. I *Institutiones / Digesta*, p. 3), ll. 1, títol 8: *De his qui sui vel alieni iuris sunt*, § 2: “Sed hoc tempore [...] nam consultus a quibusdam praesidibus provinciarum de his servis, qui ad aedem sacram vel ad statuas principum confugiunt, praecepit ut, si intolerabilis videatur dominorum saevitia, cogantur servos bonis condicionibus vendere...”, referència que trobem al comentari d’Enric de Segúsia, que Eiximenis continua seguint en aquest capítol (*Summa Hostiensis*, ll. 3, *De immunitas ecclesiarum* (f. 336vb, ed. de 1517): “...Sed quare magis hoc priuilegium conceditur ecclesie quam corpori Christi cum sine comparatione maius et dignius sit corpus Christi quam ecclesia [...] nam si statua prefecti saluat hominem [...] et probatur insti. de his qui sui vel alie. iuris sunt § sed hoc tempore. vbi statua et ecclesia equiparantur. et . § fi. multo fortius corpus Christi cum sit maius et dignius nec ei debeat res aliqua anteponi”.

224·4. Només I té aquesta lliçó des de *segueix-se* fins a *Jesu crist*.

224·5. ‘Privats d’entrar a l’església i de rebre els sacraments’ (*DCVB*, entrada *vedat*).

224·6. 2Pe 2, 21.

224·7. *Summa Hostiensis*, ll. 3, *De immunitas ecclesiarum* (f. 336rb-va, ed. de 1517).

224·8. *Summa Hostiensis*, ll. 3, *De immunitas ecclesiarum* (f. 336ra, ed. de 1517): “Aut iudeus qui obligatur christiano et is non recipitur quousque debita reddiderit vniuersa .C. de his qui ad ec. confu. l. j.”. Cf. la nota 223·20.

225·1. 3R 2, 28-34.

225·2. 2P 24, 21.

225·3. 2P 23, 17.

225·4. Dt 18, 20, però es refereix al profeta que pronunciï en nom de Déu una paraula que no li ha manat Déu o que parli en nom de déus estranys.

225·5. Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria* a 3R 2, 31, vol. II, f. 128r dreta, que fa aquesta mateixa citació d’Ex 21 i que escriu *de industria*, com el nostre text, i no *per industriam*, com la Vulgata. Corregeixo la citació segons la Bíblia i Nicolau de Lira: *et* en comptes d’*ut* (BCEDI) i *meo* en comptes de *non* (B) o omissió (CEDI). No és a la glossa de Walafrid Estrabó.

225·6. Ex 21, 14.

225·7. 4R 11, 15-16.

225·8. Lv 26, 25, però molt més a Nm 35, 11 i seg. i Dt 19, 2 i seg.

225·8bis. C manca, ED *homeys*, que seria paral·lel amb *crims* però que no s’adiu tant amb la resta de la frase.

225·9. Només a I hi ha la lectura *mas que almeyns los sia relexada*.

226·1. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 20, tret “ex Concilio Triburiensi, c. 20” (PL 187, 1067): “Si quis contumax vel superbus timorem Dei vel reverentiam sanctorum...”.

226·2. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 49: *De immunitate Ecclesiarum, Coemeterij, et rerum ad eas pertinentium*, c. 9 (*Decretales*, col. 1408): “Ecclesiae, in qua diuina misteria celebrantur, licet adhuc...”.

226·3. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 39: *De censibus, exactionibus, et procuracionibus*, c. 27, que és el darrer: *Auctoritate* (*Decretales*, col. 1358), on no diu això. Al comentari d’Enric de Segúcia, l’Ostienc (*Summa Hostiensis*, ll. 3, *De immunitas ecclesiarum*, f. 336va, ed. de 1517), que fa referència a aquest títol i capítol, diu: “Quid si ecclesia non est consecrata respondeo nihilominus est privilegiata .j. eo ecclesie. sa. de con. ec. c. fi. Quid de oratorijs priuatorum videtur quod hanc immunitatem habere debent arg. in aut. de ec. ti. §. si quis in sua domo. et. §. si vero. col. ix. sa. de censi. c. fi. et de con. di. j. vnicuique. et. c. se. puto contra. secundum gof.”. Veg. també el ll. 3, *De ecclesijs edificandis vel reparandis vel de nouo construendis* (f. 333va): “in construenda ecclesia vel oratorio vel quacumque vis domo religiosa debet interuenire autoritas episcopi qui primarium lapidem ponere debet. de conse. dist. j. nemo...”.

226·4. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 36 (PL 187, 1074), com a la nota 223·18: “Id constituimus [...] ut ab ecclesiae atriis vel domo episcopi reos abstrahere...”.

226·5. Veg. la nota 226·3, en què Enric de Segúcia, l’Ostienc, també fa referència a “Gaufredus”: “secundum gof.” (f. 336va). Goffredus de Trano, *Summa super titulis Decretalium*, ll. 3, c. 49: *De inmunitate ecclesiarum, cimiterij et rerum ad eas pertinentium* (ms. 1162 BUB, f. 103ra): “priuilegium emunitatis habent ecclesie consecrate et non consecrate [...] sed numquid priuata oratoria que homines in suis domibus habent hac emunitate gaudebunt...”.

227·1. Al final de la rúbrica, I hi afegeix —i a la taula tots cinc testimonis ho fan— *de la sgleya material*.

227·2. L'únic que ho diu en singular és C: *criminos*. Ho deixo en plural perquè al llarg de l'obra sovint hi ha pas de singulars a plurals i viceversa.

227·3. Decret de Gracià, 2a. part, causa II, q. I, c. 7, tret de “Gregorius Joanni Defensori, eunti in Hispaniam, lib. XI, epist. 50” (PL 187, 583-587): “Imprimis requirendum est de persona presbyteri...”.

227·4. Com a la nota 226·1, Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 20, tret “ex Concilio Triburiensi, c. 20” (PL 187, 1067): “Si quis contumax [...] pro emunitate nongentos solidos episcopo componat...”.

227·5. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV [i no pas “terça”, com diuen BI], c. 7, tret “ex concilio [sic] Triburiensi” (PL 187, 1063): “Si quis in atrio ecclesiae pugnam committit aut homicidium facit, quicquid pro emunitate violata emendandum est altario solvatur, cujuscunque fuerit ecclesia illa”.

227·6. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, però no pas al c. *Si quis in atrio* [com diuen BI (CED omissió)], sinó al c. 20, com a les notes 226·1 i 227·4 (PL 187, 1067): “Si quis contumax [...] pro emunitate nongentos solidos episcopo componat, et ipse publica poenitentia justo iudicio episcopi mulctetur”. Per tant, aquest *nongentos* no indica un altre capítol, sinó una paraula dins d'aquest mateix.

228·1. B ha anteposat el títol del capítol següent. Hi poso el que toca segons les rúbriques de la taula i els altres testimonis.

228·2. El Codi de Justinà (*Corpus iuris civilis*, vol. II *Codex Iustinianus*, p. 12 i seg.), ll. 1, títol II: *De sacrosanctis ecclesiis et de rebus et privilegiis earum*, parla dels béns eclesiàstics, vendes de les propietats de l'Església, etc., però no sembla pas que digui això.

228·2bis. BCI *sanctifica*, que deu ser influït pel *sancta* de tres paraules després (C *scifica* amb titlla horitzontal sobre la primera i). Només ED diuen *sacrifica*, que pel sentit ha de ser la lectura correcta.

228·3. Cassiodor, *Historia ecclesiastica, vocata Tripartita*, ll. 9, c. 30 (PL 69, 1144-1147): quan st. Ambrós no va deixar entrar Teodosi al temple perquè havia fet matar sense judici els habitants de Tessalònica, que s'havien revoltat.

228·3bis. Expressió que no he trobat documentada, però que deu voler dir ‘baixar de consideració’, ‘perdre respecte o autoritat’, com *donar-se'n dessús* del penúltim paràgraf del c. 121 (nota 121·14).

228·4. 2R 6, 6-7.

228·5. Veg. els c. 75 i seg., esp. el 79.

228·6. St. Gregori, *Registri Epistolarum*, ll. 11, ep. 64 *Ad Augustinum Anglorum episcopum* [“Responsio beati Gregorii papae” a la desena “interrogatio Augustini”] (PL 77, 1196):

“...Romanorum tamen semper ab antiquioribus usus fuit, post admistionem propriae conjugis, et lavacri purificationem quaerere, et ab ingressu ecclesiae paululum reverenter abstinere”.

228·7. Llegiu *lavaven*, com indiquen els altres còdexs.

228·8. St. Jeroni, *Contra Vigilantium*, § 12 (PL 23, 349): “Quando iratus fuero, et aliquid mali in meo animo cogitavero: et me nocturnum phantasma deluserit, basilicas martyrum intrare non audeo: ita totus et corpore et animo contremisco”.

228·9. *Legenda aurea*, c. 182 *De dedicatione ecclesiae* (p. 845-857; p. 1008-1017 versió catalana): “Dedicatio ecclesiae inter alias festivitates...”.

228·9bis. Al *Terç*, parlant de com és bo que les dones sàpiguen llegir i escriure, diu: “...en pot servir Déu dient les hores de passió e de la verge Maria e d'altres bones oracions, en pot mils ocupar si matexa en la ecclésia ligit e orant, axí com fan les dones en Ffrança e en altres parts del món” (edició de X. Renedo, *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, c. 625, p. 175, l. 29-32).

228·10. Is 56, 7, igual (i amb la mateixa equivocació de *sexto*, amb lletres o xifres, en comptes de 56) que al c. 219. B acaba el capítol a *uocabitur*, la resta és tret dels altres quatre testimonis.

229·1. Ps 72, 27.

229·2. Subjuntiu del verb *péixer*.

229·3. Os 4, 8.

229·4. St. Bernat. Veg. el final del penúltim § del c. 161 i la nota corresponent (161·7).

229·5. Jo 2, 15-16, però això de la “cova de lladres” no ho diu Joan, sinó els altres tres evangelistes (Mt 21, 13; Mc 11, 17; Lc 19, 46).

229·6. 1C 3, 17: “Si quis autem templum Dei violaverit, disperdet illum Deus”.

230·1. B *compren*, per *lectio faciliior*. Pel sentit sembla que ha de ser *empren* (CE) o *ampren* (DI).

230·2. No he trobat documentat *pleviment*, però deu ser el substantiu derivat del verb *plevir-se* ‘servir-se de, aprofitar-se de, usar una cosa o persona en benefici propi’ (*DCVB*, entrada *plevir*; Griera, entrada *plevir-se*; *DECat*, entrada *plevir*, vol. VI, p. 615a; també a Labèrnia i Aguiló).

230·3. Petrus Comestor, *Historia scholastica*, “libri Machabaeorum” [2n. Macabeus], c. 9 (PL 198, 1528-1529): “[1529] Receptusque in urbem Pompeius templum expugnauit. [...] et irruentes Romani profanauerunt templum, et, ut alibi legitur, equos in porticibus stabulauerunt. Ob quam rem traditur nunquam de caetero pugnasse Pompeium, quin vinceretur, qui hactenus fortunatissimus fuerat”.

230·4. 1M 1, 21-25. On diu *fadat* llegiu *fedat*, com diuen els altres còdexs.

230·5. 2M 9, 5-28.

230·6. Dn 5, 2 i 18-21.

230·7. L'emperador és Tiberi Cèsar, segons el *Dotzè* II,1, c. 487, p. 46, l. 39.

230·7bis. Els altres còdexs donen el nom en castellà: CDE *don pedro*, I *en pedro*.

230·8. 2M 15, 28-33. B diu que van donar la llengua a menjar *a cans e a ocells*.

230·9. Al *Dotzè* II,1, c. 487 (“Com lo príncep deu molt honrar los temples e les cases dades al servey de Déu”), hi explica els mateixos fets d’alguns d’aquests personatges, només que en diferent ordre: Nabucodonosor (p. 45, l. 16), Antíoc (p. 45, l. 18), Nicànor (p. 45, l. 20), Pompeu (p. 46, l. 34), Ponç Pilat (p. 46, l. 39). Veg. també Hauf, “*Les Allegationes...*”, p. 30-31.

231·1. 1C 11, 22.

231·2. Mt 7, 6.

231·3. Segueixo la lectura de CI, perquè la de BD (*aquestes son*) i la de E (*aquests son*) no lliguen; en tot cas faltaria una *e* davant d’*han* perquè la de BD lligués.

231·4. Vegeu el c. 92, § 5 i la nota corresponent, 92·12; *Historia ecclesiastica, vocata Tripartita*, ll. 6, c. 32 (PL 69, 1052).

231·5. Vegeu el c. 92, esp. l’últim paràgraf.

231·6. CED hi fan la conjunció *E*.

231·7. 1R 2, 30.

231·8. Mt 24, 15 i 21.

232·1. He 10, 27-30.

232·2. Tots els còdexs diuen *uindictam* i no *vindicta* com la Vulgata.

232·2bis. B *a baix*. *Anar al baix* o *estar al baix* vol dir ‘anar o estar malament, en camí de perdre’s’ (*DCVB*, entrada *baix* (f. *baixa*), II.5, amb un exemple del *Dotzè*).

232·3. 2M 6, 1-4.

232·4. ‘Excés en el menjar’ (*DCVB*, entrada *golateria*). B *legoteries*, E *galanteries*. Ha de ser aquesta lectura, de CDI, corresponent a *comessationibus* de la Vulgata.

232·5. 1M 1, 11 i seg.

232·6. 1R 2, 12-4, 18, igual que al c. 33, § 9 (nota 33·14).

232·7. 2Pe 2, 9-18 [segona epístola, i no *primera* com diuen tots els còdexs equivocadament].

233·1. Dn 6, 10.

233·2. Trets del salm 50, v. 3 “Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam...” i v. 12 “Cor mundum crea in me, Deus, et spiritum rectum innova in visceribus meis”, que trobem a diversos llocs del *Breviarium Romanum* (per exemple, a Verna, FERIA secunda, Ad laudes, p. 51).

233·3. Ex 29 [i no 19, com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres], 4.

233·4. Nm 4, tot el capítol.

233·5. Is 44, 28-45, 1 [el c. 15 no diu res d’això]. Sembla molt que entre *CC anys* i *XV capítols* hi ha un salt. El mot *abans* entre *anys* i *féu* només és a I, que deu haver mirat de corregir la manca de sentit de *CC anys féu profetar*.

233·6. Esd 1, tot.

233·7. 1M 4, 36 i seg. i 2M 10, 3 i seg.

233·8. Tb 1, 6, per exemple. Aquest Tobies és Tobit en versió catalana actual (a la Vulgata tenen el mateix nom el pare, Tobit, i el fill, Tobies).

233·9. Lc 2, 42-48.

233·10. Mt 21, 12-14; Mc 11, 11 i 15-17; Lc 19 (i no pas 20 com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres), 45-46; Jo 2 (i no pas 7 com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres), 14-16. Totes les citacions, fora de Mc 11, 11, són de l’expulsió dels mercaders del temple.

233·11. 1M 10, 43. Tots els textos tenen un espai al lloc de *primer*.

233·12. Potser Ac 2, 11 i 14, però no diu pas que adressin al temple, i es refereix a jueus i prosèlits, no pas a gentils; potser Ac 8, 27 i seg. (l’eunuc etiòp).

234·1. Per als capítols 234-237, esp. aquest darrer, vegeu A. Hauf, “*Les Allegationes...*”. Moltes citacions són comunes.

234·2. Capítol 218, § 3 (“Segonament...”).

234·2bis. CEDI *basta*.

234·3. Hi ha la mateixa citació a “*Les Allegationes...*”, p. 18, treta de “III, 12° *Metaphisice*”. Veg. la nota 13 de Hauf, en què cita aquest fragment del *Primer* i diu que Eiximenis el podia haver copiat de sant Tomàs, “*Summa Theologica, Prima Pars*, q. 103”, art. 3. St. Tomàs hi aporta la citació, encara que no pas ben igual: “*Et hoc est quod Philosophus dicit: Entia nolunt disponi male, nec bonum pluralitas principatuum: unus ergo princeps*”. Veg. el Dotzè II,1, c. 601, p. 334: “per què dix Aristòtil en lo dotzè de la *Metafisica* que, per tal que lo món no sia mal dispost, requer sa bona desposició [*sic*] principal que solament sia un tot sol qui sia un príncep”. A *Metaphysicam*, ll. 12, c. 10 (*Aristotelis Opera omnia*, vol. IV, p. 567) trobem: “et entia nolunt male gubernari. Non est bonus multorum principatus; unus esto princeps”. A la traducció anònima de l’“Aristoteles Latinus”, *Metaphysica*, ll. XII.10 (p. 224) diu: “entia vero nolunt tractari male. Nec bonum plures dominatus. Unus ergo dominatus” (veg. la trad. anglesa, *Metaphysics*, p. 175: “But the world must not be governed badly: | the rule of many is not good; let one be the ruler” [Nota: “Homer, *Iliad* ii. 204”])).

234·4. Pr 28, 2: “Propter peccata terrae multi principes eius”.

234·5. Les *Allegationes* també citen Dionís, tret de la Decretal de Bonifaci VIII (Hauf, “*Les Allegationes...*”, p. 18), però no pas això que en diu aquí, que és del Pseudo-Dionís, *De ecclesiastica hierarchia*, c. 5, § 5 (PG 3, 505-506; versió catalana a Pseudo-Dionís

Areopagita, *La jerarquia celestial. La jerarquia eclesiàstica*, p. 153): “...Ut enim hierarchiam omnem videmus in Jesum desinere, sic unamquamque in suum divinum pontificem”.

234·6. Vegeu la nota 234·3; es deu referir o bé al mateix fragment o bé al començament del mateix capítol (*Aristotelis Opera omnia*, vol. IV, p. 565): “...nec ita se habent ut sit ullum alteri ad alterum, sed sunt ad quippiam; ad unum namque coordinata sunt omnia”.

234·7. Ps 71, tot.

234·8. Ps 98, 6: “Moyses et Aaron in sacerdotibus eius, et Samuel inter eos qui invocant nomen eius”.

234·9. Samuel ungeix Saül (1R 10, 1) i David (1R 16, 13).

234·10. Llegiu-hi la preposició *a*.

234·11. Decret de Gracià, 2a. part, causa XV, q. VI, c. 3: *Alius item Romanus*; c. 4: *Nos, sanctorum*; c. 5: *Juratos milites* (PL 187, col. 983, 984 i 984 respectivament).

234·12. Decret de Gracià, 1a. part, dist. X, c. 8: *Quoniam idem*; 1a. part, dist. XCVI, c. 10: *Duo sunt*; 1a. part, dist. XXII, c. 1: *Omnes sive*; 2a. part, causa XV, q. VI, c. 3: *Alius item Romanus*; 2a. part, causa XXXIII, q. II, c. 6: *Inter haec* (PL 187, col. 54-55, 458, 121-122, 983 i 1511 respectivament).

234·13. Lc 22, 38.

234·14. St. Bernat, *De consideratione*, Ad Eugenium tertium, ll. 4, c. 3, § 7-8 i final del 6, posats en ordre diferent i amb algunes coses canviades (PL 182, 776-777; versió catalana a Bernat de Claravall, *La consideració*, p. 112-114): “[final § 6] Evangelizare pascere est. Fac opus evangelistae, et pastoris opus implesti. [§ 7] Dracones, inquis, me mones pascere, et scorpiones, non oves. Propter hoc, inquam, magis aggredere eos, sed verbo, non ferro. Quid tu denuo usurpare gladium tentes, quem semel jussus es reponere in vaginam? Quem tamen qui tuum negat, non satis mihi videtur attendere verbum Domini dicentis sic: *Converte gladium tuum, in vaginam* (Joan. XVIII, 11). Tuus ergo et ipse, tuo forsitan nutu, etsi non tua manu evaginandus. Alioquin si nullo modo ad te pertineret et is, dicentibus Apostolis, *Ecce gladii duo hic*; non respondisset Dominus, *Satis est* (Luc. XXII, 38); sed, Nimis est. Uterque ergo Ecclesiae et spiritualis scilicet gladius, et materialis; sed is quidem pro Ecclesia, ille vero et ab Ecclesia exserendus: ille sacerdotis, is militis manu, sed sane ad nutum sacerdotis, et jussum imperatoris. [...] Nunc vero arripe, qui tibi ad feriendum creditus est: et vulnera ad salutem, si non omnes, si non vel multos, certe quos possis. [§ 8] Non sum, inquis, melior quam patres mei. Quem illorum domus exasperans, non dico, audivit, sed non irrisit? Ideo tu insiste magis, si forte audiant, et quiescant: insiste et resistentibus. [...] Num nostra illa vox: *Insta opportune, importune?* (II Tim. IV, 2). [...] Prophetiae praecipitur: [...] *Annuntia*, inquit, *populo meo scelera eorum, et domui Jacob peccata eorum* (Isai. LVIII, 1). [...] Si dura fronte sunt, durato et a tu e contra tuam. Nil tam durum quod duriori non cedat. Dominus ad prophetam: *Dedi frontem tuam duriores frontibus eorum* (Ezech. III, 8)...”. Veg. Hauf, “Les *Allegationes*...”, p. 12 i la nota 4 que hi fa, i “Fra Francesc Eiximenis i la pugna entre el poder civil i el poder eclesiàstic a València a la llum de les *Allegationes*, el *Pastorale* i d’una curiosa historieta d’Anselm Turmeda”, p. 261 i nota 8, on indica que Eiximenis també fa referència a aquest tema de les dues espases i l’autoritat eclesiàstica al *Dotzè*, c. 452, 455 i 458.

234·15. Tots els còdexs diuen *Arripere* (amb majúscula inicial o no), que arreglo segons el text de st. Bernat.

234·16. Tots els còdexs diuen *uero* en comptes de *non*, que arreglo segons el text de st. Bernat.

234·17. 2Tm 4, 2.

234·18. Is 58, 1.

234·19. Ez 3, 8.

234·20. Poso *me* del text originari. BC *iñ* [inde?]; EDI *in*.

234·21. Primera persona, al text originari (*inquam*).

234·22. Al text originari *aggredere*, que té més sentit que no pas l'*egredere* que diuen tots els còdexs.

234·23. Tots els còdexs diuen *quam*, potser perquè en català el mot *espasa* és femení i fa que l'autor o els copistes s'equivoquin.

234·24. Jo 18, 11.

234·25. Lc 22, 38.

234·26. Com al c. 209, § penúltim i el c. 212, § últim (notes 209·9 i 212·3), és 1a. part, dist. XXII, c. 1: *Omnes* (PL 187, 121-123).

234·27. Decret, 1a. part, dist. LXXIX, c. 11, tret d'“Anacletus Papa ait ad Episcopos Italiae, epist. 2” (PL 187, 384): “Ejectionem [i no pas *Elecciones* o *Electiones*, com diuen els còdexs] vero summorum sacerdotum sibi Dominus reservavit...”.

234·28. Decret, 1a. part, dist. XL, c. 6, “ex dictis Bonifacii Martyris” (PL 187, 214-215): “Si Papa suae et fraternae...”. Decret, 2a. part, causa IX, q. III, c. 10, tret de “Nicolaus Papa ad Michaellem Imperatorem in epistola, cujus initium «Proposueramus»” (PL 187, 797): “Patet profecto sedis apostolicae...”; i els següents: c. 11-21 (*loc. cit.* col. 797-800): “Fuit semper...” (c. 11), “Antiquis regulis...” (c. 12), “Nemo judicabit...” (c. 13), “Aliorum hominum...” (c. 14), “Facta subditorum...” (c. 15), “Ipsi sunt canones...” (c. 16), “Cuncta per mundum...” (c. 17), “Cuncta per mundum...” (c. 18), “Fratres, quos timore...” (c. 19), “Nunc vero...” (c. 20) i “Per principalem...” (c. 21). I també 2a. part, causa XVII, q. IV, c. 30, tret de “Nicolaus Papa omnibus Episcopis” (PL 187, 1071): “Nemini est de sedis apostolicae iudicio judicare...”.

234·29. Com als c. 141, § 7; 203, § 2; 215, § 1. Veg. la nota 215·1.

234·29bis. BED *moltes coses*, I *molts cases*.

234·30. Mt 16, 18.

234·31. Decretal extravagant de Bonifaci VIII, títol 8: *De maiori obediencia*, c. 1 (*Extravagantes Decretales quae a diversis Romanis pontificibus post sextum emanaverunt*, p. 1245-1246): “Unam sanctam ecclesiam catholicam...”. Vegeu Hauf, “Les *Allegationes*...”, p. 11, en què surt la mateixa extravagant de Bonifaci VIII.

234·32. Mt 16, 19: “quodcumque ligaveris super terram, erit ligatum et in caelis”.

234·33. Gn 47, 20-22.

234·34. Esd 7, 24. El rei és Artaxerxes i no Demetrius. Una mà posterior ho ha corregit a D, i a C una mà posterior ho ha convertit en *darius*.

235·1. Hauf, referint-se a aquests mots, diu que “Eiximenis sembla estar al corrent de les opinions més avançades” (A. Hauf, “Les *Allegationes*...”, p. 28, final de la nota 33).

235·2. B *raixs*.

235·3. Veg. els dos darrers paràgrafs del c. 79 i les notes 79·7, 79·8 i 79·9; sobre el fet de Constantí i st. Silvestre, els c. 75 i seg., i concretament sobre la renúncia de Constantí, el 79.

235·4. *Llegenda àuria*, a st. Ambrós, confirmat per l'emperador Valentinià (p. 216-223, concretament 216-217; p. 250-259, concretament 250-251, versió llatina).

235·5. La *Martiniana* o *Cronica summorum pontificum imperatorumque* (inc. 225 BUB, f. 34r, a *Adrianus*): “Idem papa ·vii· sinodum celebrauit Constantinopoli [...] quo data fuit potestas Carolo eligendi Episcopum reuerendum et ordinandi apostolicam sedem et ponendi Archiepiscopus per prouintias sue iurisdictionis”.

235·6. En realitat, Enric V, que signà amb el papa Calixt II el concordat de Worms, que resolgué la lluita de les investidures.

235·7. La *Martiniana*, a *Calixtus ·ii·* (f. 45r) no ho diu pas, només: “hic Burdinum factum papam per Henricum obsessum [...]. Papa cum Imperatore in concordiam uenit”. Però no hi ha res de cap decret d'Enric IV.

- 236·1.** És a dir: Nemrod (Gn 10, 8-12). Veg. el c. 72, § 2 i la nota 72·2.
- 236·2.** 1C 15, 44-47 [primera epístola, i no pas *secunda* com diuen BI; CED omissió].
- 236·3.** No correspon a *De Genesi al litteram* de st. Agustí.
- 236·4.** Jo 18, 36.
- 236·5.** Mt 28, 18.
- 236·6.** Mt 16, 18-19.
- 236·7.** Veg. la nota anterior.
- 236·8.** Al c. 234.
- 236·9.** ‘Conveni, pactes per a resoldre un conflicte’ (DCVB, entrada *composició*. 5).
- 236·10.** No sembla pas que tingui el sentit de ‘negativa’ (DCVB, entrada *refusió*, que documenta en Griera); més aviat sembla un llatíisme de *rēfūsio*, *-ōnis* ‘restitució’, com el fa servir st. Ambròs, segons el *DLE*.
- 236·11.** Mt 5, 40.
-
- 237·1.** B repeteix la rúbrica.
- 237·2.** Tal com pensava X. Renedo (a l’edició del *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, nota 41, p. 224, referida al c. 533, p. 20), el *Durandus* citat per Eiximenis és el franciscà Duran de Campània, confessor de la reina Joana de Navarra —esposa de Felip el Bell—, autor de diverses obres escrites entre final del s. XIII i principi del XIV, entre les quals un *Speculum dominarum*, dedicat a la reina Joana, i una *Summa collectionum pro confessionibus audiendis*, encara inèdita, que és la que el nostre autor cita aquí. Concretament, amb el títol *De emunitate ecclesiarum*, ho diu al ll. 2, part 1a., dist. XXIV, q. [X]XVIII (*Summa collectionum pro confessionibus audiendis*, microfilm del ms. 16891 de la BNP, f. 194ra [f. 225 en la segona numeració]).
- 237·3.** Decret de Gracià, 2a. part, causa XII, q. III, c. 1, “in Concilio Carthaginensi III, c. 49” (PL 187, 928-929): “Placuit, ut episcopi, presbyteri...”. I causa XII, q. V, c. 4, “ex Concilio Hispalensi” (*loc. cit.*, col. 933): “Fixum ab hinc et perpetuo...”.
- 237·4.** Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 25: *De peculio Clericorum*, c. 1: *Inuestigandum est* i c. 4: *Inquirendum est* (*Decretales*, col. 1166 i 1167 respectivament).
- 237·5.** Decret de Gracià, 2a. part, causa XIX, q. III [i no pas II com diuen tots els còdexs, amb lletres o xifres], c. 7, “Gregorius scribens Januario Caralitano Episcopo, lib. VII. Indict. 2, epist. 7” (PL 187, 1097): “Quia [i no pas *Quidam* com trobem al text] ingredientibus monasterium...”.
- 237·6.** Decretals de Gregori IX, ll. 2, títol 26: *De praescriptionibus*, c. 4: *De quarta decimae...* (*Decretales*, col. 855-856).
- 237·7.** Decret de Gracià, 2a. part, causa XVI, q. IV, c. 3, “ex Novellis Justiniani, *Novella CXXXI (a)*” (PL 187, 1038): “Neque decennii, neque vicennii, vel XXX, annorum praescriptio, sed sola XL annorum...”.
- 237·8.** La *Summa Hostiensis* parla una mica d’aquest tema al ll. 3, *De immunitas ecclesiarum* (f. 337rb-337va, ed. de 1517), però no he sabut veure que hi digués això.
- 237·9.** Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 23: *De solutionibus*, c. 2 (*Decretales*, col. 1153): “Si quorundam: *et infra*. Firmiter inhibemus, ne quis praesumat Ecclesiam sibi commissam, pro alienis grauare debitis: aut litteras alicui, seu sigilla concedere, quibus possent Ecclesiae obligare: Decernentes si secus fuerit attentatum ad solutionem talium debitorum Ecclesias non teneri...”.
- 237·10.** Decret de Gracià, 2a. part, causa XII, q. II, c. 70 i 71, “Ambrosius ait lib. II de officiis, 28” i “Hieronymus ad Nepotianum de vita clericorum” (PL 187, col. 925-926 i 926 respectivament): “Aurum [BI *any*, C *bono anni*, ED *bomam* potser amb indicació d’abreuament] ecclesia habet, non ut seruet, sed ut eroget et subueniat in necessitatibus...” i “Gloria episcopi est pauperum inopiae providere...”.

- 237·11.** Decret de Gracià, 2a. part, causa X, q. II, c. 2 (PL 187, 807-809): “Impp. Leo et Anthemius || Ea enim [...] || Hoc jus porrectum est ad omnem...”.
- 237·12.** Decret de Gracià, 2a. part, causa XII, q. II, c. 52, “ex epistola Leonis Papae, *universis Episcopis per Siciliam constitutis*” (PL 187, 917): “Sine exceptione decernimus, ne quis episcopus...”.
- 237·13.** Veg. la nota 237·11 per a *Hoc ius*; i causa XII, q. II, pertot: tots els c., de l’1 al 75 (PL 187, 895-928).
- 237·14.** Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII [no pas XVI, com diuen BCI], q. IV [cap còdex no indica el número de la qüestió], c. 29, “Innocentius Papa II. in Concilio Lateranensi, c. 15” (PL 187, 1070): “Si quis suadente diabolo hujus sacrilegii reatum incurrerit, quod in clericum...”.
- 237·15.** Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 39: *De sententia excommunicationis*, c. 6: *Mulieres (Decretales, col. 1880)*.
- 237·16.** Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 39: *De sententia excommunicationis*, c. 47: *Quantae (Decretales, col. 1918-1919)*.
- 237·17.** Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 39: *De sententia excommunicationis*, c. 29: *Nuper (Decretales, col. 1897-1899)*.
- 237·18.** Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 49: *De immunitate Ecclesiarum, Coemeterij, et rerum ad eas pertinentium*, c. 4: *Non minus (Decretales, col. 1403-1404)*.
- 237·19.** Llibre sisè de les Decretals de Bonifaci VIII, ll. 3, títol 23: *De immunitate Ecclesiarum, coemeteriorum, et aliorum locorum religiosorum*, c. 3: *Clericis (Liber sextus Decretalium, col. 587-589)*.
- 237·19bis.** B és l’únic que diu *alguns* (CED *algunes*, I *alcunes*). Però CED diuen *gents* en comptes de *gràcies*.
- 237·20.** Acaba el que havia començat al c. 234.
- 238·1.** Reprèn el desenvolupament de la divisió del mot *església* segons el sentit, que feia al c. 218. Aquests eren al § 5 (“Quartament”), però hi deu incloure els del § 4 (“Terçament”): “algun col·legi espiritual ajustat en qualque loch, si·s vol sia compost de seglars e de hòmens religiosos e de dones, si·s vol no”.
- 238·2.** C. 218, § 7 (“Sisenament”).
- 238·3.** C. 218, § 6 (“Quintament”).
- 238·4.** Decret de Gracià, 2a. part, causa VII, q. I, c. 39, “Calixtus Papa *omnibus Galliarum Episcopis, epist. II, c. 3*” (PL 187, 761-762): “Sicut alterius uxor nec adulterare ab aliquo, vel judicari, aut disponi, nisi a proprio viro...”.
- 238·5.** Os 2, 19-20.
- 238·6.** El Decret de Gracià, a la dist. XII, com diuen CEDI (PL 187, 61-68), parla de la tradició de l’església i els costums, però no he trobat que hi digui això. Tampoc a la dist. XVIII, com diu B, que parla d’altres coses. Potser es refereix a la 1a. part, dist. XXI, c. 3, tret de “Gelasius urbis Romae episcopus *omnibus orthodoxis*” (PL 187, 119): “Quamvis universae per orbem Catholicae Ecclesiae unus thalamus Christi sint, sancta tamen Romana, catholica et apostolica Ecclesia nullis synodicis constitutis ceteris ecclesiis praelata est, sed evangelica voce Domini et salvatoris nostri primatum obtinuit...”. CED diuen aquest mot *Quamuis* (amb diferents grafies), per al qual B deixa espai i I fa *Defecit*.
- 238·7.** Mt 28, 20.
- 238·8.** Decret de Gracià, 1a. part, dist. XCIII, c. 24 (PL 187, 442-444), com al c. 218, § 6. Veg. la nota 218·13.
- 238·9.** Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 18, “Cyprianus in tractatu de unitate ecclesiae” (PL 187, 1271-1272): “Loquitur Dominus ad Petrum: *Ego dico tibi, inquit...*”.

238·10. A l'inc. 225 de la BUB, de la *Martiniana*, no hi ha aquesta història; només a *Victor ·ii·* (f. 44r) diu: “Victor ·ii· papa sedit annis ·ii· et ultra. Hic Florentie sinodum habuit in qua multos simoniacos et fornicatores exauctoravit [...] Hic Henricus Imperator...”. Però sí que la trobem amb alguna diferència a *Rationale divinorum officiorum* de Guillem Durand (liber quintus [:] *de diuinis officiis tam in nocturnis quam diurnis in genere incipit rubrica*, f. ·clij·rb): “Legitur quod Ildebrandus prior cluniacensis factus papa [...] precepit enim illi ut diceret versum Gloria patri etc. Ille uero licet expedite diceret gloria patri et filio tamen et spiritui sancto proferre non poterat. quippe quia in spiritum sanctum peccauerat. Reatum ergo suum confessus et depositus mox expedite et spiritui sancto pronunciauit”.

239·1. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 22, “Gregorius in *Moralibus*, lib. XXXV, c. 6” (PL 187, 1274-1275): “Quia ex sola ecclesia catholica veritas conspicitur...”.

239·2. Decret de Gracià, 2a. part, causa I, q. I, c. 71, “Augustinus lib. *Sententiarum* [...] c. 15” (PL 187, 511): “Extra catholicam ecclesiam non est locus veri sacrificii”.

239·3. He 11, 6.

239·4. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 27, “Beda super *Matthaeum in homilia de festo apostolorum Petri et Pauli, ad c. 16 Matthaei*” (PL 187, 1278): “Quicumque ab unitate fidei vel societatis Petri apostoli quolibet modo semetipsos segregant, tales nec vinculis peccatorum absolvi, nec janua possunt regni coelestis ingredi”.

239·5. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 19, c. 25, § 43 i 44 (PL 76, 125-126): “Sancta quippe Ecclesia sic consistit unitate fidelium, sicut corpus nostrum unitum est compage membrorum. [...] Oculus quippe luci intenditur, et ne caecari valeat, a pulvere custoditur. Pes vero tunc suum officium recte peragit, cum suscipiendum terrae pulverem non refugit...”. També en parla, molt semblantment, a *Regulae pastoralis liber*, pars tertia, c. 10 (PL 77, 63).

239·5bis. B e uida, C e ajuda, E e ajuda, D e ajuda e a vida, I e a vida.

239·6. De st. Ambròs, l'única cosa que he trobat que s'hi assembla un xic, però poc, és *De obitu Valentiniani consolatio*, § 7 (PL 16, 1360-1361): “Plorat Ecclesia in sapientibus suis, qui velut caput Ecclesiae sunt: *oculi enim sapientis in capite ejus* (*Eccl.* II, 14). Plorat in oculis, hoc est, in suis fidelibus; quia scriptum est: *Oculi tui sicut columbae extra taciturnitatem tuam* (*Cant.* IV, 1); [...] plorat in sacerdotibus suis, qui sunt sicut genae Ecclesiae, in quibus est barba Aaron (*Psal.* 132, 2) [...] Plorat in virginibus suis, quae sunt sicut lilia...”. Sobre la idea política del cos i els seus membres, que, partint de st. Pau (Rm 12, 4-5 i 1C 12, 12 i seg.), fou desenvolupada a l'edat mitjana per diversos autors —Joan de Salisbury, Dant, Guillem d'Occam, etc.— amb interpretacions diferents, vegeu l'article de Manuel J. Peláez “La sociabilité dans la pensée politique de l'évêque d'Elne Francesc Eiximenis”, p. 264.

239·7. Veg. la nota 160·13.

239·8. Mt 13, 47-50.

239·9. Segurament st. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 51, § 1 (PL 41, 613): “Etiam sic quippe veris illis catholicis membris Christi malo suo prosunt, dum Deus utitur et malis bene, et diligentibus eum omnia cooperantur in bonum (*Rom.* VIII, 28). Inimici enim omnes Ecclesiae, quolibet errore caecentur vel malitia depraventur, si accipiunt potestatem corporaliter affligendi, exercent ejus patientiam; si tantummodo male sentiendo adversantur, exercent ejus sapientiam...” [el capítol acaba amb el que diu la nota 241·7].

239·10. St. Joan Crisòstom, *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, però no pas sobre el c. 22 (com diuen tots els còdexs, segurament per l'error fàcil de prendre un *V* per un *II*), sinó sobre Mt 25, 31 i seg.: hom. 79, § 1 (PG 58, 717): “Nunc enim non segregati, sed mixti sunt omnes: separatio autem tunc accuratissime fiet; interimque ex ipsa statione ipsos

distinguit et conspicuos reddit: deinde ex nominibus singulorum mores exhibet, illos haedos, hos oves appellans...”.

240·1. Is 49, 14-15. B *filii* en comptes de *filio*, CEDI ometen la paraula.

240·2. Is 33, 20-21. Elimina algunes paraules de la Bíblia: “...videbunt Ierusalem, habitationem opulentam, tabernaculum...”.

240·3. Com sovint passa, el verb (singular) no concorda amb el subjecte (plural).

240·4. Ecli 26, 23-24. Tots els còdexs posen un *super* davant de *Fundamenta*, que elimino d’acord amb la Bíblia i la traducció d’aquí mateix.

240·5. Encara que no és ben bé igual, es deu referir a st. Hilari de Poitiers, *De Trinitate*, ll. 7, c. 4 (PL 10, 202): “Hoc enim Ecclesiae proprium est, ut tunc vincat, cum laeditur, tunc intelligatur cum arguitur, tunc obtineat cum deseritur”. Veg. el c. 27, § 5, cap al final, en què també diu això i aporta una citació de Cassiodor (nota 27·18).

240·6. Capítols 72-74.

241·1. C. 238, § 2.

241·2. St. Agustí, *De perfectione justitiae hominis*, c. 15, § 35 (PL 44, 310): “...quando erit sine macula et ruga aut aliquo hujusmodi: tunc utique, quando gloriosa. Non enim modo in tantis malis, in tantis scandalis, in tanta permixtione hominum pessimorum, in tantis opprobriis impiorum dicendum est eam esse gloriosam...”.

241·3. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, prefaci, c. 6 [antigament hi començava el c. 12], § 14 (PL 75, 525; trad. francesa a SC 32bis, p. 165): “...uxor vero ejus, quae eum ad maledicendum provocat, vitam carnalium designat; qui intra sanctam Ecclesiam incorrectis moribus positi, quo per fidem bonis juxta sunt, eo per vitam durius premunt...”.

241·4. No hi correspon. S’hi assembla un xic el que diu a *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 27, c. 12, § 23 (PL 76, 412): “Unde in ipsa quoque sancta Ecclesia plurimi fidem tenent, et vitam fidei non tenent; humilitatis dominicae sacramenta percipiunt, sed humiliare dominica imitatione contemnunt...”.

241·5. Tampoc no correspon al llibre 28 de *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*; si un cas, al ll. 29, c. 33, § 77, que és sobre el c. 28 del llibre de Job (PL 76, 521-522): “...alius autem vitam suam in catholica pietate consummat, qui ortus in perfidia cum lacte matris hauserat virus erroris. Alius celsitudinem bene vivendi appetere et vult, et valet; alius nec vult, nec valet. Alius vult, et non valet; alius valet, et non vult. Quis ergo ista judiciorum coelestium secreta discutiat?...”.

241·6. St. Anselm, *Cur Deus homo*, ll. 2, c. 16 (PL 158, 418): “Nec credendum est, ex quo factus est homo, ullum tempus fuisse, quo mundus iste cum creaturis quae factae sunt ad usus hominum, sic vacuus fuisset, ut nullus esset in illo ex humano genere ad hoc pertinens, propter quod factus est homo...”.

241·7. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 51, § 2 (PL 41, 614): “Sic in hoc saeculo, in his diebus malis, non solum a tempore corporalis praesentiae Christi et Apostolorum ejus, sed ad ipso Abel, quem primum justum impius frater occidit, et deinceps usque in hujus saeculi finem, inter persecutiones mundi et consolationes Dei peregrinando procurrit Ecclesia”.

241·8. En parla a més d’un lloc, esmentant el setè segell o no esmentant-lo; per exemple: c. 105, últim §. Només I diu *aperció* ‘acte d’obrir’ (*DCVB*, entrada *aperció*); tots els manuscrits diuen *aparicio*, amb una *p* o dues.

241·9. Ps 6, 11 i Ps 82, 18. Les glosses correponents hi parlen del dimoni, de bons i de dolents, però no hi diuen això. La glossa de Ps 82, 5, *De gente* (de Walafrid Estrabó, PL 113, 983, i de Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria*, vol. III, f. 209v. 1a. col.) diu: “Singulariter, quia

omnes Christiani una gens, cum ex uno fonte baptismatis nati; vel omnes boni, quos ille Antichristus vocat unam gentem...”, però tampoc no hi correspon ben bé.

241·9bis. CED *viuificada* (ED *viuificada*).

241·10. Ct 6, 9.

241·11. BI *Crocius*, C *totius*, ED *tothius*. Interpreto que vol dir ‘per tota l’obra’ (encara que la forma no sigui la que correspon al cas llatí) i que es refereix a l’obra de st. Bernat *Sermones in Cantica Canticorum* (PL 183, 779-1198).

241·12. Llegiu *excés*. Amb aquest capítol acaba la quarta dignitat (quant al nom), que havia començat al c. 217.

242·1. El verb concorda amb el complement directe.

242·2. Segurament c. 216, final del 2n. §.

243·1. Papias, *Vocabularium* (f. 138va): “Papa [...] admirabilis maior pater et custos a pape”.

243·2. Mt 16, 19.

243·3. Segueixo I, que elimina una *e* de davant de *vol* i afegeix *car lo papa es maior*, encara que sembla que ha volgut corregir una frase en què havien saltat algun tros.

243·4. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XXII, c. 1: *Omnes sive patriarchii* (PL 187, 121-123), igual que als c. 209, 212 i 234.

243·5. Jo 20, 23 i Jo 21, 15-17.

243·6. Aristòtil, *De coelo et mundo*, ll. 1, c. 2 (*Aristotelis Opera omnia*, vol. III, p. 267):

“Perfectum enim imperfectum antecedit natura. Atque circulus quidem perfectum est, linea vero recta nulla est perfecta”. BI *del cel*.

243·7. BI: *manen*, perquè agafen *lo maestre de la nau* en sentit plural o anteposen el pronom *en* de *que·n*.

243·8. Per exemple, les que hem vist als c. 212, 234 o en aquest mateix 243.

244·1. Llibre sisè de les Decretals, de Bonifaci VIII, ll. 2, títol 14: *De sententia, et re iudicata*, c. 2: *Ad Apostolice*, tret d’Innocenci III, “in concilio Lugdunensi” (*Liber sextus Decretalium*, col. 375-380), que tracta que el papa pot deposar l’emperador per causes legítimes. Ho diu la glossa, de “Ioannes Andr. Bononien.”, a *Illi autem* (cap al final del capítol, col. 380 dreta): “[*Illi autem*] Scilicet, Archiepiscopus Maguntin. Colon. Treueren. & quatuor laici, scilicet, Palatinus comes Rheni, dux Saxoniae, Marchio Brandeburgen. et Rex Bohemiae, olim dux. Et dicunt quidam, quod Rex Bohemiae de necessitate vocandus non est, nisi cum alij discordant; nec istud ius habuit ab antiquo: sed hodie de facto tenet...”.

244·1bis. BI (*calsigue*, *calciga* respectivament) fan subjecte l’emperador, diferentment dels altres còdexs: C *hom calsiga*, E *calçigam*, D *calciguam*.

244·2. C. 240, § 2. També ho diu altres vegades.

244·3. Una *b* grossa, però amb un sol lòbul, o “ventre”, com diu el text.

244·4. Llegiu *menció*.

245·1. ‘O aproximadament això’ (*DCVB*, entrada *aquèn*, acc. 5), significat diferent de l’actual ‘a aquesta banda’, com té al c. 60 § 3.

245·2. Veg. el comentari que fa M. J. Peláez d’aquesta preferència d’Eiximenis per França i dels capítols següents referits a regnes (“Entorno a los orígenes del derecho internacional...”, p. 136-137), i també del mateix autor “Los conceptos *França* y *Espanya* en el pensamiento literario y jurídico-político de Francesc de Eiximenis (c. 1340-1409)”. Com indiquen D. J. Viera i J. Piqué (“França a l’obra de Francesc Eiximenis”, p. 6, nota 2), al c. 1 del primer volum de *Les Grandes Chroniques de France* trobem explicat “Coment François descendirent des Troiens” (hi surt aquest “Francio”, “fiuz d’Ector”, que era “fil au roi

Priant”); el c. 2 aporta diverses opinions sobre l’origen del nom *François* (Jules Viard, p. 9-15). L’*Speculum historiale* de V. de Beauvois (ll. 16, c. 3: “De Origine Regni Francorum”, f. 210vb-211ra) també parla de Troia, Príam, etc.: [f. 211r] “...Alij dicunt Francos denominatos a quodam eorum Rege Francone [...] Priamus ille regnabat super eos tempore Valentiniani non vtique Priamus ille magnus Rex Troiae, sed aliud qui ab Hectore illius filio, per Franconem filium Hectoris in cronica Francorum legitur descendisse”. Igualment al ll. 2, c. 66, f. 24r: “aedificata est Troya [...] post cuius euersionem multitudo, magna fugiens, et in duos populos se diuidens, alia Franconem Priami regis Troyae nepotem scilicet Hectoris filium, alia...”. Però no he trobat referències d’aquest *Cevero* o *Severo*, que també podria ser mala transcripció de *Gomer* (veg. més avall el penúltim paràgraf d’aquest mateix capítol i la nota 12). Veg., a més, l’incunable de la BC *Chronicon* o *Liber chronicarum* de H. Schedel, f. 37r.

245·2bis. *C desordonadament, ED desordenadament.*

245·3. Decretal extravagant de Climent V, ll. 5, títol 7: *De privilegiis*, c. 2 (*Extravagantes Decretales quae a diversis Romanis pontificibus post sextum emanaverunt*, p. 1300): “Meruit carissimi filii nostri Philippi regis Francorum illustris sincerae affectionis ad nos et ecclesiam Romanam integritas, et progenitorum suorum [...] Nec quod per illam rex, regnum et regnicolae praelibati amplius ecclesiae sint subiecti Romanae, quam antea existebant; sed omnia intelligantur in eodem esse statu, quo erant ante definitionem praefatam tam quantum ad ecclesiam, quam etiam ad regem, regnum et regnicolas superius nominatos”.

245·4. *Legenda aurea*, a *De sancto Remigio* (p. 95-97, concretament a la p. 96; a la versió catalana no hi diu res d’aquesta ampolleta): “Cum autem Clodoveus rex Franciae [...] beatum Remigium adiit et se baptizari poposcit. Cumque ad fontem baptismatis advenisset nec ibidem sacrum chrisma haberet, ecce columba quaedam ampullam cum chrismate in rostro detulit, de quo regem pontifex linivit. Haec autem ampulla in Remensi ecclesia conservatur et inde usque hodie reges Franciae inunguntur”.

245·5. Tots els còdexs hi fan una *n* en comptes d’una *u* o *v*: BI *Clodoneu*, *C hom elodoneu*, *E clodoneu*, *D olodoneu*.

245·6. Sobre aquesta tradició, vegeu el capítol “L’heràldica llegendària” del llibre *Heràldica catalana. Des de l’any 1150 al 1550* de Martí de Riquer (vol. I, p. 54-56), el qual cita aquest capítol d’Eiximenis, de qui diu que estava ben informat del que s’escrivía a Europa.

245·6bis. Llegiu *pren*, com diuen els altres còdexs.

245·7. *Martiniana* o *Cronica summorum pontificum imperatorumque* (f. 34v i seg., a *Leo ·iii·*): “Anno sequenti Leo ·iii· papa ·VIII· anno sui pontificatus Carolum regem Francie qui iam dudum imperium occidentis administrauerat consensu et auctoritate senatus et populi Ro. augustali diademate coronauit”.

245·8. Papias, *Vocabularium* (f. 72rv): “Franci a quodam proprio duce dici putantur alias a feritate morum. Sunt enim in illis mores inconditi et naturalis ferocitas animorum: inde francia et hic et haec francigena”.

245·9. Aquí es confonen francesos i gallecs barrejant dos paràgrafs de st. Isidor (*Etymologiarum*, ll. 9, c. 2, § 101 i § 110, PL 82, 338 i 339) en què parla de francs (§ 101) i de gallecs (§ 110) i diu, sí, que els francs “han ferocitat”, però no pas que siguin subtils ni blancs. De qui diu que són més blancs que els altres pobles d’Espanya és dels gallecs, per la qual cosa també s’anomenen *gals*; i ells asseguren que el seu origen és grec, d’on els ve el natural enginyós.

245·10. Veg. el c. 113, últim §, en què també diu que el títol de la creu és a Tolosa, i la nota corresponent (113·13).

245·11. Veg. Marc Bloch, *Los reyes taumaturgos* (p. 7 de la introducció, p. 25 i seg.). Veg. el c. 57 i la nota 57·9. Per a aquest mot *porcellanes*, vegeu el *DCVB* (entrada *porcellana*, acc. 4) i l’explicació de Coromines del *DECat*, vol. III, p. 561a (entrada *escròfula*), i vol. VI, p. 703b

(entrada *porc*), i sobre aquesta malaltia, l'article de D. J. Viera, J. Piqué i R. Camaño "Malaltia i salut en l'obra de Francesc Eiximenis", p. 190-192.

245·11bis. L'inc. és l'únic que escriu *e* davant de *com*.

245·12. Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria*, a la glossa de Gn 10, 1-2 (I, f. 57va); també a Walafriad Estrabó, del qual he agafat la puntuació i les majúscules perquè sigui entenedor: "*Japheth: Minoris filii, de quo nati sunt septem filii, qui tenuerunt septentrionalem regionem a Thauro et Amano, montibus Cilicie et Syrie, vsque ad fluuium Thanaim, in Europa vero vsque ad Gadir. Nomina vero locis et gentibus relinquentes, ex quibus plurima mutata, cetera permanent. Gomer. Hi sunt Galathe, secundum Iosephum, qui latine Gallograeci dicuntur*".

245·13. En relació amb això, veg. els c. 102 i 211, el § 2 del qual també es refereix a les profecies de Joaquim de Fiore (que Robert Lerner pensa que és el Pseudo-Joaquim: veg. la nota 211·6), esp. el c. 102 i les notes corresponents. Vegeu, a més, Bohigas, "Prediccions i profecies en les obres de fra Francesc Eiximenis".

245·14. Deu voler dir Martí IV, papa de 1281 a 1285.

246·1. *C ha apugnar ab* (amb titlla nasal sobre la *u*), ED *a jnpugnar*.

247·1. Llegiu *vexil·lari*. CI *vexillari*, ED *vexellari*.

247·1bis. CED *estrolechs e theolechs*, I manca perquè salta de *longues* a *longues*.

247·2. Veg. Bohigas, "Prediccions i profecies...", p. 101, i Pou y Martí, "Visionarios..." (*AIA*, XXI (1924), p. 351), que indiquen que Joan de Rocatalhada aplica als monarques d'Aragó aquesta part de la missió.

247·3. Veg. el c. 102.

248·1. Sobre aquestes universitats d'Oxford i Cambridge, la primera una de les més antigues i la segona nascuda per escissió de la primera, veg. A. Vârvaro, *Literatura románica de la Edad Media*, p. 34.

248·2. El ms. 1453 de la BC, *Llibre d'escuts i d'armes*, del segle XVI, pot donar una idea dels escuts de tots aquests països, encara que sovint no coincideixen amb la descripció que en fa aquí Eiximenis.

248·3. 'Vair; de diversos colors' (*DCVB*, entrada *vairat*, acc. 1).

249·1. Tots diuen *terra* (B ratllat, sembla) menys I, que diu *casa*.

249·2. Llegiu *flum*, com diuen CEDI.

250·1. El papat ajudà el fill de Lluís VIII de França, Carles d'Anjou, que lluità contra els successors de Frederic II per la possessió de Sicília i Nàpols. Innocenci IV, que convocà el primer concili de Lió, deposà Frederic II l'any 1245. Veg. el c. 73, § 5 i les notes 73·8 i 73·9.

250·2. Llibre sisè de les Decretals de Bonifaci VIII, ll. 2, títol 14: *De sententia, et re iudicata*, c. 2: *Ad Apostolice*, tret d'Innocenci III "in concilio Lugdunensi" (*Liber sextus Decretalium*, col. 375-380). Al c. 244, § 2 al·ludia a la glossa d'aquesta decretal.

250·3. Veg. el c. 56, últim §.

250·4. És a dir: un lambeu (o lambel) (veg. M. de Riquer, *Heràldica catalana...*, vol. I, p. 193, que diu que Eiximenis fa una ben detallada descripció del que és un lambeu, evitant el terme tècnic).

251·1. Hi ha un salt de tots els còdexs menys I de la primera *Roma* a la segona.

251·2. Veg., pel que fa a aquestes esperances, A. Ivars "La «indiferencia» de Pedro IV de Aragón en el Gran Cisma de Occidente" (p. 52-53) i M. J. Peláez "Entorno a los orígenes del

derecho internacional en el pensamiento jurídico franciscano: Francisco Eiximenis y sus ideas internacionales” (p. 137).

253·1. Al *DCVB* (entrada *l.fur*, acc. 4) trobem “*A fur* (de tal o tal cosa)” amb el sentit ‘a manera, en la forma usada per tal o tal cosa’. Aquí, abans d’*a fur de* sembla que falten mots, perquè no determina aquests dos quartons i, a més, falta verb, cosa, aquesta darrera, que queda solucionada si prenem *a* com a verb: *à fur de* ‘té manera de’, construcció no documentada.

253·2. ‘Figura geomètrica formada per algunes rectes encreuades en diversos triangles, com la figura del joc de marro, que té caselles quadrades o triangulars’ (*DCVB*, entrada *3.marro*, acc. 4, que aporta com a exemple aquest capítol del *Primer*, atribuït equivocadament al *Terç*).

253·3. ‘Esferes’ (*DCVB*, entrada *2.espera*).

253·4. Aquest “senyal” correspon ben bé a les armes de Carles II, rei de Navarra (1350-1387). Veg. E. Ochoa i M. Ramos, *Usos heràldics en Navarra* (p. 70, primer escut).

254·1. En aquest fragment sembla que hi ha repetició o salt d’alguna línia (a C manca *pel costat tirant de linya vermella*). Sigui com sigui, hi falta descripció (veg. el c. 255, § 5, en la descripció de l’escut de Bohèmia: “los altres dos quartons són semblants de tots punts als quartons dels leons que fa lo rey de Xipre”). Segons Armand de Fluvià (dit personalment), l’escut de Xipre és quarterat: el primer quarter és blanc amb una creu groga i quatre creuetes gregues, una a cada costat; al segon hi ha faixes i un lleó vermell; el tercer és d’or amb un lleó de gules (vermell), i el quart és de sable (negre) amb un lleó d’argent. Veg. a *Tout sur Chypre* (p. sense numerar) una foto en què es veu l’escut de pedra en una paret del castell de Kolossi, construït el 1454, que correspon a aquesta descripció d’A. de Fluvià. Al llibre de M. de Riquer *Heràldica catalana. Des de l’any 1150 al 1550* hi trobem un escut més com el que descriu Eiximenis —comptant que falten els quarters dels leons—, tant en els versos que transcriu del poema de la “Vesió” de Bernat de So, de l’any 1382 (“Lo senyal seu: primés | foro·n los dos quarters | quatre barres d’arjén, | e quatre veramén | d’asur, ab un layó | vermell, e say qu’él fo | de fin aur coronats | e jentament obrats. | Sos autres dos quartiers, | que vull dictar derriers, | era cruts d’aur sus blanch, | e dins li quatre branch | de la crotz n’à pux quatre | crotz, catre per abatre | terra que moros han | e tenen ses affan”, vol. I, p. 303-304), com en la descripció treta dels armorials de Salamanca i de Tolosa (“Squartelé: lo primer d’argent e tres faxes d’azur, sus tot un leó de gules langué del mesme, armé de sable; lo segon d’argent e una croys d’or potense entre quatre cruzetes”, el primer quarter és com el quart, i el segon, com el tercer, vol. I, p. 304 i il·lustrat al vol. II, p. 390).

255·1. Els editors de l’*Atlas Català de Cresques Abraham* identifiquen Dàcia amb Dinamarca (p. 12 i 101. Veg. també H. Schedel, *Chronicum o Liber chronicarum*, f. 12v-13r i 299v-300r). L’escut que descriu aquí Eiximenis correspon a Dinamarca, mentre que al de Dàcia hi ha tres leons, segons M. de Riquer, *Heràldica catalana...*, vol II, p. 389, i el ms. 1453 de la BC *Llibre d’escuts i d’armes*, f. 96v. Al lloc vint-i-unè hi ha l’escut de “Danamarcha” (veg. més avall d’aquest mateix capítol).

255·2. O *Tàrcia*? L’incunable diu *Tracia*. Segons Armand de Fluvià, no hi ha cap rei que tingui un conill a l’escut.

255·3. Encara que tots els còdexs diuen *Frigia*, ha de ser *Frísia*.

255·4. És a dir: la cinquena dignitat —quant al regne—, que ha començat al capítol 242 i acaba aquí.

256·1. Substància olorosa que els jueus empraven per al culte diví. Mot pres del llatí, que el prengué del grec, ‘encens’ (*DCVB*, entrada *timiama*).

- 256·2.** BI *la qual* (però a I l'antecedent és *la trip*: ho deu haver arreglat).
- 256·3.** 3R 2, 27 i 35. A tots els còdexs hi ha un buit al lloc del II.
- 256·4.** C. 234-237. BI diuen, equivocadament, *quinta dignitat*.
- 256·4bis.** B *los loauen los iuheus*, ED *los lohauen los jueus*.
- 256·5.** Ex 19, 6: “Et vos eritis mihi in regnum sacerdotale, et gens sancta”.
- 256·6.** 1 Pe 2, 9.
- 256·7.** Lv 1, 5 i seg. Parla de sacrificis oferts a Déu pels sacerdots, però no hi diu res de possessions.
- 256·7bis.** L'inc. diu *regnes* en comptes de *regions*. CED ometen aquest fragment.
- 256·8.** Llegiu *que al*, com fan EDI.
- 256·9.** Llegiu *setí*.
- 256·10.** Nm 17, 8.
- 256·11.** Mt 28, 20.
- 256·12.** Com abans, Nm 17, 8 (BI *decimo*). B diu *uergella* en comptes de *verga*.
- 257·1.** Ac 15, 10.
- 257·2.** Mt 22, 37-39.
- 257·3.** Joan Crisòstom, a *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, hom. 71, § 1 (PG 58, 661), sobre Mt 22, v. 34, parla d'aquests dos manaments, però no hi diu pas que són perquè els cristians no es puguin excusar el dia del judici: “...*Diliges Dominum Deum tuum: hoc primum et magnum est mandatum. Secundum autem simile huic: Diliges proximum tuum sicut teipsum*. Cur, *Simile huic?* Quia hoc ad illud viam parat, et ab illo rursus munitur. [...] Quorum omnium caput est: *Diliges Dominum Deum tuum, et proximum tuum sicut teipsum*. Si ergo diligere Deum, diligere proximum est [...], diligere autem proximum facit ut mandata custodias, jure ait: *In his tota lex pendet et prophetae*”.
- 257·4.** Mt 22, 40.
- 258·1.** L'incunable és l'únic que diu *o* (els manuscrits fan *e*). Però potser hi ha un salt i falta text.
- 258·2.** Gn 37, 2. Igual que al c. 117, § 2 (nota 117·4).
- 258·3.** Gn 37, 28.
- 258·4.** Js 10, 12-13.
- 258·5.** El copista de B fa servir la forma vulgar *bliblia*.
- 258·6.** Potser es refereix al Simeó de la presentació de Jesús al temple, perquè seria estrany que hi posés el Simeó fill de Jacob, que no considera pas un model de santedat (veg. el c. 117, § 2).
- 258·7.** És Bernabé (veg. Ac 4, 36-37).
- 258·8.** C. 72 i següents.
- 258·9.** Ps 44, 17.
- 258·10.** St. Jeroni, *Adversus Jovinianum*, ll. 1, § 26 (PL 23, 246 i 247): “Et quia ad Apostolos provocavit, quod principes disciplinae nostrae, et Christiani dogmatis duces [...] super Petrum fundatur Ecclesia: licet id ipsum in alio loco super omnes Apostolos fiat, et cuncti claves regni coelorum accipiant, et ex aequo super eos Ecclesiae fortitudo solidetur...”.
- 258·11.** Ps 79, 11.
- 259·1.** Ramon Martí [tots els còdexs diuen Pere en comptes de Ramon; C abreujat: *p·*] al *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos* en parla diverses vegades (aquest diable tan aviat hi és escrit *Bentamalion* com *Ben Tamalion*); per exemple, a la part 2a., c. 14, § 16 (p. 454): “Deus quippe, ut in sequentibus cito probabitur, abstulit per Romanos Judaeis observantiam Sabbathi, et circumcisionis, et ceremonialium reliquarum: *Bentamalion* vero diabolus

supradictus per diabolicum quoddam miraculum, ut inferius dicetur, recuperavit eis, atque restituit circumcisionem, et Sabbatum, et solemnitates [aliquas] [*sic*] posse orare, et studere in lege. Et quia Judaeos ab ista tali Religione a Deo per Romanos, ut dictum est, et adhuc plenius dicendum est, denudatos diabolus iste, suo Talmud testimonium perhibente, rursum eis ista restituendo eorum impietatem sub hujusmodi Religionis velamine textit...”. A la mateixa part 2a., c. 14, § 19 (p. 456-457) ho explica més detalladament i amb el miracle de la filla de l'emperador. Vegeu, a més, part 2a. c. 14, § 23 (p. 460); part 3a., dist. III, c. 11, § 21 i 22 (p. 788-789), i part 3a., dist. III, c. 21, § 23 (p. 918). A. Hauf (a *La evangelización en el mundo levantino...*, p. 461 i seg.) parla d'aquest capítol i indica que la font de Ramon Martí li devia arribar per conducte indirecte. Veg. també Alexander Fidora, “Ramon Martí in context: the influence of the *Pugio fidei* on Ramon Llull, Arnau de Vilanova and Francesc Eiximenis” (p. 386 i seg.; per a aquest capítol, p. 387-389; a la nota 51, d'aquesta darrera pàgina, hi ha una certa explicació del nom Pere en comptes de Ramon), i Marco Pedretti, “Una ‘ciència jueva’ en el *Pugio* de Ramon Martí” (p. 318, nota 5 i p. 322 i nota 15), que aporta la possibilitat, indicada per altres autors, que aquesta llegenda de “Ben-Tamalion” tal com es llegeix al Talmud i el seu nom i tot tinguin l'origen en un conte de miracles de l'apòstol cristià Bartomeu.

259·2. És a dir: *corol·lari*, com altres vegades anteriors (c. 161, 186, 190).

260·1. Jb 13, 7.

260·2. Os 3, 3: “Dies multos expectabis me; non fornicaberis, et non eris viro; sed et ego expectabo te”. BI fan el primer verb en segona persona plural: B *expectabitis*; I *spectabitis*.

260·3. Ml 2, 2 (com al c. 125, § 3; nota 125·10).

260·4. Os 3, 4-5.

260·5. Lc 11, 9-10 escurçat: “Petite, et dabitur vobis; quaerite, et invenietis; pulsate, et apaerietur vobis. Omnis enim qui petit, accipit: et qui quaerit, invenit: et pulsanti aperietur”. CEDI presenten la segona part de la citació més com el començament de Bíblia (*pulsate et aperietur vobis*, amb diferents grafies i el mot *vobis* només a DI), però la traducció correspon més a la forma de B (*et pulsanti aperietur*), que agafa el final de la citació bíblica.

261·1. BI deixen un espai en blanc per al capítol; els altres tres no n'hi deixen. Deu ser el c. 71, que desenvolupa als següents, fins al c. 83.

261·2. Mt 24, 34: “Amen dico vobis, quia non praeteribit generatio haec, donec omnia haec fiant”.

261·3. St. Joan Crisòstom, *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, hom. 77, 1 (PG 58, 702): “Quomodo igitur ait, *Generatio haec*? Non de tunc viventibus loquitur, sed de generatione fidelium; solet enim generationem non a tempore solum, sed etiam a religionis et vitae ratione annotare...”.

261·4. 1C 10, 11.

261·5. Jo 19, 30.

261·6. Jr 31, 27 (*veniunt*, present). Però de debò és Jr 31, 31 (*venient*, futur) i després continua fins a Jr 31, 34. Per tant: Jr 31, 31-34.

261·7. He 8, 8-13.

261·8. Mt 22, 37-40.

261·9. B omet *posà ne·ns*.

261·10. “Beatus igitur Johannes, ut testatur Hieronymus, cum ipse usque ad ipsam suam ultimam senectutem Ephesi moraretur, et vix inter discipulorum manus ad ecclesiam deferretur nec plura verba dicere posset, ad quamlibet pausam hoc dicebat: filioli diligite alterutrum. Tandem fratres, qui cum eo erunt, admirantes, quod semper eadem diceret, dixerunt ei: magister, quare semper eadem loqueris? Qui respondit: quia praeceptum domini

est, et si solum hoc fiat, sufficit” (*Legenda aurea*, a “De sancto Johanne apostolo et evangelista”, p. 61; p. 985 versió catalana).

261·11. També hi ha referència a aquest llibre de Maimònides al c. 125, § 3 (veg. la nota 125·7).

261·12. Eliseu ressuscita el fill d’una sunamita 4R 4, 32-35. Sembla que hi ha una barreja amb l’episodi d’Elies i la vídua de Sarepta, de qui també ressuscita el fill (3R 17, 8 i seg.).

261·13. Ez 20, 25.

261·14. He 7, 19 i 22.

261·15. Ps 39, 7 i Is 1, 11 i seg.

261·16. Ps 39, 8.

261·17. B *leueniment*, I *ladueniment*, error fàcil de fer: *lectio faciliior*.

261·18. He 9, 17.

261·19. Només CI tenen la lectura del primer *testador* al segon. BED salten.

261·20. Ex 24, 5-8. Tots els còdexs diuen *nono* (amb lletres o xifres), potser per confusió d’aquesta citació amb Lv 9, on hi ha els primers sacrificis d’Aaron pels pecats.

261·21. C. 71 i seg.

262·1. C. 351 i seg.

262·2. Jr 7, 4 i seg.

262·3. Jr 7, 15.

262·4. Jr 7, 16 i seg.

262·5. Is 3, 8.

262·6. Is 5, 1 i seg.

262·7. Is 5, 24. B diu *exiit* en comptes del primer *erit*; ho corregeixo d’acord amb la Bíblia, els altres testimonis i la traducció que en fa Eiximenis. L’últim verb d’aquesta citació, segons la Bíblia i I, és *ascendet* i no *erit*.

262·8. Is 5, 25.

262·9. Es deu referir, encara que no és exacte, al c. 214, § 3, en què parla de pena per manca d’estament i reputació, i no pas de captivitat. En canvi, sí que diu això mateix al c. 270, § 1.

262·10. Ez 15, 2-6.

262·11. Is 6, 10. Eiximenis fa els verbs en plural (la Bíblia i I els fan en singular).

262·12. Rm 10, 20-21.

262·13. Jr 9, 11.

262·14. Jr 11, 20.

262·15. Jr 15, 14-16, suposo.

262·16. Jr c. 12-19.

262·17. Jr 15, 1.

262·18. Ez c. 4-15.

263·1. Os 1, 6-9.

263·2. BI acaben fent *trip* femení: *ales altres trips totes*. També la vegada següent fan aquest mot femení: *la trip de Judà [...] ab los altres*.

263·3. Os 5, 5.

263·4. Jl 1, 4.

263·5. No he trobat documentat *l[l]agostic[h]*, però se’n veu el significat: ‘llagosta petita’. EDI diuen *lagostins*. En llatí *brūchus* -i és una espècie de llagosta, que les bíblies tradueixen per “saltamartí” (la de Montserrat) o per “saltarel·la” (FBC i BCI). El *DLC* tradueix *brūchus* per “brucus [mena de llagosta sense ales]”.

263·6. Aquest *rubigen* és llatínisme, de *rōbīginem* ‘rovell’.

263·7. Veg. 2R 25, 8 i seg.

263·8. Per exemple, 4R 18, 13 i seg. L'afegitó *e* [B o] *per Osee* deu ser equivocació, o falta text (hi ha un Osees, rei d'Israel, que se sotmeté al rei d'Assíria Salmanàsar: 4R 17, 1 i seg.).

263·9. Per exemple, 1M 1, 21 i seg.

263·10. Jl 2, 1.

263·11. Mi 3, 12.

263·12. So 1, 14. La Vulgata diu *magnus* on aquí hi ha *magna*.

263·13. Am 2, 6.

263·14. Gn 37, 28 [no pas c. 33 com indiquen tots els còdexs].

263·15. Ex 32, 1-6.

263·16. 3R 12, 16.

263·17. B manca *ne pati*.

263·18. Dn 9, 26.

263·19. CI deixen un espai al lloc del capítol, BED no n'hi deixen. És el c. 356.

263·20. BI *tornar*.

263·21. C. 356 i 357.

263·22. Rm 11, 9-10 [no pas c. 10, com indiquen tots els còdexs].

263·23. Ps 68, 23-29.

263·24. Llegiu *leixs*, i cinc paraules abans, *afecció*.

264·1. B *rahons* i I *raons*; segueixo la taula inicial, en què tots diuen *vies*, com aquí CED.

264·2. Ps 73, 1.

264·3. Ps 73, 9. B *cognoscamus*; C *cognossemus*; ED *cognoscimus*. Només I fa com la Bíblia: *cognoscet amplius*.

264·4. Is 50, 1. B *ergo libellum* en comptes d'*hic liber*.

264·5. Llegiu-hi una *e* final de primera persona: CEDI *lexe*.

264·6. Za 9, 11.

264·7. És un comentari-interpretació de la citació anterior d'Isaïes (50, 1).

264·8. BI *aplicades*.

265·1. Rm 11, 25-26: "...donec plenitudo gentium intraret, et sic omnis Israel salvus fieret".

265·2. Per exemple, c. 202, § últim i c. 203.

265·3. B *abcegar*, que es podria interpretar com a 'encegament', 'ocultació d'una cosa per a impedir que es pugui veure', segurament; no he trobat el mot documentat, però sí el verb corresponent: *abcegar* (DCVB, entrada *abcegar*, significats 1 i 2, i DEC*at*, entrada *cec*, vol. II, p. 653b; el Diccionari Aguiló tradueix *abcegar* per l'espanyol "obcecado", però no hi ha el substantiu). Sembla més entenedor si seguim la lectura dels altres testimonis: CD *ab excecacio*, E *abexcecacio*, I *ab excecacio* (que és la que poso a l'edició) 'per encegament', preposició llatina i segurament un substantiu llatinitzat (DLC "*excaecātio*, -*ōnis* [...] encegament. El DLE també inclou el sentit figurat: "Aug. Obcecación, ceguedad").

265·4. Lc 19, 37 i 41-44.

266·1. 'Reprensions' (DCVB, entrada *reptiri* o *reptir*). Veg. la indicació d'A. Hauf (*La evangelització en el mundo levantino*, p. 475 i seg.) sobre una part d'aquest capítol, que li sembla calcada d'Ubertí de Casale.

266·2. Os 2, 2 i seg.

266·3. Os 3, 3.

266·4. Gn 39, 7 i seg.

266·4bis. CEDI *los*.

266·5. B *destroeix*, I *destruex*.

266·5bis. B omet *e sobredolenta*.

266·6. No he trobat aquesta paraula (I *excecable*, CED *exceptabla*) als diccionaris consultats. Deu voler ser *execrable*, encara que no hi és documentada fins a Lacavalleria (*DCVB* i *DECat*). Eiximenis utilitza *execrable* al *Terç* (veg. l'edició de X. Renedo del *Terç del Crestià. Tractat de luxúria*, c. 573, p. 89, l. 63, el qual diu, p. 670, que deu ser el testimoni més reulat de l'ús d'aquest adjectiu, que tampoc no figura als vocabularis de Llull, Ferrer i Canals). Encara que no sembla tan probable, també podria ser adjectiu relacionat, en sentit figurat, amb el verb *execar*, que trobem al *Glossari general lul·lià* de Miquel Colom (vol. II, p. 403) amb el sentit de 'secar-se, deixar de brollar (una font)'. O bé, relacionant aquesta paraula amb *ab excegació* del § 3 del capítol anterior (nota 265·3), significaria 'encegable'.

266·6bis. CED *rots* en comptes de *tots*.

266·7. Llegiu *cilici*, com escriuen CI.

266·8. Tots els manuscrits diuen *fet*, que sembla *lectio faciliior*. L'incunable ho deu haver arreglat amb l'infinitiu.

266·9. B *rebutges*.

267·1. C. 262 i seg.

267·2. Gn 17 [i no 15, com diuen tots els còdexs], 7-8, on promet la possessió eterna de la terra a la descendència d'Abraham. Tots els còdexs coincideixen en aquesta frase, que no lliga: potser hi ha una mala interpretació de *sement sua* o alguna cosa semblant com a *circumcisió*. O bé, més probablement, el copista originari es va saltar un tros de text (homeotelèuton de *tostemps*?), perquè a Gn 17, 10 i seg. parla de la circumcisió.

267·3. Ex 12 [i no 11, com diuen tots els còdexs], 14.

267·4. Nm 18, 23 (encara que també els versets 8, 11 i 19) i Nm 25, 13.

267·5. Lv 24, 3-9. Als c. 25 i 27 no hi diu res d'això. Podria ser que hi hagués un salt i aquests capítols fossin d'Ex 25, 40, que parla del santuari, i Ex 27, 21, que sí que parla del culte perpetu.

267·6. Lv 6, 18 i 20 i Lv 7, 34 i 36.

267·7. Ps 88, 30.

267·8. Veg. el c. 34, final del § 3 (i les notes 34·9 i 34·10) i el c. 55, § 1.

267·8bis. B *trencadament*, D *trunchadament*, I *troncadament*. El mot *conferma*, anterior, té el sentit de 'conforma', com escriuen ED. Segons Xavier Renedo, aquesta referència genèrica als "sancts", com altres del *Primer*, d'on treu aquest exemple, es pot concretar en Pèire Joan Oliu, que en el comentari que fa del *Gènesi* (comentari que era a la biblioteca d'Eiximenis), diu que en les Escriptures "loquitur enim nobis Deus more humano, quasi mater balbutiens cum infantulis suis" (veg. "Trois références à Pèire Joan Oliu dans le *Primer del Crestià* de Francesc Eiximenis", *Oliviana*, 5, esp. p. 7).

267·9. Veg. el c. 245, § 1, on diu que Francó era "nét o nebot de Priami", i la nota corresponent, 245·2. BI *grechs*, C *dels rroyans*.

267·10. Gn 22 [no pas 20, com diuen BI, ni 15, com diuen CED, en què hi ha la comparació amb les estrelles (Gn 15, 5) però no pas amb la sorra], 17. Veg. el c. 46, § 3, en què il·lustra la mateixa figura gramatical amb l'exemple de la promesa de Déu a Abraham de Gn 13, 16. Només B diu *multiplicar*.

267·11. B *si*, en comptes de *se*, que podria ser pronom fort. El verb, igual que al § 3, té el sentit de 'conformar', com escriuen C i D.

267·12. He 10, 1.

267·13. He 1, 2 i seg., encara que no hi ha tot aquest raonament.

268·1. Tt 1, 9. La glossa de Nicolau de Lira a aquests versets no hi diu això. És curiós que Eiximenis tingui Nicolau de Lira per "gran mestre en ebraych", quan Nicolau recorre al

Britó i diu d'ell mateix “Postremo quia non sum ita peritus in lingua hebraica vel latina quin in multis possim deficere...”.

268·2. No he trobat cap tractat de Nicolau de Lira que comenci amb aquests mots de Tt 1, 9 i no sembla pas que es refereixi al “libellus [...] in quo sunt pulcherrime questiones iudaicam perfidiam in catholica fide improbant” (afegit al volum II de la *Biblia cum postillis* —inc. 20-21 Fol. de la BC—, sis folis no numerats, només amb signatura impresa al *recto* dels dos primers fulls, al marge inferior dret, la primera de les quals és “69 4”, i que és la mateixa obra que *Disputatio magistri Nicolay de lyra [...] contra perfidiam iudeorum*), on no trobem aquest començament ni hi ha les mateixes citacions. Amb tot, la tercera part d'aquest “libellus” (penúltim f. va), quan respon al quart argument dels jueus per a demostrar que Jesús no és el Messies, argument que es basa en la pau eterna i no pas en el culte del dissabte, diu: “...non importat pacis eternitatem. sed diuturnitatem. vbi autem habemus: vltra. in hebreo habetur: Aad. que dictio non significat eternitatem [...] certum est quod ibi non importat eternitatem [...] sed importat diuturnitatem temporis ad longum tempus...”. Segons David J. Viera (“The Evolution of Francesc Eiximenis’s Attitudes toward Judaism”, p. 153 i 158), deu ser el *Tractatus contra Iudaeum impugnatores evangelium secundum Matthaeum* o *Responsio* (veg. la nota 108·1).

268·3. *C en per estis*, EDI *empero*. No ho he trobat documentat a cap diccionari, però ha de ser com *per esters*; per tant, ‘emperò’. Veg. la nota 4·1.

268·4. Ex 31, 16. Veg. el c. 114, darrer §, en què hi ha la mateixa citació, i la nota corresponent: 114·7.

268·5. Jr 2, 20.

268·6. Dt 15, 17 (la Vulgata diu “serviet tibi usque” en comptes d’*erit tibi servus*).

268·7. B fa sovint el vulgarisme *bliblia*, per *bíblia*, que corregeixo d’acord amb els altres còdexs.

268·8. De fet, des del § 2 sembla tot tret del *Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos* de R. Martí, 3a. part, dist. III, c. 11, § 10, i continuant als § 11 i 12 (p. 777-778), amb citacions com aquestes, entre altres, i amb el mateix raonament del jubileu: “...ad seculum Levitarum, quod erat 50. anni, sicut dictum est Num. 5. v. 25. Et a filio 50. annorum cessabit a negotio serviendi [...] non significat aeternum, nec perpetuum, nec sempiternum; sed saeculum, et tempus aliquoties satis modicum: quare patet quod quicumque pro eo aeternum, etc. interpretati sunt...”.

268·9. El c. 17 del Gènesi parla de l’aliança i la circumcisió. No ha parlat enlloc de Ponç Carbonell, però es deu referir al c. 139, final, en què cita “*Triumphus perfidie Iudeorum* en lo ·xiiij· capítol” (segurament el c. 14 del *Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos* de R. Martí, que, pel que diu al final del c. 370, deu conèixer a través de l’*Expositio super Genesim* de Ponç Carbonell; veg. la nota 139·5). Efectivament, Ponç Carbonell en parla al c. 17 (f. 20r i v): “...R ma[rtini] in pugione [...] aut dicitur oolam significat ad seculum [...] sed solum oolam que non [...] eternum sed aliquam partem temporis”. Però no cita pas st. Agustí, almenys en aquest capítol. El que hi ha entre claudàtors, *rtini*, és afegit per una altra mà, que ha esborrat el que hi havia, segurament l’abreviatura de *magister* (*magr*, amb titlla sobre la *r*), que més endavant trobem ratllada. Veg. el que en diu Alexander Fidora a “Ramon Martí in context: the influence of the *Pugio fidei* on Ramon Llull, Arnau de Vilanova and Francesc Eiximenis”, p. 389 i seg.

268·9bis. Present d’indicatiu, com demostren els altres còdexs: CD *Basta*, EI *basta*.

268·10. Llegiu *aquèn*, com al c. 245 § 1 (nota 245·1).

269·1. Només I deixa espai per al capítol. És al c. 267; l’episodi d’Alexandre, al § 2.

269·2. Tot i que Guillem de Nangís a la *Crònica universal* (ms. 10235 de la BNM, f. 58va) indica que alguns diuen que els jueus sortiran d’aquí on són tancats cap a la fi del món i

mataran molta gent, no he trobat referències a aquest riu de còdols ni en aquesta obra ni en les altres (veg. la nota 34·9).

269·3. Potser *De mirabilibus S. Scripturae*, d'autor incert?

269·4. B *istories*, ED *istoichs*, I *histories*. Sembla que ha de ser *istorichs* 'historiadors', com diu C, pel sentit i per com ho escriuen els altres (veg. *DCVB*, entrada *històric*).

269·5. Es deu referir a *De proprietatibus rerum* de Bartholomaeus Anglicus (ca. 1190-ca. 1250).

269·6. 'Manifest, no amagat' (*DCVB*, entrada *apert*, -erta, acc. 1).

270·1. A la taula diu *que los*, com fan aquí CEDI.

270·2. Dt 4, 25-30.

270·3. Ps 58, 7 i 15.

270·4. 'Famolencs' (*DCVB*, entrada *famolent*, -enta).

270·5. BI *quin*, C *don*, ED *e de hon*.

270·6. Jr 23, 6-8 i Jr 30, 3 i 24.

270·7. Os 3, 3, igual que als c. 260, § 2 i 266, § 1; i continua explicant Os 3, 4-5.

270·8. B *seran*, I *auran*.

270·9. 'De prevere'. No l'he trobat documentat com a adjectiu, però sí com a substantiu, amb el significat de 'benefici de prevere' (*DCVB*, entrada *preveril*; *DECat*, entrada *prevere*, vol. VI, p. 809a).

270·10. Els còdexs divergeixen en l'ús d'aquesta preposició *a* davant del complement directe del verb *témer*: davant de *Daviu* CD no hi posen preposició, BEI sí; davant de *Jhesuchrist* D és l'únic que no n'hi posa.

270·11. 'Presa' (*DCVB*, entrada *l.presó*, acc. 1).

270·12. Com al c. 214 (veg. la nota 214·11), darrer § ("diu [...] aquell gran doctor Lactancius, e creu que *Sobre lo Genesis*"), atribueix aquesta profecia a Lactancius, també sense estar-ne gaire segur.

270·13. Per exemple, c. 157. Acaba la novena dignitat, que començava al c. 261.

271·1. A partir d'aquí falten dos paràgrafs a CED: entre aquest *patis* i *que aquests* (e *aquests* CED, al tercer §).

271·1bis. B *libertat*; hi poso la lliçó de I pel sentit (CED omissió).

271·2. 'Amb confiança' (*DCVB*, entrada *fiançosament*), com a la nota 62·3.

271·3. Gn 9, 8-9.

271·4. D'aquí fins al c. 291 inclòs.

271·5. Des d'aquí i als capítols següents fins al 291.

271·6. Mc 16, 16.

271·7. Jo 9, 4.

272·1. B manca *e peresa*, que hi ha d'anar com mostra el capítol següent (final dels dos darrers §).

272·2. Dt 6, 6-9. La Bíblia diu *inter* en comptes d'*ante*, i *ostiis* en comptes d'*hostiis* (B *hostis*, C *hoisti*, ED *ostiis*, I *hostijs*).

272·3. Ps 15, 8.

272·4. Pr 2, 4-5.

272·5. ED *nj mar nj terra*.

273·1. Rm 6, 19.

273·2. Is 31, 6.

273·3. Mi 6, 8: "Indicabo tibi, o homo, quid sit bonum, et quid Dominus requirat a te".

273·4. Jr 48, 10: “Maledictus qui facit opus Domini fraudulenter”. La *o*, que no és a la Vulgata, és en català fora de EI, que la llatinitzen: *aut*.

273·5. C. 272, § 1.

274·1. BI *donar*.

274·2. Al c. 286.

274·3. Començada al c. 272, § 1 i acabada al c. 273.

275·1. Del capítol anterior.

275·2. Jr 6, 26.

275·3. *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, a Jr 6, 26 [no pas a Walafrid Estrabó] (vol. IV, f. 121r, col. dreta): “*Luctum vnigeniti fac tibi ·i· similem luctui quem facit mater per morte vnigeniti filij sui: qui est maximus et amarissimus*”. L’altra glossa no l’he trobada, però la que fa Nicolau de Lira a Za 12, 10 s’hi assembla: “*ita dolebunt ex vera contritione sicut solet homo dolere de primogeniti sui morte: quia dolor apud homines solet esse maximus*”. St. Jeroni, a *Commentariorum in Jeremiam prophetam*, ll. 2, c. 7, que comenta Jr 6, 26 (PL 24, 756), diu: “*Nihil autem dolentius, quam unum vel solum perdere filium (II Reg. XII)*”.

275·3bis. BI *car*, C *oy*. Hi poso la lliçó de ED, que deu ser la bona.

275·4. ‘Es reflecteix’, ‘reverbera’ (DCVB, entrada *recudir*, acc. 2, i DEC*at*, entrada *perculdir*, vol VI, p. 443b i entre les entrades *rècua* i *redable*, vol. VII, p. 181b).

275·5. ‘Feixuc, pesat’ (veg. la nota 127·4). ED fan *fexuch*.

275·6. Suposo que vol ser *e-ncara*, en el sentit d’‘encara més’, però a cap còdex no hi ha la conjunció copulativa.

275·7. *De civitate Dei*, ll. 21, c. 3, § 2 [i no pas *primer* com diuen tots els còdexs] (PL 41, 711): “*Ubi autem potest esse cupiditas profecto etiam dolor potest. Frustata quippe cupiditas sive non perveniendo quo tendebat, sive amittendo quo pervenerat, vertitur in dolorem*”.

275·8. B *sancti doctors*.

275·9. Llegiu *tolia*, com diuen CEDI. B ho fa com dues paraules: *toll ia*.

275·10. Aquí hi ha l’oració principal, amb una *e* que sembla sobrerera però és a tots els còdexs fora de I, que deu haver volgut arreglar la frase.

276·1. ‘Desplaer’ (DCVB, entrada *displicència*).

276·2. Sembla que faltaria una preposició *en* davant d’*esquivar* o aquest verb hauria de ser gerundi perquè la frase tingués sentit.

276·3. Llegiu *preposar*.

276·4. B *pus*, que he canviat per la lliçó dels altres còdexs.

276·5. Rm 12, 1.

276·6. Ricard de Middleton o de Mediavilla, *Super quarto Sententiarum*, dist. 17, art. 1, c. 8 (inc. 409 de la BUB, f. 111vb; veg. també l’inc. 23 de la BUB, f. i4 [o 88 llapis] rb): “*et sic adhuc dicunt quidam quod dolor posset esse nimis magnus. quia penitentia virtus moralis est: et actus virtutis moralis corrumpi potest per superabundantiam et defectum [...] vnde si penitens ex vehementissimo dei amore. tam vehementer doleret de suo peccato: quod ex hoc cōretur [sic] in appetitu sensitivo tam vehemens dolor quod corrumpet armoniam corporis necessariam ad vitam: non esset excessus in genere moris. nec perfectioni penitentie derogans: sed concordans: nisi forte hominis voluntas directe et ex intentione ferretur ad procurandum talem passionem ad hoc vt ipse moreretur*”.

276·6bis. CED *no*, I *nou*, en comptes de *no·s*.

276·7. Només I diu *ha*, que deu haver mirat d’arreglar-ho (els manuscrits: *han*).

276·8. Només I diu *turmenta* (els manuscrits: *turmenten*).

277·1. CED *comunicar* en comptes de *contractar*.

278·1. Sa 13, 1: “Vani autem sunt omnes homines in quibus non subest scientia Dei”.

278·1bis. Expressió que no he trobat documentada i que pot tenir el mateix sentit que *dessús* *dessús* (veg. el c. 341, § 2) o potser més aviat tota l’expressió, *passar-se’n dessús ensús*, significa ‘no fer-ne cas’, ‘passar-hi per sobre’, ‘passar-ho per alt’. C ho escriu *de sus en sus* i *I dessus en sus*.

278·2. ‘Molt fort, dur’ (DCVB, entrada *forçor*), com als c. 39, § 2 (nota 39·5) i 128, § 3.

278·3. ‘Faust, abundància ostentosa de béns’ (DCVB, entrada *babany*). La lectura dels altres còdexs, *bombany* (amb grafia *m* o *n* després de la *o*, i C amb oblit de la titlla nasal última), no hi és, però sí *bombament* i *bombança*, amb significats semblants; per tant, podria ser una barreja de mots. Jordi Bruguera, a l’article “Pompes, bombes i bobanys” (a *Estudis de llengua i literatura catalanes XXIV. Miscel·lània Jordi Carbonell*, 3, p. 335-338), tenia el mot *bobanys* ‘Pompes, vanitats’, documentat només al diccionari Fabra (i al de la *GEC*, i ara també al *DIEC*), per “mig fantasma” i es preguntava si Fabra es va creure autoritzat a palatalitzar la terminació, qüestions que deixa resoltes en una nota a peu de plana en un article posterior (“Sufixos fòssils del català”, a *Estudis de llengua i literatura catalanes XLII. Miscel·lània Giuseppe Tavani*, 1, p. 339). Aquest mot també figura al *Glossari general lul·lià*, de Miquel Colom: *bobanys* i les variants *bebany* i *bobayes*.

279·1. Dt 16, 20: “Iuste quod iustum est persequeris”.

280·1. C. 276, darrer paràgraf.

280·2. Veg. la nota anterior. Tota l’estona fa referència allà mateix, també al paràgraf següent.

280·3. Eccli 21, 2.

280·4. St. Agustí diu coses semblants a diversos llocs; per exemple, a *Enarrationes in Psalmos*, al ps 101, sermó 1, sobre el v. 10 (PL 37, 1301): “Noli desperare; promissa est indulgentia tibi”. També el Pseudo-Agustí a *Sermones ad fratres in eremo commorantes*, sermó 65 (PL 40, 1352): “Quamvis autem infinita mala perpetraverit, de Dei tamen misericordia desperare non debet, sed spem habere debet de Dei misericordia, et fiduciam recuperandi salutem per vitae suae emendationem et bonorum operum exercitationem. Verba Dei debet libenter audire...”.

280·4bis. BCD *gitar*.

280·5. ‘Prengui cura, atengui, tingui esment’ (DCVB, entrada *entremetre*, acc. 4).

280·6. Ps 50, 19, igual que al c. 169, § 4 (nota 169·6).

280·7. La tercera part començava al c. 272.

281·1. Al c. 271, darrer paràgraf.

281·2. Pel sentit sembla que s’ha de llegir *·nem*, malgrat que no ho diu a cap dels còdexs, que deuen haver confós *u* i *n* (BC *uem*, E *vehen*, DI *vehem*).

281·3. No ho he trobat, fora que es refereixi al ric epuló i el pobre Llätzer (Lc 16, 25), a les benaurances i amenaces (Lc 6, 20-26) o al consell de convidar els pobres, coixos, etc. i no pas els amics, parents o veïns rics quan es fa un banquet (Lc 14, 12-14).

281·4. Al c. 271 (§ 5) deia que aquest “pati” tenia quatre parts, però aquí ha dividit la quarta en quarta i cinquena.

281·5. Rm 8, 18.

281·5bis. CEDI posen un *no* després de *fem* que no hi ha de ser, pel sentit.

281·6. Mt 19, 17.

281·7. Dt 30, 11-14.

282·1. L'inc. és l'únic que diu *és aquest*.

282·2. No sembla pas que sigui el mot *accessió* en el sentit mèdic d'‘augment de la febre’ (veg. Labèrnia i *DCVB*, entrada *accessió*, acc. 3) en sentit figurat, ni la catalanització d'*accessio*, *ōnis*, amb el significat d'‘acostament, apropament, accés’, sinó que, tenint en compte el penúltim paràgraf del capítol 291 (*excessiva contricció*), deu voler ser *excessió* ‘excés’. En comptes d'*haüda accessió o bastant*, C diu *excessius batants e* i ED *accessius bastants*.

283·1. Lc 6, 38 (també Mc 4, 24). La lliçó de BC, *semmarets*, encara que té més sentit en aquest context, no correspon al que diu l'Evangeli; deu ser per això que EDI l'esmenen: *mesurarets* (ED), *mesurareu* (I). Correspon més a 2C 9, 6: “Hoc autem dico: Qui parce seminat, parce et metet: et qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus et metet”.

283·2. 1C 3, 8.

283·2bis. B *proposicio*, CED omissió.

283·3. Lc 21, 3, que no esmenta pas Salomó.

283·4. 1C 13 [i no 33, com diuen tots els còdexs fora de I], 1-3.

283·5. 1C 15, 10.

284·1. ‘Sebollits’ (*DCVB*, entrada *sebollir o sebellir*).

284·2. ‘Capbussats’ (*DCVB*, entrada *acabussar*).

284·3. Lc 23, 39-43.

284·4. Mt 20, 1 i seg.

284·5. Al començament del capítol anterior.

284·5bis. Malgrat que tots els còdexs diuen *perdó*, sembla que hauria de dir *do*.

284·6. Sa 12, 12. Només I diu el llibre; B hi deixa un espai en blanc i CED no n'hi deixen; CED l'atribueixen a Salomó i no a “Philon”.

284·7. Fora de B i D (*assigna*), els còdexs diuen *assignen* (C amb una sola s), forma que agafo com la correcta perquè a Saviesa no hi diu això i, per tant, es refereix als teòlegs.

284·8. Mt 20, 16.

284·9. Mt 19 [i no 16, com diuen tots els còdexs], 28.

284·10. Que havia començat al c. 271.

285·1. Fins ara escrivia de glòria. Ara continua el que deia al c. 271, § 3, i primer es refereix a la gràcia.

285·2. Només I té la lliçó que va del *baptisme* anterior a aquest *baptisme*; els manuscrits l'han saltada.

285·3. Ez 18, 21-22.

285·4. ‘Perdonaré’ (veg. la nota 36·10).

285·5. Ps 50, 19, també citat als c. 169 i 280.

285·6. Lc 15, 11-32.

285·7. Mt 18, 22 i Lc 17, 4. De fet és Mt; Lc és un xic diferent.

285·8. *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, a Mt 18, 22-23 (vol. V, f. 57r, col. dreta): “Deus autem est infinitus: et ideo offensa in ipsum commissa quandam infirmitatem habet: et tamen quotienscunque offendimus deum ipse totiens paratus est remittere...” No sembla pas que es refereixi a la glossa de Lc 17, 4 (*loc. cit.* f. 168v, col. esquerra). De Walafrid Estrabó no hi ha glossa a Mt 18, 22, però sí a Lc 17, 4 (PL 114, 318): “*Septies*. Solet universitas septenario designari. Praecipitur ergo ut omnia peccata dimittantur, vel semper poenitente dimittatur”.

285·9. ‘Executi’, com als c. 65, 102, 199 i 208 (veg. la nota 65·7).

285·10. BI es refereixen a “alcun sacrament” en singular, CED a “sagraments” en plural, encara que C fa el segon pronom en singular: *el exeges*.

286·1. Només a I hi ha la lliçó *e ferm [...] peccat*, que agafo per bona pel que diu després al § 2 comentant la citació de Job.

286·2. ‘Perdonat’ (DCVB, entrada *relleixar*). Vegeu també la nota 36·10.

286·3. Efectivament, c. 285, § 4 i c. 286, aquest, § anterior.

286·4. Jb 8, 5-7.

286·5. Altra vegada aquest mateix capítol, 286, § anterior.

286·5bis. Tots els còdexs diuen *ha mes* en comptes d’*havies*, error paleogràfic molt fàcil de fer. Al ms. B hi ha canvi línia entre *ha* i *mes*.

286·6. Tots els còdexs salten de *glòria* a *glòria* fora de I, la lectura del qual segueixo.

286·7. C. 271.

286·7bis. Per exemple, el c. 271, últim §.

286·8. Del c. 9 d’Ecli només pot ser el v. 16 (v. 11 en les versions catalanes), però no hi diu això, sinó: “Non zeles gloriam et opes peccatoris; non enim scis quae futura sit illius subversio”.

286·9. L’incunable, en contra de BCED (*poriem*, D amb *j*), és el que diu *voliem*, que sembla la paraula que hi ha d’anar pel sentit.

287·1. 1R 16, 7 [i no 18, com diuen BCI, ni 8, com diuen ED].

287·2. La lliçó que va de *cor* a *cor* només és a I.

287·3. No he pogut trobar qui és aquest savi. Al *Terç* (c. 199, II, p. 222) diu una cosa semblant, atribuïda a st. Ambròs, *Super Lucam*: “...dient que la fi e la entenció del obrant dóna nom a la obra”. B *facient* en comptes de *faciant*.

287·4. Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 38: *De poenitentiis, et remissionibus*, c. 13 (*Decretales*, col. 1873): “Cum infirmitas corporalis nonnunquam ex peccato proveniat [...] [cap al final] Caeterum cum anima sit multo pretiosior corpore, sub interminatione anathematis prohibemus, ne quis Medicorum pro corporali salute aliquid aegroto suadeat, quod in periculum animae conuertatur”.

288·1. La lliçó *Açò [...] peregrinació* només és a I, que potser ha volgut arreglar un text que quedaria desballestat.

289·1. ‘Sastre’ (DCVB, entrada *sartre*).

290·1. Lc 11 [i no 8, com diuen tots els còdexs: BI *octauo*, CED *viii*], 9.

290·2. Jo 16, 23.

290·3. 2C 3, 5.

290·4. ‘Per força extrema, irresistible’ (DCVB, entrada *2.fi* (ant. *fin*), *fin*).

290·5. Jo 15, 5.

290·6. Vegeu el *Breviarium Romanum* (p. ex., Verna o Hiemalis, p. 15): “Deus, in adiutorium meum intende”, paraules a què es respon “Domine, ad adjuvandum me festina”. Per a la segona fórmula, veg. *op. cit.* (p. ex., Verna, p. s/n després de cclxxxvij, índex): “Ad impertiendam indulgentiam plenariam in articulo mortis”, que comença “Adiutorium nostrum in nomine Domini”, als quals mots s’ha de contestar “Qui fecit coelum et terram”, i el *Pontificale Romanum*, a diversos llocs: “De ordinibus conferendis” (“De clerico faciendo”, p. 25) o “De benedictione Abbatis” (p. 98), “De benedictione et impositione primarii lapidis pro ecclesia aedificanda” (p. 191), etc. Pel que fa a la tercera fórmula, “Divinum auxilium maneat semper nobiscum”, vegeu, per exemple, el *Breviarium Romanum*, Hiemalis o Autumnalis o

Verna, p. 14, a “Dominica ad matutinum | In III Nocturno | Absolutio | Pro viij. Lectione, Bened.”.

290·7. Ps 90, 15.

290·8. Les benaurances: Mt 5, 3 i seg.

290·9. El primer orde, que és “glòria, gràcia, mèrit, obra e consentiment de cor”, com diu el c. 271, § 3. Al c. següent hi ha el segon orde.

291·1. Ef 2, 3.

291·2. Ez 18 [i no 17, com diuen tots els còdexs llevat de I], 4.

291·3. Potser Os 13, 14, encara que no ho digui clarament: “De manu mortis liberabo eos, de morte redimam eos. Ero mors tua, o mors! Morsus tuus ero, inferne!”.

291·4. Només a I hi ha la lectura *de culpa invoca e requer abls de mort*, que suposo que és la correcta (veg. el c. 286, § 1).

291·5. Eccl 11, 3, també citat al c. 181, § 2.

291·6. No és al c. 151, sinó del 180 al 182.

291·7. Llegiu *perjudiquen*, com diuen CI.

291·8. Al c. 282, § 2.

291·9. Al c. 290, § 4.

292·1. Bona part d’aquest capítol és transcrita, del ms. C, per N. de El Molar (“Francisco Eiximenis y los «espirituales». Sobre un capítulo de ordenación jerárquica”, a *Miscellanea Melchor de Pobladora*, vol. I, p. 251-265), amb errors de transcripció.

292·2. O sigui els ordes de l’Hospital, Teutònic [*Perosa* és Prússia, que antigament tenia les formes *Perusa* o *Peruça* (DCVB, entrada 2.*Perusa* o *Peruça*); *C de prussa*], de Sant Jaume, de Calatrava i de Montesa. En comptes de *Perosa*, *E deposa* amb titlla sobre la *e*, *D deposa*, *I deposta* amb titlla sobre la *e*.

292·3. Jt 11, 37-38. De veritat són dos mesos (com algú ha corregit a D) i no sis.

292·4. St. Bernat, *Sermo in Dominica infra octavam assumptionis B. V. Mariae*, § 7 (PL 183, 433): “...quarto, in Filii Dei inenarrabili conceptione. Sic et in his quoque sidereum plane irradiat decus, quod virginitatis primiceria, quod sine corruptione fecunda...”.

292·5. Mt 13, 8.

292·6. Decret de Gracià, 1a. part, dist. LXXXIX, c. 7, “*ex auctoritate Gregorii et Bonifacii Papae datur intelligi, qui sic aiunt*” (PL 187, 424-425): “Ad hoc dispensationis divinae provisio gradus diversos et ordines constituit esse distinctos, ut...”. Frase que no acaba de lligar, ni si agafem la lliçó de CEI, que fa *parla* (I *pla* amb titlla a la cama de la *p*: *perla* o *parla*) en comptes del *per* de BC. Pot ser que sobri la preposició *en* de davant *la església* o que hi hagi omissió de text.

293·1. Només I diu *purificacions*. A CED, a més, manca la conjunció *e*.

293·2. Ac 15, 1-29.

293·3. Només I diu *com als jueus circumcises*.

293·4. Llegiu *confermant* o *confirmant*, com diuen els altres còdexs.

293·5. Am 9, 11-12.

293·6. Ac 15, 28-29. En comptes d’*immolatione*, B diu *inmolacio* (la Vulgata, *immolatis*).

293·7. Ac 10, 15.

293·8. L’incunable mira d’arreglar aquest pronom que no lliga, escrivint *loy*.

293·9. Només a I hi ha *e la veu del cel no digues que sia imunde*.

293·10. Ac 10, 11-15.

293·11. 1C 10, 25.

293·12. 1Tm 4, 1-5.

293·13. Segons el *DTC* (4, II, p. 2319-2320) i el *DHGE* (XV, p. 147-148), el *Liber pontificalis* atribueix a Eleuteri (papa de l'any 174 al 189) un decret en què diu que els cristians no han de menysprear cap aliment: “Et hoc iterum firmavit ut nulla esca a christianis repudiaretur”.

294·1. Ac 15, 29; el segon dubte també correspon a aquesta citació.

294·2. 1C 10, 30.

294·3. Gn 9, 4.

294·4. ‘Reincidir’ (*DCVB*, entrada *recalivar*).

294·5. Ecli 19, 1: “qui spernit modica paulatim decidet”, que la Bíblia de Montserrat tradueix per “qui menysprea les coses petites, a poc a poc decaurà”.

294·6. 1C 10, 22.

294·7. Per exemple, Mt 22, 37-40.

294·8. 1C 8, 13.

294·9. Només I diu *Lo segon bon ensenyament*, que hi és necessari pel sentit.

294·10. 1Te 5, 22: “Ab omni specie mala abstinete vos”. Arreglat a la seva manera.

295·1. Al c. anterior, § 1.

295·2. Ac 10, 11-15.

295·3. Lv 3, 17.

295·4. Només I diu *los tragués lavors de la vella ley fóra perill que de tots punts*.

295·5. Pr 30, 33.

295·6. Ac 15, 1-29, com al c. 293.

295·7. BED *coneguessen*; C *aguessen*.

295·7bis. Només C té aquesta lliçó (*ihigues*), que sembla la correcta pel sentit, en contra dels altres quatre còdexs: B *inigues*, EDI *jnigues*. El mot *oblat*, que trobem tot seguit (“no menjar sanch ne oblat”), sembla que té el sentit d’‘ofert’, corresponent al participi llatí d’*offerre*, *oblatus*, volent dir sacrifici (en aquest cas, carn) ofert als déus, sentit no recollit als diccionaris catalans; al fragment de la Vulgata (Ac 15, 29) referit a aquest fet diu “ab immolatis simulachrorum, et sanguine, et suffocato”.

295·8. Ac 2 [i no pas 5, com diuen tots els còdexs], 46 i Ac 6, 1-2.

295·9. No he trobat aquests mots a cap de les ètiques d’Aristòtil, però pot ser que es refereixi al començament del ll. 2, c. 1 d’*Ethicorum ad Nicomachum*, que parla de la virtut moral, que no la tenim per natura, sinó que s’adquireix amb el costum (*Aristotelis Opera omnia*, II, p. 33-34; versió catalana *Ètica nicomaquea*, I, p. 184-185). A st. Bernat trobem aquesta frase citada, sense indicar-ne la procedència, a *Sermones in festo S. Andreae apostoli*, sermó 1, § 10 (PL 183, 509 i BAC 110, p. 839): “Nemo repente fit summus; ascendendo, non volando apprehenditur summitas scalae”; i a *Tractatus de gradibus superbiae*, c. 9, § 26 (PL 182, 956): “Nisi quia forte sicut nemo repente fit summus, sed gradatim quisque ascendit...”.

296·1. Gn 9, 4, com al c. 294.

296·2. Ac 15 [i no 10, com diuen tots els còdexs], 28; on hi ha *etc.* continuaria el v. 29, com al c. 293, § 3.

296·3. Gn 9, 5.

297·1. ‘Esmussat, sense agudesa’ (*DCVB*, entrada *rebavar*, acc. 2).

297·2. Lc 24, 25.

297·3. ‘Endurits’ (*DCVB*, entrada *endurar*, acc. 1).

297·4. 1Te 5, 5.

298·1. Capítols 4-18.

298·2. 1C 13, 1-3.

298·3. Aquest *que* només és a I. C fa *e* en comptes d'*ha*, després d'*amor*; D fa *e ha*, que també faria sentit.

298·4. Tt 3, 7.

298·5. Rm 8, 2 i seg.

298·6. St. Agustí, *De spiritu et littera*, tot el llibre (PL 44, 199 i seg. i BAC 50, p. 678 i seg.), especialment a partir del c. 4 (col. 203 i p. 684 respectivament).

298·7. DI diuen *raho* (I *rao*) després d'*Altra*.

298·8. Rm 3, 21-28, i continua el raonament al c. 4.

298·9. Lv, p. ex. 4, 13-20; 4, 22-26, etc.

298·10. Hi ha un salt de tots fora de I del primer *justificant* al segon. Corregeixo *gràcia* (I *graria*).

298·11. He 10, 4.

298·12. Lv, fórmula que hi sovinteja, però un xic diferent: “rogabitque pro eo sacerdos, et pro peccato eius, et dimittetur ei” (4, 26; 5, 10); “rogabitque pro eo, et dimittetur ei” (4, 31).

298·13. Lv 18, 5: “Custodite leges meas atque iudicia, quae faciens homo, vivet in eis”.

298·14. Veg. la nota anterior, en què és en tercera persona. El verset 4 sí que és en segona, plural: “Facietis iudicia mea, et praecepta mea servabitis, et ambulabitis in eis”.

298·15. Rm 3, 21-28, com abans (nota 298·8), i Ga 3, 6 i seg.

298·16. Gn 15, 4 i seg. I també la citació de més avall.

299·1. Mt 5, 3 i seg. Aquest capítol 299 fa referència a tot el c. 5è. de Mateu.

299·2. Mt 5, 20.

299·3. Mt 5, 21-22.

299·4. EDI no deuen entendre l’adverbi antic *neleix* (‘fins i tot’, ‘adhuc’ en frases afirmatives i ‘ni tan sols’, ‘ni adhuc’ en frases negatives: *DCVB*, entrada *neleix* i *DECat*, entrada *no*, vol. V, p. 940b-941a i 943a) i substitueixen “que nelleix”, de BC, per “no solament lo [“no” D] fornicar mas encara”.

299·5. B *lo*, C *les*, ED *los*, I *la*. Agafo la lliçó de ED, però la de I també faria sentit.

300·1. He 10, 19-20.

300·2. Jo 3, 34, com al c. 133, § 4 i al c. 136, § 2.

300·3. Jl 3 [i no pas 2, com diuen tots els còdexs], 1-2, com al c. 17, § 8.

301·1. Mt 28, 20.

301·2. Os 3 [i no pas 4, com diuen tots els còdexs], 3, com als c. 260, § 2; 266, § 1, i 270, § 2.

301·3. Mt 13 [i no pas 7, com diuen tots els còdexs], 16.

301·4. Mt 16, 24-27.

301·5. Ga 2, 20: “Vivo autem, iam non ego, vivit vero in me Christus”.

301·6. Lc 2, 25-32.

301·7. Llegiu *excés*, com escriuen els altres còdexs.

302·1. Jo 19, 30.

302·2. Com als c. 88, § 2 i 140, § 1 (nota 88·2), es deu referir a 2C 3, citat per Pere Llobard a les *Sentències*, ll. 3, dist. 40, § 2 (PL 192, 839-840), en què parla de la llei vella i la nova, ja que st. Bonaventura, al comentari d’aquesta “Dist. XL, articulus unicus, quaest. II, conclusio” (*Commentaria in quatuor libros Sententiarum*, vol. III, p. 888b), hi posa la mateixa imatge: “et sic quodam modo concordat cum Lege evangelica, et qui spiritualiter Legem observabant viri evangelici erant, quia Lex praegnans erat Evangelio”.

302·3. 1C 10, 11, com al c. 261, § 2.

302·4. Ga 4, 4.

302·5. C. 299.

302·6. Mt 5, 17.

302·7. Davant de *destruir* només E hi posa la preposició *per*; davant de *complir* tots els còdexs la hi posen llevat de B.

303·1. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job* segurament ll. 2, c. 1 (PL 75, 553-555): “Scriptura sacra mentis oculis quasi quoddam speculum opponitur (*Vid. August. in Psal. CIII, ser. I, n. 4*), ut interna nostra facies in ipsa videatur. Ibi etenim foeda, ibi pulchra nostra cognoscimus. Ibi sentimus, quantum proficimus, ibi a provectu quam longe distamus. Narrat autem gesta sanctorum, et ad imitationem corda...”.

303·2. St. Gregori fa servir la primera persona del plural; el ms. B alterna la primera i la tercera incoherentment amb el text, diferent dels altres còdexs, que solen utilitzar la tercera.

304·1. B posen (amb *n* en comptes de *u*).

304·2. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, c. 2, “B. Gregorius, *ita dicens, lib. I Regesti, Epist. 24*” (PL 187, 72-73): “Sicut sancti evangelii quatuor libris, sic quatuor concilia suscipere et venerari me fateor...”.

304·3. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, c. 3, “Gelasius *in concilio habito Romae cum LXX episcopis scribit dicens*” (PL 187, 73-80): “Sancta Romana ecclesia [...] § 16 [col. 75]. Item decretales epistolae, quas beatissimi Papae diversis temporibus ab urbe Romana pro diversorum Patrum...”.

304·4. St. Agustí, epístola 82 a st. Jeroni, c. 1, § 3 (PL 33, 277): “Ego enim fateor Charitatis tuae, solis eis Scripturarum libris qui jam canonici appellantur, didici hunc timorem honoremque deferre, ut nullum eorum auctorem scribendo aliquid errasse firmissime credam. Ac si aliquid in eis offendero Litteris, quod videatur contrarium veritati; nihil aliud, quam vel mendosum esse codicem, vel interpretem non assecutum esse quod dictum est, vel me minime intellexisse, non ambigam. Alios autem ita lego, ut quantalibet sanctitate doctrinaque praepolleant, non ideo verum putem, quia ipsi ita senserunt; sed quia mihi vel per illos auctores canonicos, vel probabili ratione, quod a vero non abhorreat, persuadere potuerunt”. Veg. també el c. 42, § 5 (nota 42·14) i el 311, § 2.

304·5. Decret de Gracià, 1a. part, dist. IX, c. 5, de st. Agustí “*ad Hieronymum epist. XIX*” (PL 187, 49-50): “Ego solis eis scriptorum, qui jam canonici...”, el text de la nota anterior amb algunes variants. La dist. VIII (que diuen tots els còdexs en comptes de IX), c. 1 sí que és treça de st. Agustí sobre Joan, però hi parla de dret.

304·6. Decret de Gracià, 1a. part, dist. X, c. 1, “Nicolaus Papa *scribit episcopis in Concilio apud convicinium congregatis*” (PL 187, 51-53): “Lege imperatorum non omnibus ecclesiasticis controversiis...”.

304·6bis. CEI *natzareu*, D *nazareu*; al Decret Nazianzeni.

304·7. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, c. 3, de “Gelasius *in concilio habito Romae cum LXX episcopis scribit dicens*” (PL 187, 73-80, concretament col. 74): “Sancta Romana ecclesia [...] § 1. Jam nunc subjiciendum est de opusculis sanctorum Patrum, quae in ecclesia catholica recipiuntur. § 2. Opuscula B. Cypriani martyris et Carthaginensis episcopi...”.

304·8. Decret de Gracià, 1a. part, dist. IX, p. ex. c. 5 [com a la nota 5] (col. 49-50) i c. 3 (col. 49), c. 7 (col. 50), c. 8 (col. 50), c. 10 (col. 51-52), c. 11 (col. 52).

304·9. *Appendix tertia Conciliorum sub Gelasio habitorum relatio, Concilium Romanum*, c. 5 (PL 59, 162 [reproduït amb alguna diferència al Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, c. 3, PL 187, 76-77]): “*Notitia librorum apocryphorum qui non recipiuntur* | In primis Ariminensem synodum a Constantio Caesare Constantini Augusti filio congregatam, mediante Tauro

praefecto [*al.* praetorio] ex tunc et nunc, et usque in aeternum confitemur esse damnatam. | Item Itinerarium nomine Petri apostoli, quod appellatur sancti Clementis libri [decem, *al.* novem], octo, apocryphum. | Actus nomine Andreae apostoli, apocryphi. | Actus nomine Thomae apostoli, libri 10 apocryphi. | Actus nomine Petri apostoli, apocryphi. | Actus nomine Philippi apostoli, apocryphi. | Evangelium nomine Thaddaei, apocryphum. | Evangelium nomine Matthiae, apocryphum. | Evangelium nomine Petri apostoli, apocryphum. | Evangelium nomine Jacobi Minoris, apocryphum. | Evangelium nomine Barnabae, apocryphum. | Evangelium [*al.* Evangelia] nomine Thomae quo [*al.* quibus] utuntur Manichaei, apocryphum. | Evangelium [*al.* Evangelia] nomine Bartholomaei apostoli, apocryphum [*al.* apocrypha]. | Evangelium nomine Andreae apostoli, apocryphum. | Evangelia quae falsavit Lucianus, apocrypha. | Liber de infantia Salvatoris, apocryphus. | Evangelia quae falsavit Esitius [*al.* Hesychius et Isicius], apocrypha. | Liber de Nativitate [*al.* Infantia] Salvatoris, et de Maria et obstetrice [*al.* addit. ejus], apocryphus. | Liber qui appellatur Pastoris, apocryphus. | Libri omnes quos fecit Leucius [*al.* Lucius] discipulus diaboli, apocryphi. | Liber qui appellatur Fundamentum, apocryphus. | Liber qui appellatur Thesaurus, apocryphus. | Liber de filiabus Adae geneseos, apocryphus”. Aquest *Ariminensem* del començament, traduït per *Erminia* al *Primer*, és *Rimini*.

304·10. Sobre aquests apòcrifs, vegeu les introduccions a *Apòcrifs del Nou Testament* (p. 7-29) i a *Los Evangelios apócrifos* (BAC 148, p. 1-27). El nom *yti* (B) o *yci* (CEI) o *yçi* (D) presenta diverses formes a diferents llocs (veg. la nota anterior: *Esitius*, *Hesychius*, *Isicius*, *Ysius*, *Ithicius*, *Iricius*) igual com *leui* (BI) o *leuti* (CED): *Leucius*, *Lucius*, *Euticius*, *Lenticius*.

305·1. Afegeixo el segon *com* en aquesta frase perquè pel sentit hi és necessari; és probable que hi hagués un error d’omissió a l’antígraf comú. ED diuen *aço e aço* en comptes d’*açò*.

305·2. Ecli 24, 32. B diu *cognicio* en comptes d’*agnicio*.

305·3. BI *amar*. La lectura de CED (*anar*) deu ser la correcta.

305·4. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 23, c. 19 [v. 13 i 14 de Job], § 34 (PL 76, 272): “Non ergo Dominus ad omnia verba nobis respondet, quia *semel loquetur, et secundo idipsum non repetet*; id est in his quae per Scripturam sacram ad patres nostros protulit, nos erudire curavit”.

305·5. He 9, 16-17.

305·6. Al c. 261, § 7.

306·1. El que diu aquest capítol també és a la introducció de la Bíblia de Nicolau de Lira (*Glosa ordinaria*, vol. I).

306·2. Ez 1, 15 i seg.

306·3. C *tancat dins*, ED *tanchat dins*.

306·4. 1C 10, 6 i 11; com al c. 162, § 1.

307·1. Sa 7, 28: “Neminem enim diligit Deus, nisi eum qui cum sapientia inhabitat”; igual que al c. 175, § 2.

308·1. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 6, c. 2, § 1 i seg. (PL 82, 230 i seg.): “Primus Moyses Divinae Historiae cosmographiam in quinque voluminibus edidit...”. El segueix força al llarg de tot el capítol.

308·2. Comentari del Britó [sobre el Britó, veg. la nota 137·11] a l’“Expositio epistole sancti Hieronymi”, c. 7 (*Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, vol. I, f. 15rb): “Quidam dicunt quod samuel: alij quod esdras. Verisimilius videtur quod ezechias qui parabolas salomonis et librum Regum in vnum collegit”.

308·3. B fa un salt de *Reys* a *Reys*.

308·4. ‘Quaderns’ (DCVB, entrada *coern*).

308·5. *Etymologiarum*, ll. 6, c. 2, § 28 (PL 82, 233).

308·6. Nicolau de Lira al començament dels llibres d’Esdres no hi diu pas això, tot i que en diversos llocs cita st. Isidor i rabí Salomó. Potser ho fa en alguna altra obra. Sobre aquest rabí Salomó, interpretador jueu, veg. Jacques Berlioz, *Identifier sources et citations*, p. 73, i *Encyclopaedia Judaica*, vol. 13, p. 1558-1565: *Rashi (Solomon ben Isaac)*.

308·7. Llegiu *Nehemies*.

308·8. No són canònics. També a Isidor, *loc. cit.* a nota 308·5.

308·9. Ho diu no pas del llibre segon —“De secundo autem libro Esdre non intendo ad presens me intromittere ratione iam dicta: secundum quia non est de canone...” (postil·la del c. 1 del llibre primer d’Esdres, *Glosa ordinaria*, vol. II, f. 240rb)—, sinó del tercer, al començament del qual, a la postil·la (*Glosa ordinaria*, vol. II, f. 269vb) escriu: “Liber iste qui dicitur Esdre tertius videtur magis ab alio doctore nescio quo conscriptus: et ex pluribus collectus. Nam hic describuntur plura que in primo Esdre valde sufficienter sunt descripta. Non est autem verisimile quod ipse tot repetiuerit in alio libro sine necessitate...”. Per tant, és probable que al text hi hagi un salt d’un *Esdras* a un altre *Esdras*.

308·10. Mot que no he trobat als diccionaris, però que s’entén ben bé. CD *musayca*, E *musyca*, I *mosayca*.

308·11. Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria*, vol. II, f. 269vb: “et ideo liber iste dicitur a doctoribus apocryphus: vt patet in prima parte summe sancti Tho. de aquino. q. X. arti. vj. circa primum argumentum. propter quod liber iste inter alios non canonicos qui ponuntur in biblia: minoris videtur auctoritatis...”. St. Tomàs d’Aquino, a la *Summa theologiae*, primera part, q. X, art. 6, l’únic que diu és: “Dicitur enim in apocryphis Esdrae [i es refereix a III Esdres, 4, 40]: *Majestas et potestas aevorum est apud te, Domine*”.

308·12. A l’*Expositio super Genesim* de Ponç Carbonell que he consultat (ms. 214-221 de la Biblioteca Pública de Toledo) hi falta el preàmbul, que es deu haver perdut, perquè als altres llibres (Èxode, Levític, Nombres i Deuteronomi) sí que n’hi ha.

308·13. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 6, c. 2, § 29 i 33 (PL 82, 233).

308·14. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, “praefatio”, c. 1, § 1-3 (PL 75, 515-517; trad. francesa, SC 32bis, p. 136-139): “Inter multos saepe quaeritur, quis libri beati Job scriptor habeatur. Et alii quidem Moysen, alii unum quemlibet ex prophetis scriptorem [...] Arbitrari tamen verius possumus, quod idem beatus Job, qui certamina spiritalis pugnae sustinuit, etiam consummatae suae victoriae gesta narravit”.

308·15. Veg. la nota 14·6. St. Jeroni al *Liber de viris illustribus* (PL 23, 625-627) diu: “Philo Judaeus, natione Alexandrinus, de genere sacerdotum, idcirco a nobis inter scriptores ecclesiasticos ponitur, quia librum de prima Marci evangelistae apud Alexandriam scribens Ecclesia, in nostrum laude versatus est...”.

308·16. O sigui *Lamentacions (Threni)*.

308·17. Que ho digui de tots dos junts no ho he sabut trobar, però es pot interpretar això del que diu de cada un separatament a la postil·la del prefaci a Ezequiel (*Glosa ordinaria*, vol. IV, f. 208rb) i a la postil·la a Daniel (*op. cit.*, vol. IV, f. 294rb): “Causa vero efficiens instrumentalís est ipse ezechiel propheta: qui spiritus sancto reserante vidit contenta in hoc libro: et fideliter conscripsit...” i “Daniel vir desideriorum intellige verba quam ego loquor ad te. Intellexit enim Daniel ea quam scribit in hoc libro...”.

309·1. Nicolau de Lira, sobre el salm 18, 10 [“Timor Domini sanctus, permanens in saeculum saeculi; iudicia Domini vera, iustificata in semetipsa.”] (*Glosa ordinaria*, vol. III, f. 111r, col. esquerra): “*Judicia*. Augustinus. Iudicia dei non egent alterius auctoritate”. A la *Glossa*

ordinaria de Walafrid Estrabó (PL 113, 871, vers 10, final) també hi és, seguit de la mateixa citació que fa Eiximenis, sense dir cap llibre, sinó només *Agustí*.

309·2. Deu ser *De Trinitate*, ll. 3, c. 11, § 22 (PL 42, 882): “Exstat enim auctoritas divinarum Scripturarum, unde mens nostra deviare non debet, nec relicto solidamento divini eloquii per suspicionum suarum abrupta praecipitari, ubi nec sensus corporis regit, nec perspicua ratio veritatis elucet”. Cf. el c. 42, § 5 (nota 42·14) i el c. 304, § 3 (nota 304·4).

309·3. Igual que als c. 42, § 5 (nota 42·15), 161, § 5 (nota 161·6) i 187, § 2 (nota 187·3), *Commentariorum in Evangelium Matthaei, ad Eusebium*, ll. 4, c. 23, v. 35-36 (PL 26, 173): “Hoc quia de Scripturis non habet auctoritatem, eadem facilitate contemnitur, qua probatur”.

309·4. C. 45 i seg. Veg. també el c. 304, § 3.

309·5. St. Jeroni, *Praefatio Hieronymi in libros Salomonis* (PL 28, 1242-1243): “...Jesu filii Sirach liber, et alius [...] Sapientia Salomonis inscribitur. Quorum priorem, Hebraicum reperi, non Ecclesiasticum, ut apud Latinos [...] Sicut ergo Judith, et Tobí, et Machabaeorum libros legit quidem Ecclesia, sed inter canonicas Scripturas non recipit: sic et haec duo volumina legat ad aedificationem plebis, non ad auctoritatem Ecclesiasticorum dogmatum confirmandam...”.

309·6. C. 308, § 2.

309·7. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XVI, c. 1, d’“Isidorus” (PL 187, 81): “Canones, qui dicuntur apostolorum...”. Ho diu la glossa (veg. més endavant la nota 309·18).

309·8. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 6, c. 1, § 9 (PL 82, 229-230): “...librorum qui in canone Hebraico non sunt. Quorum primus Sapientiae liber est; secundus Ecclesiasticus; tertius Thobias; quartus Judith; quintus et sextus Machabaeorum, quos licet Judaei inter apocrypha separent, Ecclesia tamen Christi inter divinos libros, et honorat et praedicat”.

309·9. Veg. la nota anterior.

309·10. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XI, c. 5: *Ecclesiasticarum institutionem* (PL 187, 58-59). Tots els còdexs diuen *ecclesiasticus*.

309·11. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XI, c. 7 [per tant, no pas “en lo capítol següent”, sinó dos després]: *In his rebus* (PL 187, 59-60).

309·12. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XII, c. 6: *Diuturni mores* (PL 187, 63). Tots els còdexs equivoquen el mot *Diuturni*: BD *diucim*; C *decim*; E *duedecim*; I *diua* amb titlla nasal sobre la *a*.

309·13. *Rationale divinorum officiorum* de Guillem Durand (per exemple, a la *sexta pars* [:] *de officiis dominicarum specialiter et quarundam feriarum et festiuitatum domini et ieiuniorum quatuor temporum*, f. 180va): “In septembri legitur et cantatur de Job Thobia. Esdra. Judith. et Hester [...] A Kalendis octobris usque ad nouembrem leguntur libri machabeorum et cantatur de eis...”.

309·14. Contesta la primera raó del § 2. El Britó, al comentari al pròleg de st. Jeroni als Proverbis, que és l’epístola a Cromaci i Heliodor bisbes (*Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, vol. III, f. 308rb), diu: “*Non recipit*. hoc verum est de orientali ecclesia: sed occidentalis recipit: vt dicit Augustinus in libro de ciuitate dei vel forte nondum tempore suo erant recepti. Vel non recipit inter canonicas scripturas. i[d est]. non computat in canone veteris legis aut noue: sunt tamen canonici libri ab ecclesia catholica approbati”.

309·15. B *osee*, C *Oste*, ED *Osta*, I *O*[canvi de línia]*se*. Deu voler dir *O és o bé O potser*, ja que correspon al llatí *vel forte*.

309·16. Veg. la nota 309·10, però aquí els còdexs escriuen bé el capítol, fora de B, que fa *ecclesiasticorum*.

309·17. Contesta el segon argument del § 2.

309·18. Continua contestant arguments del § 2. Deu ser la glossa de “Bartholomaeus Brixiensis” (i no “Guillelmus”, com semblen indicar B i I, el primer amb l’abreviatura *G.* i el signe *us* i el segon amb l’abreviatura *G.*; a CE manca el nom del glossador i D hi deixa

espai), glossador del Decret (*Decretum Gratiani*, glossa de la 1a. part, dist. XVI, c. 1, p. 60: *Canones*): “*Atque inter apocrypha*] i. sine certo auctore [*sic*], vt Sapientia Salomonis: liber Iesu filij Sirach, qui dicitur Ecclesiasticus: et liber Iudicum, et Thobiae: et liber Machabaeorum: hi apocryphi. dicuntur, et tamen leguntur, sed forte non generaliter”.

309·19. Britó, sobre el pròleg de Jeroni al llibre de Josuè (*Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, vol. II, f. 2ra), després de parlar dels apòcrifs i què significa aquest mot, diu: “Quia vero de veritate istorum librorum non dubitatur ab ecclesia recipiuntur...”.

309·20. Veg. el c. 116, § 6 i la nota corresponent (116·13).

309·21. Aquí, entre *com* i *diu*, B escriu *lo libre dela infantesa* i ED *lo libre de la infantesa de Jhesuchrist*. Podria ser un error d’anticipació comú (C salta d’*infantesa* a *infantesa*), que I ha mirat d’arreglar, encara que també podria ser que faltés text, perquè hi ha més d’un llibre de la infantesa (veg. *Apòcrifs del Nou Testament*, p. 27 i 213 i seg.). El mateix Eiximenis parla de tots dos a la *Vida de Jesucrist*, tractat 4, c. 10 (edició d’Albert Hauf, tesi doctoral, *La Vita Christi de Fr. Francesc Eiximenis (1340?-1409), y la tradición de las VC medievales*, volum II, p. 363-364), i diu que l’un “és sens tota autoritat et contén moltes falcies e per tal la Santa Esgleya lo té per apòcrif, ço és, que no ha auctoritat, segons que appar *distinctione* XV, in *Decretis*. Nota ací, emperò, que ultra lo dit libre, ni ha hun altra qui s’appella axí mateix *De la infància del Salvador* [...] et en lo dit libre se contenen moltes coses fort devotes de l’infància de la Gloriosa et del seu Fill [...]. Aquest libre se troba en los antichs monestirs de monges negres, et si·l vols, trobar·l’as en lo lur monastir qui és dit de Senct Martí, et és en lo mont de Canigó”.

309·22. El “dit de Ysidorus” és l’últim argument del § 2 i el contesta al § 3.

310·1. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XV, c. 3, tret de “*Gelasius*” (PL 187, 73 i seg., concretament 73-74): “*Sancta Romana ecclesia post illas veteras testamenti et novi scripturas, quas regulariter suscipimus, etiam has suspici non prohibet: Sanctam synodum Nyceanam...*”.

310·2. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XVII, pertot: té 7 cànons i parla de convocar concilis, etc. (PL 187, 93-98). *Op. cit.*, 2a. part, causa III, q. VI, c. 9, de “*Julius Papa orientalibus Episcopis, ep. I*” (*loc. cit.* col. 685): “*Dudum a sanctis apostolis...*”. *Op. cit.*, 2a. part, causa III, q. VI, c. 12, “*Sixtus Papa III, testatur in epist. ad orientales Episcopos, c. 3*” (*loc. cit.* col. 687): “*Peregrina [i no pas peregrinam, com fan BI; CED peregrini.] judicia, salva in omnibus apostolica auctoritate...*”. *Op. cit.*, 2a. part, causa IX, q. III, c. 4, “*Hyginus Papa, epist. I, c. 2*” (*loc. cit.* col. 795): “*Salvo [i no pas salus, com diuen tots els còdexs] in omnibus Romanae ecclesiae...*”. *Op. cit.*, 2a. part, causa IX, q. III, c. 8, “*Nicolaus Papa Rodulpho, Bituricensi Archiepiscopo*” (*loc. cit.* col. 796-797): “*Conquestus est apostolatui nostro...*”.

310·3. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XX, a l’entrada, abans del c. 1 (PL 187, 111): “*I. Pars. Decretales itaque epistolae canonibus conciliorum pari jure exaequantur. Nunc autem quaeritur de expositionibus sacrae scripturae, an exequentur, an subjiciantur eis? Quo enim quisque magis ratione nititur eo majoris auctoritatis ejus verba esse videntur. Plurimi autem tractatorum...*”. En comptes de la lliçó *e en la Decretal* a I hi ha *e decretals*. Veg. el c. 312, § 4.

310·4. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XIX, c. 1, “*Nicolaus Papa archiepiscopis et episcopis per Gallias constitutis*” (PL 187, 103-105): “*Si Romanorum Pontificum...*” . No diu res de st. Pere; però ho diu al c. 2 (*loc. cit.* col. 106): “*Sic omnes apostolicae sedis sanctiones accipiendae sunt, tanquam ipsius divini Petri voce firmate sint*”.

310·5. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XIX, c. 6, tret efectivament de st. Agustí, *De doctrina christiana*, ll. 2, c. 8, (PL 187, 108): “*In canonibus [sic] scripturis ecclesiarum...*”. Veg. el mateix escrit, amb algunes variants, a l’obra de st. Agustí, ll. 2, c. 8, § 12 (PL 34, 40): “*In canonicis autem Scripturis, Ecclesiarum catholicarum...*”.

310·6. Veg. la nota 310·1.

310·7. Només I diu *aquí mateix*; *e axí mateix*; B *e aquí mateix*, CED *aquí mateix*.

310·8. Veg. la nota 3.

310·9. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 14, “Hieronymus *ad Damasum in expositione symboli*” (PL 187, 1269): “Haec est fides, Papa beatissime, quam in ecclesia...”.

310·10. Decret de Gracià, 2a. part, causa XXIV, q. I, c. 15 i 16: *Rogamus vos i Quum beatissimus Petrus* (PL 187, 1270), com al c. 162, § 7 (nota 162·15).

311·1. Al c. 310, § 2.

311·2. Com al c. 304, § 3 (notes 304·4 i 304·5), Decret de Gracià, 1a. part, dist. IX [i no pas 8, com diuen BI, ni 20, com diuen CED], c. 5: *Ego solis*, tret de st. Agustí “*ad Hieronymum epist. XIX*”, que una nota explica que és l’ep. 82, § 3 (PL 187, 49-50): “Ego solis eis scriptorum, qui jam canonici appellantur, didici hunc timorem honoremque deferre, ut nullum eorum scribendo errasse audeam credere, ac si aliquid in eis, offendero, quod videatur contrarium veritati, nihil aliud quam vel mendosum esse codicem, vel interpretem non assecutum esse, quod dictum est, vel me minime intellexisse, non ambigam. Alios autem ita lego, ut quantalibet sanctitate doctrinaque polleant, non ideo verum putem, quia ipsi ita senserunt, sed quia mihi per alios auctores, vel canonicas vel probabiles rationes, quod a vero non abhorreat, persuadere potuerunt”. L’epístola 82 de st. Agustí, c. 1, § 3 és a PL 33, 277.

311·3. CEDI fan el verb en plural: *apparen*.

312·1. Veg. la nota 310·5.

312·2. Continua referint-se a l’obra de st. Agustí *De doctrina christiana*, ll. 2, c. 8, § 12, fragment reproduït al Decret, com diu al paràgraf anterior (PL 34, 40-41): “In canonicis autem Scripturis, Ecclesiarum catholicarum quamplurium auctoritatem sequatur; inter quas sane illae sint, quae apostolicas Sedes habere et Epistolas accipere meruerunt. Tenebit igitur hunc modum in Scripturis canonicis, ut eas quae ab omnibus accipiuntur Ecclesiis catholicis, praeponat eis quas quaedam non accipiunt: in eis vero quae non accipiuntur ab omnibus, praeponat eas quas plures gravioresque accipiunt, eis quas pauciores minorisque auctoritatis Ecclesiae tenent. Si autem alias invenerit a pluribus, alias a gravioribus haberi, quanquam hoc facile invenire non possit, aequalis tamen auctoritatis eas habendas puto”.

312·3. Vegeu la nota 310·3.

312·4. St. Agustí, *De immortalitate animae*, c. 6 [i no pas 8, com diuen tots els còdexs], § 11 (PL 32, 1026): “...nihil sit ipsa ratione potentius, qua nihil est incommutabilius; nullo pacto erit animus nondum rationi conjunctus, eo qui est conjunctus potentior”.

312·5. St. Agustí, *De libero arbitrio*, ll. 2, c. 6 [i no pas *quart*, com diuen tots els còdexs], § 13 (PL 32, 1248): “...et tertium quiddam quasi animae nostrae caput aut oculum aut si quid congruentius de ratione atque intelligentia dici potest [...] Quare vide, obsecro, utrum aliquid invenire possis, quod sit in natura hominis ratione sublimius. E. Nihil omnino melius video”.

312·6. St. Anselm, *Liber de fide Trinitatis et de incarnatione Verbi*, c. 2 (PL 158, 265): “In eorum quippe animabus ratio, quae et princeps et iudex omnium debet esse quae sunt in homine...”.

312·7. Només I té la lectura de *lamp* a *lamp*.

312·8. Aristòtil, *Politicorum*, ll. 1 [i no pas 2] (*Aristotelis Opera omnia* II, p. 489). Veg. el c. 111, § 2 i 10, i la nota corresponent (111·3).

313·1. St. Jeroni, *Liber Hebraicarum quaestionum in Genesim*, “praefatio” (PL 23, 935-938): “...[936] vel eorum qui de libris Hebraicis varia suspicantur, errores refellere: vel ea quae in Latinis et Graecis codicibus scaterere videntur, auctoritati suae reddere; etymologias quoque rerum, nominum atque regionum, quae in nostro sermone non resonant, vernaculae linguae explanare ratione. Et quo facilius emendatio cognoscatur, ipsa primum, ut apud nos sunt,

testimonia proponemus, et ex collatione eorum quae sequuntur, quod in illis, aut minus, aut plus, aut aliter sit, indicabimus...”.

313·2. Efectivament, el llibre 4 de l’*Eruditionis didascalicae libri septem*, d’Hug de Sant Víctor, tracta de l’estudi de la sagrada Escriptura, llibres que conté, autors, etc. (PL 176, 777-790).

313·2bis. Aquest pronom *les* (BCEI) ha de fer referència a les excel·lències. D *la*, que es pot referir a “la sancta Scriptura” o a “sa manera de parlar”.

313·3. Veg. el c. 30, § 3, en què “Cassiodorus diu que tota la sancta Scriptura és plena de colors rethòriques e poètiques, en tant que de la Scriptura sancta à pres començament de bell parlar e polit tota edat e condició de gents”.

314·1. A la taula BI tenen la mateixa lectura que aquí, i CED, que aquí afegeixen *en grech*, hi afegeixen *en latí* (o *letí*).

314·2. Petrus Comestor, *Historia scholastica*, “liber Esther”, c. 7. *De Ptolemaeo Philadelpho* (PL 198, 1499-1501): “Post Ptolemaeum Soter regnavit in Aegypto Philadelphus. Hic studiosus, et librorum cupidus Demetrium Bibliothecae suae praefecit [...] Hi sunt septuaginta interpretes, qui licet septuaginta duo fuerint, more sacrae Scripturae septuaginta dicuntur, quae modicum numerum, si super aliquam summam superexcrecit, saepe subticet...”.

314·3. Ptolemeu I, fill de Lagos. *Legi* deu ser genitiu, com trobem a st. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 42 (PL 41, 602): “...quorum primus Lagi filius, multos ex Iudaea captivos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolemaeus, qui est appellatus Philadelphus...”. St. Agustí també hi parla del pontífex Eleazar, però no pas del “librari” Demitre.

314·4. St. Agustí, *loc. cit.* (col. 602-603): “Traditur sane tam mirabilem ac stupendum pleneque divinum in eorum verbis fuisse consensum, [...] Et ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illarum Scripturarum, non tanquam humanarum, sed sicut erant, tanquam divinarum...”. Les citacions de st. Agustí i de st. Jeroni també provenen de Petrus Comestor, *loc. cit.* a la nota 314·2 (PL 198, 1500-1501), text que Eiximenis segueix: “Inde est quod ubicunque occurrit eis de trinitate, vel sub silentio transierunt, vel in aenigmate transtulerunt ne tres deos colendos, tradidisse viderentur. Similiter et de incarnatione....”.

314·5. No he trobat que st. Jeroni ho digui.

314·5bis. BCD *dient*.

314·6. Petrus Comestor, *Historia scholastica*, “liber Esther”, c. 8 *De Evergete* (PL 198, 1501-1502): “Post Philadelphum regnavit frater ejus Ptolemaeus Evergetes, qui ab Aegyptiis Evergetes dictus est [...] Simon filius ejus sub quo Jesus filius Sirach *Sapientiae*, qui *Ecclesiasticus* dicitur composuit...”.

314·7. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 42-44 (PL 41, 602-605).

314·8. Josefus, *Les antiguitats judaiques*, ll. 12, c. 2 (*Jewish Antiquities*, p. 6 i seg., 9, 11, 31, 43...). Al llarg del capítol s’hi refereix diverses vegades.

314·9. St. Jeroni, epístola 57, “Ad Pammachium” *De optimo genere interpretandi*, § 11 (PL 22, 577): “...et tamen jure Septuaginta Editio obtinuit in Ecclesiis, vel quia prima est, et ante Christi facta adventum, vel quia ab Apostolis (in quibus tamen ab Hebraico non discrepat) usurpata”.

314·10. Veg. el c. 316, § 5 i les notes corresponents (316·9 i 316·11).

314·11. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 6, c. 4, § 3 i 4 (PL 82, 236): “Fuerunt et alii interpretes, qui ex Hebraea lingua in Graecam sacra eloquia transtulerunt, sicut Aquila, Symmachus et Theodotion...”.

314·12. Segueix ben bé el que diu el *Catholicon* de Joan Balbi, al mot *interpretes*: “...Item nota quod primum scripturas veteris testamenti de hebreo in grecum septuaginta interpretes transtulerunt. Secundam editionem aquila. Terciam et quartam theodocion et symmachus

ediderunt ambo iudei proseliti. Quinta vero et vulgaris illa interpretatio. cuius autor non apparet. et ob hoc sine nomine interpretis quinta editio nuncupatur. Preterea sextam et septimam editionem origenes miro labore repperit. et cum ceteris editionibus supradictis comparauit. Hi sunt itaque qui scripturas sacras de hebreo in grecum verterunt. quique etiam numerantur. Nam latinorum interpretum qui de greco in nostrorum eloquium transtulerunt vt neminit sanctus Augustinus. quasi infinitus est numerus”.

314·13. Tots tenen l’error, que corregeixo, de dir *lati* (*C leti*), quan ha de ser *grec* (veg. la nota anterior).

314·14. L’inc. és l’únic que no ha saltat del primer *transladada de* al segon.

314·15. Deu ser al seu *Vocabulari* de la Bíblia (veg. Wadding, *Scriptores ordinis minorum*, p. 103, i Sbaraglia, *Supplementum...* I, p. 335-336). Trobem reproduït tot aquest fragment que Eiximenis atribueix al Britó al paràgraf següent de la introducció de la glossa de Nicolau de Lira, on no diu pas que sigui del Britó ni n’indica l’autor (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 2va). Encara que és llarg, el transcriu tot perquè val la pena de veure la similitud amb el nostre text: “*Translatores Biblie*. Notandum quod translatores et interpretes Biblie multi fuerunt: quia sicut dicit magister in historijs ante incarnationem domini annis .ccc.xlj. temporibus Ptolemei philadelphi regis egypti .lxx. interpretes floruerunt [...] Post incarnationem autem domini et passionem an[2vb]nis centum viginti quattuor. Aquila quidem iudeus ad fidem conuersus: sed postea in heresim lapsus primus interpres fecit aliam translationem de hebraico in grecum tempore Adriani imperatoris. Deinde post annos .liij. Theodotion fecit tertiam translationem sub Commodus. Deinde post annos .xxx. Symmachus interpres claruit sub Seuero. Deinde post annos .viij. inuenta est quedam translatio hierosolymis: cuius auctor ignoratur: que dicta est vulgata translatio vel quinta editio. Deinde post annos .xviij. tempore Alexandri: superuenit origenes videns istas translationes imperfectas: incepit corrigere translationem .lxxij. interpretum post posteriores jam dictas translationes. vel secundum aliquos solum translationem Theodotionis immiscuit scilicet supplens diminuta et resecans superflua”. Aquí continua amb el que transcriu a la nota 314·18. Noteu com alguns anys que indiquen un text i l’altre són diferents.

314·16. Hi restitueixo *Simacus*, que tots els còdexs es descuiden.

314·17. Aquest “Alexandri” deu ser Alexandre Sever, emperador (222-235).

314·18. Aquests dos personatges, “Astericus” i “Obelus”, sembla que són mala interpretació del text llatí. Heus ací què diu la introducció a la glossa de Nicolau de Lira, parlant de les traduccions bíbliques (*Glosa ordinaria*, vol. I. In *Pentateuchum*, f. 2vb): “...Ubiunque igitur ad translationem .lxxij. interpretum aliquid addidit ex translationibus sequentibus ibi ponebat asteriscum .i. stellam vel formam astri: per quod innuit quod per additionem illam eluscebant que prius deerant. Et dicitur asteriscus ab aster et icon quod est imago vel signum et producit pe. quia apud grecos icon scribitur per ei diphthongon: et dicitur asteriscus secundum modernos: vel asteriscus secundum antiquos: et tunc dicitur ab astris .i. stella: et icon. Ubi vero erat superfluum ponebat obelum. Obelos enim grece dicitur sagitta latine vel verum: signans per hoc quod littera ibi superflua erat. Deinde ipse Origenes: vt dicit Hierony. sextam et septimam translationem [...] Nouissime superueniens beatus Hieronymus: peritus in tribus linguis hebraica: greca et latina. *primo correxit translationem .lxxij. interpretum in latino cum astericis et obelis*. Postea vero transtulit immediate *Bibliam de hebreo in latinum sine astericis et obelis*...” [aquest subratllat és meu]. També en parla el Britó al comentari al pròleg de st. Jeroni al Pentateuc (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 20r).

315·1. *Catholicon* de Joan Balbi, al mot *interpres*, continuació del que diu la nota 314·12.

315·2. St. Isidor, *Etymologiarum*, ll. 6, c. 4, § 5 (PL 82, 236): “Presbyter quoque Hieronymus trium linguarum peritus, ex Hebraeo in Latinum eloquium easdem Scripturas convertit,

eloquenterque transfudit, cujus interpretatio merito caeteris antefertur. Nam est, et verborum tenacior, et perspicuitate sententiae clarior, atque, utpote a Christiano interprete, verior”.

315·2bis. Hi deu haver error de tots els còdexs, que escriuen *sent Jerònim* (amb diferents grafies) en comptes de *sent Agustí*. O potser hi han de ser tots dos; és a dir, *de sent Jerònim de sent Agustí*, volent dir ‘això de sent Jeroni hac ell de st. Agustí’, o hi falta text.

315·3. El que diu st. Agustí a *De doctrina christiana*, ll. 2, c. 15 (PL 34, 46) és això: “In ipsis autem interpretationibus, Itala caeteris praeferatur; nam est verborum tenacior cum perspicuitate sententiae”.

315·4. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 43 (PL 41, 603): “Quamvis non defuerit temporibus nostris presbyter Hieronymus, homo doctissimus, et omnium trium linguarum peritus, qui non ex graeco, sed ex hebraeo in latimum eloquium easdem Scripturas converterit. Sed ejus tam litterarum laborem quamvis Judaei fateantur esse veracem, Septuaginta vero interpretes in multis errasse contendunt”.

315·5. *Catholicon* de Joan Balbi, al mot *Hieronymus*: “...Et scias quod cum olim in ecclesia vnusquisque caneret quid volebat. Theodosius imperator damasum papam rogauit. vel aliqui viro docto ecclesiasticum officium committeret ordinandum. Ipse igitur sciens hieronimum in lingua latina greca et hebraica perfectum. et in omni scientia summum. eidem predictum officium commisit. Hieronymus ergo psalterium per ferias distinxit. et vnique ferie proprium nocturnum assignauit. ac gloria patri etc. in fine cuiuslibet psalmi dicendum instituit. Deinde epistolas et euangelia per anni circulum decantandas. ceteraque ad officium pertinentia praeter raonabiliter ordinauit. Misitque idem de bethleem ad summum pontificem. et tam a papa quam a cardinalibus fuit valde approbatum et perpetuo autenticatum”.

315·6. St. Jeroni, *Praefatio Hieronymi in libros Salomonis* (PL 28, 1243): “...Si cui sane Septuaginta Interpretum magis editio placet, habet eam a nobis olim emendatam...”.

315·7. St. Agustí, *De vera religione*, c. 50 [i no pas 29, com diuen tots els còdexs], § 99 (PL 34, 166): “Et quomodo ipsa locutio diuinarum Scripturarum secundum cuiusque linguae proprietatem accipienda sit. Habet enim omnis lingua sua quaedam propria genera locutionum, quae cum in aliam linguam transferuntur, videntur absurda”.

315·8. St. Jeroni, *Praefatio Hieronymi in librum Isaiae* (PL 28, 771): “Ac primum de Isaia sciendum, quod in sermone suo disertus sit: quippe ut vir nobilis et urbanae eloquentiae, nec habens quidpiam in eloquio rusticitatis admistum. Unde accidit, ut prae caeteris, florem sermonis ejus translatio non potuerit conservare...”.

316·1. Carta 28, § 2, de st. Agustí a st. Jeroni (PL 33, 112): “...nisi quod eis praeminentem auctoritatem in hoc munere sine controversia tribuendam existimo [...] si enim obscura sunt, te quoque in eis falli potuisse creditur; si manifesta, illos in eis falli potuisse non creditur...”.

316·2. B omet *e tan sciens*.

316·3. Carta 112, § 20, de st. Jeroni a st. Agustí (PL 22, 928-929): “Porro quod dicis non debuisse me interpretari post veteres [...] quare tu post tantos et tales Interpretes in explanatione Psalmorum diversa senseris. Si enim obscuri sunt Psalmi, te quoque in eis falli potuisse credendum est. Si manifesti, illos in eis falli potuisse non creditur: ac per hoc utroque modo superflua erit interpretatio tua [...] Quin potius humanitatis tuae est, in quo veniam tibi tribuis, indulgere et caeteris. Ego enim non tam vetera abolere conatus sum, quae linguae meae hominibus emendata de Graeco in Latinum transtuli, quam ea testimonia quae a Judaeis praetermissa sunt vel corrupta, proferre in medium; ut scirent nostri quid Hebraica Veritas contineret”. També trobem aquesta carta entre les de st. Agustí, com a epístola 75 (PL 33, 262).

316·4. Sembla que I arregla la lliçó dels manuscrits: B *si ab la*; CD *sia ab la*; E *sia ala*.

316·4bis. Aquest *minvada* no sembla que hi tingui sentit. L’inc. el supleix per *tractada e discussa e illucidada*.

316·5. St. Agustí, *De Trinitate*, ll. 1, c. 3, § 5 (PL 42, 823): “Ideoque utile est, plures a pluribus fieri diverso stilo, non diversa fide, etiam de quaestionibus eisdem, ut ad plurimos res ipsa perveniat; ad alios sic, ad alios autem sic”.

316·6. St. Jeroni, *Praefatio S. Hieronymi in Pentateuchum, Ad Desiderium* (PL 28, 147-152): “Desiderii mei [...] Denique ubicumque sacratum aliquid Scriptura testatur de Patre et Filio et Spiritu sancto, aut aliter interpretati sunt, aut omnino tacuerunt; ut et regi satisfacerent et arcanum fidei non vulgarent. [...] Aut aliter de eisdem libris per Septuaginta Interpretes, aliter per apostolos Spiritus sanctus testimonia texuit, ut quod illi tacuerunt, hi scriptum esse mentiti sint. Quid igitur? Damnamus veteres? minime: sed post priorum studia [...] non damno, non reprehendo Septuaginta, sed confidenter cunctis illis apostolos praefero [...] et emendatiora sunt exemplaria Latina quam Graeca, Graeca quam Hebraea...”. Sembla que Eiximenis ho barreja amb el pròleg de Job (PL 28, 1082): “quae in illa aut obscura sunt aut omissa, aut certe scriptorum vitio depravata...” (veg. les notes 316·7 i 318·4).

316·7. St. Jeroni, *Praefatio S. Hieronymi in librum Job* (PL 28, 1079-1084): “Cogor per singulos Scripturae divinae libros adversariorum respondere maledictis [...] et omnia veteris Instrumenti volumina Origenes obelis asteriscisque distinxerit, quos vel additos, vel de Theodotione sumptos, translationi antiquae inseruit, probans defuisse quod additum est. [...] Neque enim fieri potest, ut quos plura intermisisse perspexerint, non eosdem etiam in quibusdam errasse fateantur, praecipue in Job: cui si ea quae sub asteriscis addita sunt, subtraxeris, pars maxima voluminis detruncabitur: et hoc dumtaxat apud Graecos. Caeterum apud Latinos...”. Però en parla més al *Praefatio S. Hieronymi in Pentateuchum* (PL 28, 147-152).

316·8. Forma antiga per ‘afegir’ (*DCVB*, entrada *afiger*). Els altres còdexs diuen tots *afegir*.

316·9. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 15, c. 10 (PL 41, 448-449): “Quocirca etsi inter hebraeos et nostros codices de ipso numero annorum nonnulla videtur esse distantia [...] Nam ipse homo primus Adam, antequam gigneret filium qui appellatus est Seth, ducentos triginta annos vixisse reperitur in codicibus nostris, in hebraeis autem centum triginta perhibetur (*Gen. V, 3*). Sed posteaquam eum genuit, septingentos vixisse legitur in nostris, octingentos vero in illis”. També en parla al c. 13 (*loc. cit.* col. 452-454).

316·10. St. Agustí diu *dos-centis trenta* i no *tres-centis setanta-tres* com aquí.

316·11. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 44 (PL 41, 605): “Sed ait aliquis, Quomodo sciam quid Jonas propheta dixerit Ninivitis, utrum *Triduum, et Ninive evertetur*; an, *Quadragesima dies* (*Jonae III, 4*)? Quis enim non videat non potuisse utrumque tunc dici a Propheta, qui missus fuerat terrere comminatione imminentis exitii civitatem? Cui si tertio die fuerat futurus interitus, non utique quadragesimo die: si autem quadragesimo, non utique tertio [...] tanquam lectorem nihil aliud quam historiae rerum gestarum inhaerere cupientem, de somno excitaverint Septuaginta interpretes, iidemque Prophetae, ad perscrutandam altitudinem prophetiae...”.

316·12. Lc 3, 23-38, esp. v. 31, i Mt 1, 1-16, esp. v. 6-7. Veg. el c. 112, § 2 i les notes corresponents (112·5 i 112·6).

317·1. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 18, c. 44 (PL 41, 605): “Unde etiam ego pro meo modulo vestigia sequens Apostolorum, quia et ipsi ex utrisque, id est, ex hebraeis et ex Septuaginta, testimonia prophetica posuerunt, utraque auctoritate utendum putavi, quoniam utraque una atque divina est”.

317·2. *Op. cit.*, ll. 18, c. 42 [i no pas 41, com diuen tots els còdexs] i 43 (*loc. cit.*, col. 603 i 604 respectivament): “...sed tanquam unus esset interpres, ita quod omnes interpretati sunt, unum erat: quoniam re vera Spiritus erat unus in omnibus...” i “Spiritus enim qui in Prophetis erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat etiam in Septuaginta viris, quando illa interpretati sunt...”.

317·3. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, “Epistola missoria”, c. 5 (PL 75, 516 i SC 32bis, p. 135): “Novam vero translationem dissero; sed cum probationis causa exigit, nunc novam, nunc veterem per testimonia assumo...”.

317·4. BI *terç*, C *cert*, ED *cert temps* (D *çert*). Ptolemeu II, aquest, és fill i successor de Ptolemeu I, que fou general d’Alexandre el Gran i sàtrapa d’Egipte, segons la *GEC*.

317·4bis. CED ho fan plural: *los quals amagats* (D *amaguats*).

317·5. Segurament Mt 10, 5-6 i Mt 15, 24 (veg. el c. 359, § 2). També hi té a veure Jo 4, 22 (veg. el c. 359, § 1).

317·6. Rm 11, 25-26, igual que al c. 265, § 1.

317·7. En el sentit de ‘preposà’, com diu I (i S).

317·8. Carta 112, § 20, de st. Jeroni a st. Agustí, com al c. 316, § 2 (PL 22, 929): “Et si me, ut dicis, in novi Testamenti emendatione suscipis, exponisque causam cur suscipias; quia plurimi linguae Graecae habentes scientiam, de meo possint opere judicare: eamdem integritatem debueras etiam in veteri credere Testamento, quod non nostra confinximus; sed ut apud Hebraeos invenimus, divina transtulimus”. També és entre les cartes de st. Agustí, com a epístola 75 (PL 33, 262).

318·1. C. 315, § 1 i 2.

318·2. Encara que no coincideixen en el temps, potser es refereix a st. Pau ermità, de qui Jeroni escrigué la vida quan estava retirat al desert (veg. *DTC*, 8, I, p. 895).

318·3. A la carta de lloança de st. Jeroni, atribuïda a st. Agustí: *Augustini Hipponiensis episcopi ad Cyrillum Jerosolymitanum episcopum, de magnificentis beati Hieronymi* (PL 22, 281-289). Veg. les notes 42·7 i 151·4.

318·3bis. CEDI *sancta* (amb diferents grafies o abreujat). Sembla que la lectura bona és aquesta de B, ja que a la rèplica a aquesta raó hi ha el possessiu: c. 319, § últim.

318·4. St. Jeroni, *Praefatio S. Hieronymi in librum Job*, com al c. 316, § 4, nota 316·7 (PL 28, 1079-1084): “Cogor per singulos Scripturae divinae libros adversariorum respondere maledictis [...] Audiant quapropter canes mei, idcirco me in hoc volumine laborasse, non ut interpretationem antiquam reprehenderem [...] vel a fastidiosis, vel a malignis lectoribus non debeo reprobari?...”.

318·5. St. Jeroni va escriure diverses cartes a Paula i Eustòquia (o *Eustochium*), mare i filla; per exemple, les epístoles 30, 33 i 39 a Paula i les 22, 31 i 108 a la filla (PL 22).

318·6. Per exemple, al “*Libellus contra perfidiam Iudaeorum*”, a la *Biblia cum postillis* de Nicolau de Lira (al final del vol. II, 2a. part, f. 2vb), parlant de la traducció de *Tetragrammaton*, que en grec havien traduït per *kyrios*, diu: “Et hoc nomen potest dici de deo vero seu de quolibet magno principe seu magnate. et eodem modo Hieronymus transferens de hebraico in latinum posuit nomen commune dominus. quia non habuit nomen proprium correspondens nomini domini Tetragrammaton. ideo loco eius posuit hoc nomen commune dominus. quod indifferenter dictum est de deo et quolibet homine magno. propter quod auctoritas Hiere. xxiiij. similiter non est efficax ad probandum christi diuinitatem secundum translationem Hiero. sed solum ex hebraica veritate secundum quem modum ego processí”.

319·1. És a dir: ‘punxaires, agullonadors, que punxen’ (*DCVB*, entrada *estimular*, acc. 1).

319·2. Jm 3, 2, erròniament atribuïda a st. Pau, igual que al c. 42, § 4 (nota 42·8).

319·2bis. C. 318, § 2.

319·3. C. 317, § 4.

320·1. Rm 2, 14-15.

320·2. Ac 10, 1 i seg.

320·3. Ac 8, 27 i seg. Tots els ms. deixen espai per al capítol, que només I indica.

320·3bis. BED fan *ell*, potser agafant *directori* per subjecte en comptes de *Scriptura*.

320·4. Deu ser Jr 31 [i no 36, com diuen tots els còdexs], 34, com al c. 338, § 2 (nota 338·3), que parla del temps en què farà un pacte nou, però no esmenta la llum (potser hi ha confusió o barreja amb Is 9, 2, que sí que parla de llum: “Populus qui ambulabat in tenebris, vidit lucem magnam; habitantibus in regione umbrae mortis, lux orta est eis.”): “...Omnes enim cognoscent me, a minimo eorum usque ad maximum, ait Dominus”.

320·4bis. CED posen aquest *que* abans d’*e si no de tot*.

320·5. El començament d’aquesta setena raó no sembla ben resolt sintàcticament: l’oració que ha de continuar de *sí és car* deu ser la que comença amb *per què*, nexa que s’hauria d’eliminar per a aconseguir una bona sintaxi.

320·5bis. Verb que no concorda amb el subjecte (*quascun chrestià*). C diu *rebem*, que seria una altra possible lectura.

320·6. Is 1, 9.

320·7. No és Is 64, com diuen tots els còdexs; potser, encara que és diferent, Is 63, 14: “Quasi animal in campo descendens, spiritus Domini ductor eius fuit. Sic adduxisti populum tuum, ut faceres tibi nomen gloriae”. Cf. el c. 329, § penúltim, en què cita Baruc (3, 31-32) per a una frase semblant (nota 329·5).

321·1. 1Pe 1, 11-12.

321·2. St. Agustí en parla al primer capítol del primer llibre del *De Trinitate*, però un paràgraf més concret és al ll. 1, c. 2, § 4 (PL 42, 822): “...quod Trinitas sit unus et solus et verus Deus, et [...] quia humanae mentis acies invalida in tam excellenti luce non figitur, nisi per justitiam fidei nutrita vegetetur. Sed primum secundum auctoritatem Scripturarum sanctorum, utrum ita se fides habeat, demonstrandum est”.

321·2bis. CED després de *Déu* diuen *per que crehegues* (C *cregues*).

321·3. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 17, c. 3 “De tripartitis significationibus Prophetarum, quae nunc ad terrenam, nunc ad caelestem Jerusalem, nunc autem ad utramque referuntur” (PL 41, 525-526), en què parla dels diferents sentits de profecies de la Bíblia, especialment de sentits de la paraula *Jerusalem*.

321·4. B *gran mestre e subira*.

322·1. Sobre aquests sentits de la Bíblia i interpretacions, veg. G. R. Evans, *The Language and Logic of the Bible: The Earlier Middle Ages*, esp. p. 5, 114 i 121.

322·2. St. Agustí, *De Genesi ad litteram*, ll. 1, c. 18, § 37 (PL 34, 259): “Et in rebus obscuris atque a nostris oculis remotissimis, si qua inde scripta etiam divina legerimus, quae possint salva fide qua imbuimur, alias atque alias parere sententias; in nullam earum nos praecipiti affirmatione ita projiciamus, ut si forte diligentius discussa veritas eam recte labefactaverat, corruamus: non pro sententia divinarum Scripturarum, sed pro nostra ita dimicantes, ut eam velimus Scripturarum esse, quae nostra est; cum potius eam quae Scripturarum est, nostram esse velle debeamus”.

322·3. ‘Remenat’ (DCVB, entrada *menejar*, acc. 1) o, més probablement, ‘tractat’ (DCVB, entrada *manejar*, acc. 4, i DECAt, vol. V, p. 322, entrada *mà*).

322·4. Ap 22, 18-19.

322·5. Com al c. 325, § 3. Encara que no diu això exactament, deu ser l’epístola 93 de st. Agustí, a “Vicentio”, c. 8, § 24 (PL 33, 333-334): “Si autem universos Donatistas non audimus se pro Ecclesia Christi supponentes, quia nullum pro se testimonium de divinis Libris proferunt quo id doceant, [...] Quis autem non impudentissime nitatur aliquid in allegoria positum pro se interpretari, nisi habeat et manifesta testimonia, quorum lumine illustrentur obscura?”. Nicolau de Lira, al *Prologus secundus de intentione auctoris et modo procedendi* de la Bíblia (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 3vb), aporta el mateix raonament i la

mateixa citació: “necessarium est incipere ab intellectu sensus litteralis: maxime cum ex solo sensu litterali et non ex mysticis possit argumentum fieri ad probationem vel declarationem alicuius dubij: secundum quod dicit Augustinus in epistola contra Vincentium donatistam”.
322·6. St. Agustí, *De doctrina christiana*, ll. 3, c. 30 i seg. (PL 34, 81): “*Regulae Tichonii donatistae expenduntur* [títol]: Tichonius quidam qui contra Donatistas invictissime scripsit, cum fuerit donatista, et illic invenitur absurdissimi cordis, ubi eos non omni ex parte relinquere voluit, fecit librum quem Regularum vocabit, quia in eo quasdam septem regulas exsecutus est, quibus quasi clavibus divinarum Scripturarum aperirentur occulta...”. Veg. el c. 325, des del principi.

322·7. Aquest “Yconi” (o “Titoni” al c. 325) és *Ticoni* (*Tichonius*) a st. Agustí.

322·8. Veg. la nota 322·4.

322·9. El Decret de Gracià, 1a. part, dist. IX, c. 3-11 (PL 187, 49-52), parla de les escriptures canòniques amb text tret de st. Agustí, però no hi diu això exactament.

322·10. St. Agustí, epístola 137, en què respon *ad singulas quaestiones superius propositas a Volusiano* (PL 33, 516-517): “Tanta est enim christianarum profunditas Litterarum, ut in eis quotidie proficerem, si eas solas ab ineunte pueritia usque ad decrepitam senectutem maximo otio, summo studio, meliore ingenio conarer addiscere: non quod ad ea quae necessaria sunt salutis, tanta in eis perveniat difficultate; sed cum quisque ibi fidem tenuerit, sine qua pie recteque non vivitur, tam multa, tamque multiplicibus mysteriorum umbraculis opacata intelligenda proficientibus restant, tantaque non solum in verbis quibus ista dicta sunt, verum etiam in rebus quae intelligendae sunt, latet altitudo sapientiae, ut annosissimis, acutissimis, flagrantissimis cupiditate discendi hoc contingat, quod eadem Scriptura quodam loco habet, *Cum consummaverit homo, tunc incipit* (*Eccli.* XVIII, 6)”.

322·11. St. Gregori, *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, “Epistola missoria” [abans del prefaci], final del c. 4 (PL 75, 515 i SC 32bis, p. 129): “Quasi quidam quippe est fluvius, ut ita dixerim, planus et altus, in quo et agnus ambulet, et elephas natet...”.

322·12. Potser, encara que no és igual, Hug de Sant Víctor, *De anima et eius ad sui et ad Dei cognitionem et ad veram pietatem institutione*, ll. 1, c. 6, § 16 (PL 184, 495, entre les obres de st. Bernat): “...super singula verba divinae Scripturae diligenter intendas [...] Tu vero cui major gratia concessa est, votis et devotis precibus pias aures Domini ad te flecte, lacrymis et suspiriis pro tuis excessibus illum clementer exora, atque canticis spiritualibus in omnibus operibus suis illum lauda et glorifica”.

322·13. ‘Xerrameques’. No he trobat documentat *garrulacions*, però el verb corresponent (*garrular*) és als diccionaris. Sí que fa servir aquest mot Antoni Canals, a més d’altres paraules de la mateixa família lèxica: *garrulador*, *garrulitat*, *garrulós*, *-osa* (veg. E. Casanova, *El lèxic d’Antoni Canals*, p. 111).

323·1. Hi ha l’error comú de tots els còdexs, tant aquí com a la taula de rúbriques, d’escriure *Daniel* en comptes d’*Ezechiel*, error que B (en contra de CEDI) no fa al començament del capítol.

323·2. Ez 1, 5 i seg. Veg. el c. 306, § 3. També hi ha citació d’aquest c. 1 d’Ezequiel als c. 146, § 2 i 201, § 2.

323·3. Als c. 146, § 2 (animals); 201, § 2 (rodes); 306, § 3 (animals i rodes).

323·4. C. 306. També ho diu Nicolau de Lira a la postil·la sobre el Gènesi (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 23ra).

323·5. Ez 1, 15-16.

323·6. Ez 1, 24.

323·7. He 4, 12.

323·7bis. C *trosseia*, ED *troçega*, I *toca*. Potser l’antígraf deia *troca* i B ho canvia pel sinònim *forada*.

323·8. Ez 1, 24.

323·9. B *tots encen a*; CED *tots entenen*; I, que sembla que ho ha volgut arreglar i és la lliçó que agafo, *tostemps enten a*. Potser l'antígraf deia *tota entén a*.

323·10. Ez 1, 16: “Et aspectum rotarum et opus earum quasi visio maris”.

323·11. Ez 1, 6.

323·12. Llegiu *tropològic*.

324·1. Nicolau de Lira, *Glosa ordinaria*, postil·la sobre el Gènesi, f. 23ra.

324·2. Nicolau de Lira també posa l'exemple de *Jerusalem*, al pròleg de la *Glosa ordinaria*: “in moralitates biblie prologus” (vol. I, f. 4rb i seg.).

324·3. Ap 21 [i no pas 20, com diuen tots els còdexs], 2.

324·4. Només C diu *ornada*, que sembla la lectura correcta. B *ordonada*, ED *ordenada*, I *ordenda*.

324·5. Is 52, 2.

324·6. Ga 4, 26.

324·7. ‘Allà dalt’ (DCVB, entrada *lessús*).

324·8. A tots els llibres de *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job* hi ha aquests tres senys; per exemple, al ll. 1 el seny literal comença al c. 1, § 1; l'al·legòric, al c. 11, § 15, i el moral, al c. 25, § 34. Potser sí que es refereix al ll. 1, c. 16, § 23 i 24 (PL 75, 537-539 i SC 32bis, p. 198-205), en què interpreta la lletra de *bous, ases* i algun nombre, del c. 1 de Job; però ho expressa més aviat a l’“Epistola missoria”, c. 2 i, més explícitament, c. 3 (PL 75, 513 i SC 32bis, p. 123-125): “...quod quaedam historica expositione transcurrimus, et per allegoriam quaedam typica investigatione perscrutamur; quaedam per sola allegoricae moralitatis instrumenta discutimus; nonnulla autem per cuncta simul sollicitius exquirentes, tripliciter indagamus...”.

324·9. St. Isidor, *Sententiarum*, ll. 1, c. 18: *De lege*, § 12 (PL 83, 578-579): “Lex divina triplici sentienda est modo. Primo, ut historice: secundo ut tropologice, tertio ut mystice intelligatur. Historice namque juxta litteram, tropologice juxta moralem scientiam, mystice juxta spiritalem intelligentiam. Ergo sic historice oportet fidem tenere, ut eam et moraliter debeamus interpretari et spiritualiter intelligere”.

325·1. Veg. el c. 322, § 3 i la nota corresponent (322·6). *De doctrina christiana*, ll. 3, c. 30-37 (PL 34, 81-90). Algunes citacions, com Is 61, 10 de la primera regla o Is 14, 12 de la setena, coincideixen amb les de st. Agustí, però no pas totes, i a st. Agustí n’hi ha més.

325·2. St. Isidor, *Sententiarum*, ll. 1, c. 19 [i no pas 20, com diuen tots els còdexs amb lletres o xifres]: *De septem regulis* (PL 83, 581-586): “Septem esse, inter caeteras, regulas locutionum sanctarum Scripturarum quidam sapientes dixerunt. || Prima regula est de Domino et ejus corpore, quae de uno aut ad unum loquitur, atque in una persona, modo caput, modo corpus ostendit...”.

325·3. Is 61, 10.

325·4. Os 11, 1.

325·5. Només I té la lliçó *yo l’è amat [...] Israel*. Als altres hi ha homeotelèuton.

325·6. Is 1, 3.

325·7. 1P 17, 13.

325·8. He 1, 4-5.

325·9. Veg. la nota 322·5.

325·10. Pseudo-Dionís, *De mystica theologia*, c. 1, § 1 (PG 3, 997-1000): “...tu vero, chare Timothee, in mysticis contemplationibus, intenta exercitatione, et sensus relinque, et intellectuales operationes, et sensibilia, et intelligibilia omnia, et ea quae sunt et ea quae non

sunt universa, ut ad unionem ejus, qui supra essentiam et scientiam est, quantum fas est, indemonstrabiliter assurgas...”.

325·11. Is 13, 1.

325·12. Gn 12, 1 i seg.

325·13. Is 9, 6 [5 de la Bíblia catalana].

325·14. Gn 10, 5.

325·15. Gn 11, 1.

325·16. Gn 2, 4.

325·17. Gn 1, 1 i seg.

325·18. Is 14, 12.

325·19. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 1, hom. 16, § 1, “Habita ad populum in basilica sancti Joannis, quae dicitur Constantiniana, Dominica prima in Quadragesima”, sobre Mt 4, 1-11 (PL 76, 1135): “Certe iniquorum omnium caput diabolus est, et hujus capitis membra sunt omnes iniqui”. Trobem aquesta citació, com la de la nota 325·9, al *Prologus secundus de intentione auctoris et modo procedendi* a la Bíblia, de Nicolau de Lira (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 4rb): “...de diabolo et eius corpore. secundum enim quod dicit beatus Grego. Homel’ .x. Certe...”. St. Gregori també en parla a *Moralium libri, sive Expositio in Librum B. Job*, ll. 13, c. 10, sobre el vers 10 (PL 75, 1023, § 12): “Quid aliud omnes iniquis quam membra sunt diaboli?”; i al ll. 4, c. 11 i al ll. 13, c. 34 (PL 75, col. 647 i 1034 respectivament).

325·20. Aquestes “tres” regles de st. Agustí són abans de les de Ticoni. Les citacions i exemples també són de st. Agustí (*De doctrina christiana*, ll. 3, c. 2, 3, 24 i 25: PL 34, col. 65-67, 67-68, 78 i 78-79).

325·21. Jo 1, 1-2.

325·22. En comptes d’aquella (CED; C precedit de *quela* ratllat), que correspon a les paraules llatines, I diu *que la*. Al ms. B manca el fragment per homeotelèuton.

325·23. Rm 8, 34.

325·24. St. Agustí, *De doctrina christiana*, ll. 3, c. 25 (PL 34, 78-79).

326·1. Deu ser oració de complement directe dependent del començament (“E deus ací saber”), perquè no veig cap més oració principal de què pugui ser subordinada causal.

326·1bis. B *e aço fan tot per aiustar diners es puxen enriqueir*.

326·2. B és l’únic que diu *promoció*, que hi té més sentit que no pas la lliçó dels altres còdexs (CEDI *presumpcio*).

326·3. Vegeu, per a la possible identificació d’aquest sant teòleg dels frares menors amb Pèire Joan Oliu, l'article de Xavier Renedo “Trois références à Pèire Joan Oliu dans le *Primer del Crestià* de Francesc Eiximenis”, *Oliviana*, 5, esp. p. 3 i seg.

326·4. Rm 1, 18 i seg., igual que al c. 32, § 6 (nota 32·6).

327·1. Ac 6, 5: “Nicolaum advenam Antiochenum”, traduït a la Bíblia de Montserrat per “Nicolau prosèlit antioquè”. Per tant, és Nicolau d’Antioquia. Veg. els c. 23, § 3; 87, § 2; 91, § 2, 3 i 8, etc.

327·2. Vegeu els c. 23-26, que tracten dels heretges. Aquests són Eunomi, Macedoni, Nestori, Eutiques, Sabel·li, Fotí, Faust (segurament de Mileva), Diòscur d’Alexandria, potser Macari o Simeó de Mesopotàmia (veg. H. R. Drobner, *Manual de patrología*, p. 400-401; veg. també el Macari del Decret de Gracià, 1a. part, dist. XVI, c. 10 (PL 187, 88):

“...Macarium Antiochenum episcopum et socios ejus, qui unam voluntatem et operationem in Christo falsa suspicione asserebant...”), Pelagi, Mani o Manes. Almericus (*C almerriion*, *E almercionus*, *D almercious*) no l’he identificat; podria ser corrupció de Marció.

327·3. St. Agustí, *De civitate Dei*, ll. 7, c. 30 (PL 41, 220): “Sic itaque administrat omnia quae creavit, ut etiam ipsa proprios exercere et agere motus sinat. Quamvis enim nihil esse possint sine ipso, non sunt quod ipse”.

327·3bis. BD *correguen*, *C en corregan*. Segueixo la lectura de EI —tenint en compte C—, que fa més sentit.

327·4. B *liniat*. Deu voler dir ‘polit, ben acabat, sense asprors’. Com a adjectiu només el trobem al diccionari de Labèrnia, entrada *llimat*: “Lo qu’és molt pulit y molt ben acabat”. Però el podem prendre com a participi del verb *llimar*, que es troba en sentit figurat (p. ex., *DCVB*, entrada *llimar*, acc. 3; *DECat*, entrada *llima*, vol. V, p. 213b, en què diu que el verb *llimar* és molt freqüent en les obres d’Eiximenis). També el trobem en Antoni Canals (veg. E. Casanova, *El lèxic d’Antoni Canals*, p. 132).

327·5. Ac 14, 12.

327·6. Jr 1, 1.

327·7. St. Jeroni, *Praefatio Hieronymi in librum Isaiae* (PL 28, 771); veg. la nota 315·8.

També *Prologus Hieronymi in Jeremiam* (PL 28, 847): “Jeremias propheta, cui hic prologus scribitur, sermone quidem apud Hebraeos Isaia et Osee et quibusdam aliis prophetis videtur esse rusticior, sed sensibus par est: quippe qui eodem spiritu prophetaverit. Porro simplicitas eloquii, de loco ei in quo natus est accidit. Fuit enim Anathothites, qui est usque hodie viculus, tribus ab Jerosolymis distans millibus...”.

327·8. Pr 8, 1-20.

328·1. B *proceheix*.

328·2. Ps 118, 1, igual que al paràgraf següent.

328·3. Ps 118, v. 33, 81 i 129.

328·4. El “tractat meravellós” d’Ambròs és *In psalmum David CXVIII Expositio* (PL 15, 1197-1526). Semblant a això que Eiximenis atribueix a st. Ambròs, però no pas referit al salm 118, és el que diu aquest sant a *Enarrationes in XII psalmos davidicos*, al prefaci d’*In psalmum primum enarratio* (PL 14, 922): “Etenim licet omnis Scriptura divina Dei gratiam spiret, praecipue tamen dulcis psalmorum liber”.

329·1. 1C 2, 8.

329·2. Mt 15, 26.

329·3. Diu el mateix proverbí o “eximpli” al c. 47, § 4, capítol en què tracta d’aquest mateix tema.

329·4. Hi ha la mateixa citació atribuïda a Aristòtil, també sense dir d’on és treta, al c. 112, § 7. A l’*Ars praedicandi populo* hi surt també sense atribuir-la a Aristòtil: “Omnis familiaritatis gignit contemptum” (veg. la traducció d’aquesta obra d’Eiximenis feta per X. Renedo: *Art de predicació al poble*, p. 9 i nota 9).

329·5. Ba 3, 31. Tots els còdexs deixen un espai en blanc al lloc del capítol, fora de E, que no n’hi deixa.

329·6. Sa 9, 17.

329·7. Aquí hi ha la frase principal, de la qual depèn la del *si*, al començament del paràgraf, després del punt. De passada fixem-nos com repeteix la conjunció *si*, com fa sovint amb *que*.

330·1. Per exemple, als c. 305, § 3; 308, § 1; 321, § 1 i 4; 328, § 3. La cinquena dignitat era al c. 322, § 4.

330·2. St. Agustí, *Contra Faustum Manichaeum*, ll. 11, c. 5 (PL 42, 249): “Ibi si quid velut absurdum moverit, non licet dicere, Auctor hujus libri non tenuit veritatem: sed, aut codex mendosus est, aut interpres erravit, aut tu non intelligis. [...] In illa vero canonica eminentia

sacrarum Litterarum, etiamsi unus propheta, seu apostolus, aut evangelista aliquid in suis Litteris posuisse ipsa canonis confirmatione declaratur, non licet dubitare quod verum sit”.

330·2bis. C *atenyer* en comptes d'*haver*, ED manca.

330·3. B *e a empenyer*, C *e punyir*, E *e punyer*, D *e apunyer*, I *e a punyir*.

330·4. CED, en contra de BI, després d'*altament* diuen *e composts* (C *compots*) *e exemplats* (C *exemplas*) *e deu tements* (ED manca *deu*).

331·1. Veg. st. Gregori, *Homiliarum in Ezechielem prophetam*, ll. 2, hom. VII [Al. XIX], § 1 (PL 76, 1012): “Sic leo Dominum signat. Unde scriptum est: *Vicit leo de tribu Juda* (Apoc. V, 5). Sic leonis nomine diaboli similitudo exprimitur, sicut per primum pastorem dicitur: *Adversarius vester diabolus, sicut leo rugiens, circuit quaerens quem devoret* (I Petr. V, 8). Sic bovis nomine sapiens designatur. Unde scriptum est: *Non junges bovem et asinum* (Deut. XXII, 10), id est, sapientem cum stulto in praedicatione non socies. Sic per bovem fatuus figuratur, sicut de eo qui in turpitudine amoris captus est, dicitur: *Statimque eam sequitur, quasi bos ductus ad victimam* (Prov. VII, 22); id est, sicut fatuus trahitur ad mortem”.

331·1bis. B *axi gran cosa e alta axi com*.

331·2. A cap còdex no hi ha espai per al capítol. Carta 53 de st. Jeroni, “Ad Paulinum”, *De Studio Scripturarum*, c. 7 (PL 22, 544): “Sola Scripturarum ars est, quam sibi omnes passim vindicant [...] Hanc garrula anus, hanc delirus senex, hanc sophista verbosus, hanc universi praesumunt, lacerant, docent, antequam discant. Alii adducto supercilio, grandia verba trutinantes, inter mulierculas de sacris litteris philosophantur...”. Fa de pròleg a la Bíblia amb glosses de Nicolau de Lira (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 14r mig).

331·3. EDI *cardenals*; però, pel que diu al c. 346, § 1, veiem que ha de ser la lectura de BC.

332·1. C. anterior, § 1.

332·2. ‘Executa’, com als c. 65, 102, 199, 208, 285 i 289.

332·3. Sobre el *Facetus*, com formà part dels anomenats *Auctores octo morales* i els dos tipus que en circulaven, veg. Jesús Alturo, “Un *Facetus* en dístics copiat a Barcelona al segle XII-XIII”, *ATCA* 15 (1996), p. 393-399. Aquest vers, però, no el trobem ni a la versió llatina (Morel-Fatio, “Mélanges de littérature catalane III. Le livre de courtoisie”, *Romania* 15, p. 224-235, i J. Morawski, *Le Facet en françoys*, p. 3-11) ni a la catalana del *Facetus* (*Facet, ço es Libre de Corteria*), ni tampoc als *Octo autores* de la BC.

332·3bis. CI, enfront de BED, afegixen *si no i sino* respectivament després de *no són*, que no hi és necessari perquè *panem quaerere* és ‘guanyar-se el pa’(vegeu el *DLC*, entrada *quaero*).

332·4. Ecli 13, 19-20: “Omne animal diligit simile sibi, sic et omnis homo proximum sibi. Omnis caro ad similem sibi coniungetur et omnis homo simili sui sociabitur”.

332·5. Ex 18, 13-26.

332·6. 2Tm 2, 4.

332·7. Decretals de Gregori IX, ll. 3, títol 1: *De vita, et honestate Clericorum*, que té 16 capítols (*Decretales*, col. 991-1001). En parla especialment al c. 16, tret d’“Honorius iiij” (col. 1000-1001): “Ex literis Pontini Comitis intelleximus, quod quidam Clerici terrae suae, potius saecularibus negotiationibus quam officiis diuinis intendunt...”.

332·8. ‘En tal manera’ (*DCVB*, entrada *entant*, acc. 1).

332·9. Passa de singular a plural, com fa sovint.

332·10. Llegiu *caçar*.

332·11. ‘Fer córrer per exercitació o premi’ (*DCVB*, entrada *córrer*, acc. III.1).

332·11bis. Tenint en compte totes les lliçons (B *los*, C *los altres*, EDI *alts*), sembla que la bona ha de ser *los alts*.

332·12. ‘Encegada’ (veg. la nota 265·3). CEDI *encegada*, amb grafies diferents.

332·13. ‘Molt fort, dur’ (veg. les notes 39·5 i 278·2).

332·14. Veg. el c. 161, § penúltim (i la nota corresponent: 161·7). Per tant, pot ser *De consideratione*, ll. 4, c. 2, § 5 (PL 182, 775): “Quale est, quod de spoliis ecclesiarum emuntur, qui dicunt tibi, Euge, euge? Pauperum vita in plateis divitum seminatur...”, encara que no diu els mots d’Eiximenis.

332·15. També podríem interpretar *veu·s*.

332·16. *Regulae pastoralis liber* i no *Morals sobre Job* (veg. la nota 82·8).

332·17. Ez 3, 18 i 20.

333·1. En aquesta frase sembla que hi falti un tros; o bé hi sobra el primer *fèu* o la *a* de després de *profitosa*.

333·2. *e·nsenyava [...] informat* manca a B.

333·3. És estrany que es refereixi a Climent IV (el mot *quart* podria ser error d’anticipació, comú a tots els còdexs). Més aviat sembla que vulgui dir Climent V, per les *Clementines*.

334·1. C. 331, § 2.

334·2. Aristòtil parla de ciència al ll. 6 d’*Ethicorum ad Nicomachum* (*Aristotelis Opera omnia*, II), però no he trobat que hi digui això.

334·2bis. Tercera persona de present d’indicatiu, com indiquen els altres còdexs: *entra*.

334·3. St. Bernat, *Sermones in Cantica Cantorum*, sermó 36, § 3 i principi del 4 (PL 183, 968-969): “Sunt namque qui scire volunt eo fine tantum, ut sciant; et turpis curiositas est. Et sunt qui scire volunt, ut sciantur ipsi; et turpis vanitas est. [...] Et sunt item qui scire volunt ut scientiam suam vendant; verbi causa, pro pecunia, pro honoribus: et turpis quaestus est. Sed sunt quoque qui scire volunt, ut aedificent; et charitas est. Et item qui scire volunt, ut aedificentur; et prudentia est. 4. Horum omnium soli ultimi duo non inveniuntur in abusione scientiae, quippe qui ad hoc volunt intelligere ut bene faciant”.

334·4. CEDI *dar*. Però sembla que hem de seguir la lliçó de B (*dir*): veg. cap al final del paràgraf anterior: “a tota bona cosa que la sciència e l’enteniment lus enseny de fer e de dir”.

334·4bis. B *poden*, CED *puny* en comptes de *puxen*.

334·5. Rm 1, 23-32 i 1C 1, 17-31.

335·1. Rm 1, 24 i seg.

335·2. Al *Dotzè* trobem “...car lo obrar continuat passa en costuma, e costuma passa en natura, segons que diu Aristòtil, *De sensu et sensato*” i “Deya Aristòtil que la costuma és altra natura” (*Dotzè*, I,1, c. 117, p. 255, l. 42-43, i c. 127, p. 277, l. 22, respectivament. Beda fa la mateixa citació (PL 90, 986): “Consuetudo est altera natura (VII *Ethic.*)”; es deu referir a *Ethicorum ad Nicomachum*, ll. 7, c. 10 [11], § 5 (*Aristotelis Opera omnia*, II, p. 200), que és el paràgraf que s’hi assembla més de tot el llibre: “Facilius est enim consuetudinem mutare quam naturam. Propterea enim et consuetudinem mutare difficile est, quia naturae similis est”. Del mateix Aristòtil a *Rhetoricum*, I, c. 11, § 4 (*Aristotelis Opera omnia*, I, p. 688) trobem: “...etenim consuetum quasi natura insitum jam sit”. Cf. J. Lombard, *Aurea dicta*, núm. 983 (p. 180): “Consuetudine quasi alteram quandam naturam effici”, atribuït a Ciceró, *De finibus* 5, 25, 74. Cf. igualment st. Agustí, *Contra secundam Juliani Responsionem imperfectum opus* (PL 45, 1398), sense dir d’on ho treu: “Ecce illa quae impossibilia proponebas, in vi consuetudinis facta sunt possibilia, quae non frustra dicta est a quibusdam secunda natura”.

335·3. Rm 1, 21 i seg.

335·4. St. Gregori, *Moralium libri, sive expositio in Librum B. Job*, ll. 15, c. 51, sobre el v. 19 (PL 75, 1111): “[*Vet. XXIII*] § 58. *Impiorum oculos culpa claudit, aperit poena.*- Et quia

impiorum oculos culpa claudit, sed in extremum poena aperit, recte subjungitur: *Et cum reddiderit, tunc sciet*".

335·5. Veg. la nota 324·7.

335·6. Segurament amb el sentit d'imitades' (*DCVB*, entrada *ressemblar*, acc. 2).

335·7. 1C 1, 18 i seg.

335·8. Veg. aquest paràgraf del *Terç* (c. 261, III, p. 91), en què tampoc no hi ha l'obra de procedència: "A gran vergonya d'aquests, diu sent Agustí que fa nostre Senyor que los grossers van dret a paradís, e aquests ab lur mala saviea van dret en infern". Deu fer referència a les *Confessions*, ll. 8, c. 8, § 19 (PL 32, 757): "Quid patimur? quid est hoc? quid audisti? Surgunt indocti et caelum rapiunt; et nos cum doctrinis nostris sine corde, ecce ubi volutamur in carne et sanguine?".

335·9. Frase que no acaba de lligar sintàcticament a cap dels còdexs.

336·1. C. 331, § 3.

336·2. Veg. el c. 322, § 2 i la nota 322·5.

336·3. Al ms. B manca *en diverses lochs*. Veg. les citacions bíbliques de st. Gregori a la nota 331·1.

336·4. Ps 26, 13 i 141, 6, per exemple: terra dels vivents.

336·5. 1C 10, 4.

336·6. Jb 41 [i no pas 40, com diuen tots els còdexs], 15 i Jr 5, 3.

337·1. C. 331, § 4.

337·2. Llibre sisè de les Decretals de Bonifaci VIII, ll. 5, títol 2: *De Haereticis*, c. 2, tret d'"Alexander quartus" (*Liber sextus Decretalium*, col. 612-614): "Quicumque Haereticos, credentes, receptatores [...] Inhibemus quoque, ne cuiquam Laicae personae liceat publice, vel privatum de fide catholica disputare...".

338·1. Jb 28, 11.

338·2. Mt 27, 51; Mc 15, 38; Lc 23, 45.

338·3. Jr, 31 [i no pas 8, com diuen BCDI, ni 9, com diu E, amb lletres o xifres], 34, com al c. 320, § 6 (veg. la nota 320·4).

338·4. Ps 45 [i no pas 41, com diuen BEDI, ni 47, com diu C], 11.

339·1. Si estirem el significat de *divulgar*, 'fer públic', potser arribem a aquest sentit una mica especial que sembla que té aquí i que no he trobat documentat: 'fer-se conèixer', 'revelar qui és'.

339·2. Tb 12, 7: "Etenim sacramentum regis abscondere bonum est".

339·2bis. B *parlant preyca paraula* en comptes de *preycant parlava*.

339·3. Mt 15, 16.

339·4. Jo 16, 7-15.

339·5. On ho ha dit damunt és al c. 337, § 2 (veg. la nota 337·2). La citació *segons que havem De Hereticis, capitulo IIº, Libro VIº* manca a B i C.

339·6. Mt 11, 25.

339·7. Jm 2, 5: "...nonne Deus elegit pauperes in hoc mundo...?".

339·8. 1C 1, 18 i seg.

339·9. Mt 13, 11 i 13, citació un xic arreglada.

339·10. Ac 1, 6-7.

339·11. 'Celestials' (*DCVB*, entrada *cestial*). CEDI *celestials*.

339·12. Ps 1, 1-2.

339·13. Com abans, veg. la nota 337·2.

339·14. Referència a la mateixa obra del c. 237 al començament (veg. la nota 237·2). És al títol *De fide*, al ll. 2, part 1a., dist. I, q. XXVI (*Summa collectionum pro confessionibus audiendis* de Duran de Campània, microfilm del ms. 16891 de la BNP, f. 129va [f. 159 en la segona numeració]).

339·15. Codi de Justinià (*Corpus iuris civilis*, vol. II *Codex Iustinianus*, p. 6), ll. 1, títol I: *De summa Trinitate et de fide catholica et ut nemo de ea publice contendere audeat*, llei 4: “Nemo clericus vel militans vel [...] Igitur si clericus erit, qui publice tractare de religione ausus fuerit, consortio clericorum removebitur: si vero militia praeditus sit, cingulo spoliabitur: ceteri etiam huiusmodi criminis rei, si quidem liberi sint, de hac sacratissima urbe pellentur, pro vigore iudiciario etiam competentibus suppliciis subiugandi, sin vero servi, severissimis animadversionibus plectentur”.

340·1. Al ms. B manca la rúbrica: només hi ha el calderó inicial; a la taula hi ha capítol i número, però també hi falta el títol.

340·1bis. CEDI *en errors diuerses* (CED *diuersses*); hi deixo la lliçó de B per la referència del segon paràgraf del capítol següent, en què tots els còdexs diuen *grans errors*.

340·2. Ps 118, 130.

340·3. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XLIII, c. 5 (últim), tret de “Nicolaus *ad Michaellem Imperatorem...*” (PL 187, 228): “Dispensatio est nobis [...] Vitium est, secreta mysteria vulgare indignis, quod fit vel loquacitate incauta...”.

340·4. BED *instituhit*. Sembla que tenen raó CI: *instruit*.

340·5. Aristòtil, *Elenchorum*, ll. 1, c. 1 (*Aristotelis Opera omnia*, I, caput II [1], p. 569): “Est autem, ut singula cum singulis conferam, officium in quaque re scientis nec mentiri ipsum in iis quae novit, et posse alium mentientem patefacere; quorum alterum in rationis reddendae, alterum in sumendae facultate positum est” (veg., per a les trad. espanyola i anglesa, *Argumentos sofisticos*, p. 31, i *On Sophistical Refutations*, p. 15).

340·6. Is 53 [i no pas 63, com diuen tots els còdexs amb lletres o xifres], 7-8.

340·7. Ac 8, 26 i seg.

341·1. B repeteix la rúbrica, per canvi de pàgina.

341·1bis. BI *preyquen*.

341·2. Mt 11, 25, igual que al c. 339, § 2.

341·3. Es deu referir al capítol anterior (c. 340, § 1). També en parla al c. 26, últim paràgraf, i al c. 335. Només B i D deixen espai per al capítol; CEI no n’hi deixen.

341·4. Eccli 3, 22-24 parla d’alguna cosa semblant (“Altiora te ne quaesieris, et fortiora te ne scrutatus fueris; sed quae praecepit tibi Deus, illa cogita semper, et in pluribus operibus eius ne fueris curiosus...”), però aquesta citació és de Pr 25, 27: “Sicut qui mel multum comedit non est ei bonum, sic qui scrutator est maiestatis opprimetur a gloria”.

341·5. 1Tm 6, 20-21.

341·6. 2Tm 3, 5.

341·7. He 12, 20: “Et si bestia tetigerit montem, lapidabitur”.

341·8. Ps 91, 7. B *cognoscit i intelligit*.

341·9. B *folia es e de presumpcio orada qui*. Elimino *es i qui* seguint CEDI. CEDI fan *presumpta oradura* en comptes de *presumpció orada*.

341·10. ‘Corrents, mitjans, que no s’alcen per damunt del nivell ordinari’ (DCVB, entrada *cominal*, acc. II.1).

341·11. Encara que no pas ben igual, pot ser *Regulae pastoralis liber*, 1a. part, c. 9 (PL 77, 22; traducció catalana a Gregori el Gran, *Regla pastoral*, p. 55): “...ac penset quisque quid subjectus egerit, et repente cognoscit si praelatus bona agere quae proposuerit possit, quia nequaquam valet in culmine humilitatem discere, qui in imis positus non desiit superbire”. O

potser es refereix a *Dialogorum*, ll. 1, c. 1 (PL 77, 156 i FBM 260, *Diàlegs I*, p. 31): “Usus quidem rectae conversationis est, ut praeesse non audeat, qui subesse non didicerit; nec obedientiam subjectis imperet, quam praelatis non novit exhibere”.

341·12. Es deu referir a Lc 6, 40: “Non est discipulus super magistrum: perfectus autem omnis erit, si sit sicut magister eius”, que és el fragment que s’hi assembla més.

341·12bis. B *doctoratges*, I *doctoratge* en comptes de *doctorats e*.

341·13. Jm 3, 1.

341·14. Mot que no he trobat documentat. Deu voler dir que busquen males companyies o que són males companyies.

341·15. Com al c. 332, § 8 (últim), que es refereix a *Regulae pastoralis liber* i no pas als *Morals* (veg. la nota 82·8).

341·16. ‘Quimeres’. De l’ús que en fa Eiximenis —en una citació de *Lo libre de les dones*, c. 296, p. 430, l. 1—, com a imatge de monstre desplaent de tot en tot, veg. *DECat*, entrada *quimera* (vol. VI, p. 956b-957a).

341·17. EDI *fer tornar*. Al ms. C una altra mà hi ha afegit *fer*; per tant, devia ser sense *fer*.

342·1. Veg. el comentari de Bohigas (“Idees de fra Francesc Eiximenis sobre la cultura antiga”, p. 121) sobre aquest capítol i també sobre els c. 326 i 332.

342·2. Al c. 326.

342·3. Os 4, 6.

342·4. BC *citero*, aquí i les altres vegades (C no pas sempre), sovint amb signe paleogràfic per *er*.

342·5. La *Legenda aurea* (p. 654; p. 526 versió catalana) explica aquesta anècdota “sicut ipse in epistola ad Eustochium perhibet”, que ha tret de l’epístola 22 de st. Jeroni, “Ad Eustochium, Paulae filiam”, *De custodia virginitatis*, § 30 (PL 22, 416-417).

342·6. ‘Molt fort, dur’, com a les notes 39·5 i 278·2.

342·7. Rm 1, 24 i seg. i 1C 1, 18 i seg., que també cita als c. 334 i 335.

342·8. A les diverses vides de st. Francesc —a la *Llegenda àuria* no hi és— hi ha fragments en què trobem més o menys això. Els tres que em semblen més probables de ser la referència són la *Llegenda major* de st. Bonaventura, c. 11, § 1 (sant Francesc d’Assís, *Escritos. Biografías. Documentos de la época*, BAC 399, p. 447-448); la *Llegenda menor*, 2, 5, del mateix autor (*loc. cit.*, p. 506), i l’*Anònim de Perusa*, c. IV, § 18 (*loc. cit.*, p. 579).

343·1. Continua l’enumeració de les malícies que havia començat al c. 341, § 1 i que acaba al capítol següent, el 344.

343·2. Mt 7, 6: “Nolite dare sanctum canibus: neque mittatis margaritas vestras ante porcos”. B *inter* en comptes d’*ante*.

343·3. Ps 50, 12.

343·4. St. Agustí al llibre primer de *De Trinitate* cita *Beati mundicordes* [a la Vulgata *mundo corde*, com al text] (Mt 5, 8), al c. 8, § 17, al final (PL 42, 832), i al c. 13, § 28 (PL 42, 840-841). Ni en un lloc ni a l’altre no diu això, sinó que hi parla de la vida futura; però Eiximenis ho deu aplicar al que li convé.

343·5. ‘Espaordiment’ (*DCVB*, entrada *espordiment*). CI *espaordiment*, ED *espahordiment*.

344·1. Sa 1, 4: “Quoniam in malevolam animam non introibit sapientia, nec habitabit in corpore subdito peccatis”.

344·2. Mt 7, 6.

344·3. Is 33, 1.

344·4. Lc 11, 42-52.

344·5. Com que és al final del capítol, no es veu clarament, però sembla que hi ha un espai en blanc a B; C deixa espai davant de *capítol*; ED manca *en lo capítol*; I no deixa espai. Com que el *Llibre vuitè* no existeix, no podem emplenar aquests dos buits.

345·1. Contesta el dubte del c. 331, § 5. El “quint dubte” el contestava al c. 337.

345·2. Segurament, com a 305, § 3 (nota 305·4), st. Gregori, *Moralium libri, sive expositio in Librum B. Job*, ll. 23, c. 19, § 34 (PL 76, 271-272): “Ac si diceret: Deus singulorum cordibus privatis vocibus non cunctorum quaestionibus satisfaciat. In scripturae quippe ejus eloquio causas nostras singuli si requirimus, invenimus, nec opus est ut in eo quod specialiter quisque tolerat responderi sibi divina voce specialiter quaerat. Ibi enim nobis omnibus in eo quod specialiter patimur communiter respondetur, ibi vita praecedentium fit forma sequentium [...] Sed quia de specialibus tentationibus nostris nequaquam nobis singulis specialiter respondetur, ad Scripturam sacram recurrimus [...] quia in Scriptura sacra quidquid potest singulis evenire comprehendit, atque in illa per exempla praecedentium etiam vitam sequentium informare curavit”.

345·3. Ecli 3, 22-23.

345·4. Pr 10, 9: “Qui ambulat simpliciter ambulat confidenter”.

345·5. Jb 6, 16: “Qui timent pruina, irruet super eos nix”.

345·5bis. *C prolexitats*, EDI *perplexitats*.

345·6. BI *posen*, que deu ser error de repetició.

345·7. Típic pas de plural a singular.

346·1. Contesta l'últim dubte: c. 331, § 6.

346·2. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XVII, c. 5, tret de “Pelagius Papa II...” (PL 187, 95): “Multis denuo apostolicis et canonicis atque ecclesiasticis instruimur regulis, non debere [...] Majores vero, et difficiliores quaestiones [...] ad sedem apostolicam semper referantur”.

346·3. Decret de Gracià, 2a. part, causa XVII, q. IV, abans del c. 30 (PL 187, 1070-1071): “*Qui autem de ecclesia...*”, igual que al c. 162, final del § 6 (nota 162·14).

346·4. Decretals de Gregori IX, ll. 5, títol 5: *De magistris, et ne aliquid exigatur pro licentia docendi*, c. 5 (*Decretales*, col. 1653-1654): “Super specula: *et infra* || Volumus, et mandamus...”.

346·5. Ex 22 [i no pas 2, com diuen tots els còdexs amb lletres o xifres], 28.

346·6. Veg. el c. 163, § 1 i la nota 163·3. Veg. també el *Terç*, c. 248, III, p. 60.

346·7. Ps 23, 1.

346·8. B *arria*, C *ani*.

346·9. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XVI, c. 10 (PL 187, 87): “Prima autem synodus in Nicaea, CCCXVIII. Patrum, contra Arium Alexandrinum presbyterum [en una nota a peu de plana diu “*episcopum*: Edd. Bas. Arg.”], qui tres gradus in trinitate asserebat, Patrem scilicet majorem, Filium minorem, Spiritum sanctum creaturam, temporibus Constantini principis et Silvestri Papae Romani, Macarii Hierosolymitani, Alexandri Alexandrini, qui condemnata eadem haeresi stauerunt canones...”.

346·10. Ex 32, 10, suposo.

347·1. Decret de Gracià, 1a. part, dist. XVII, tota (PL 187, 93-98); per exemple, el c. 5: *Multis* (*loc. cit.*, col. 95).

347·2. Verb plural d'un subjecte singular, encara que de sentit plural.

348·1. Trobem aquesta obra d'Enric de Gant, *Summa teològica*, a la biblioteca d'Eiximenis (Monfrin, “La Bibliothèque...”, p. 261). E. Vilanova en parla a *Història de la teologia cristiana* (vol. I, p. 596 i seg.). Tot aquest capítol, amb citacions incloses, és tret d'aquesta

Summa theologie, article 10: *de auctoritate sacre scripture*, q. 1, f. 73r-74r (veg. Enric de Gant o Henricus de Goethals (Gandavensis), *Summa theologie*, al seminari de Barcelona): “Primo modo omnino credendum est equaliter scripturae et ecclesie: quia in nullo discrepare possunt” (f. 73v).

348·2. *Ibid.*: “Ecclesiae ergo vel scripturae quantum est ex parte credentis credendum est magis secundum quod recta ratio suaserit rationabiliter alteri illorum credendum magis”.

348·3. *Ibid.*: “Et quia ad illis assentiendum recte rationi efficacius suadent facta in ecclesia iustorum quam in lege conscripta, secundum quod dicit Leo papa in sermo de beato Laurentio...”, és a dir: Lleó el Gran, *Sermones*, sermó 85, “In Natali S. Laurentii martyris”, c. 1 (PL 54, 435): “Eloquentia sit facilis ad exorandum; sit ratio efficax ad suadendum; validiora tamen sunt exempla quam verba; et plus est opere docere quam voce”.

348·4. *Ibid.*: “...per hunc modum conuersus fuit beatus Aug. secundum quod dicit contra epistolam fundamenti...”. O sigui *Contra epistolam Manichaei quam vocant Fundamenti* (veg. la nota 22·13).

348·5. *Ibid.*: “Vnde quod ad predicationem beati Ambro. conuersus fuit secundum quod recitat in lib. confes. suarum, hoc non erat quia veritatem euangelii predicauit: sed quia catholicis euangelium predicantibus prius credidit”, que deu ser st. Agustí, *Confessions*, darrers capítols (13 i 14) del ll. 5, que continua al començament del ll. 6 (PL 32, 717 i seg.): “Et eum amare coepi, primo quidem non tanquam doctorem veri, quod in Ecclesia tua prorsus desperabam, sed tanquam hominem benignum in me. Et studiose audiebam disputantem in populo, non intentione, qua debui, sed quasi explorans ejus facundiam, utrum conveniret famae suae...”.

348·6. Jo 10, 38.

348·7. Ac 10, 1 i seg.

348·8. Rm 10, 14. Totes tres citacions són també a la *Summa* de Gant.

348·9. *Summa* de Gant: “Propter quod dicit August. loquens de conuersione sua in lib. de vtil. cre. Nullis me video credidisse nisi populorum atque gentium confirmatae opinionioni ac famae admodum celeberrime. Cur non igitur apud eos potissimum diligentissime requiram quid Christus praeceperit, quorum auctoritate commotus Christum aliquid vtile precepisse iam credidi”, que és st. Agustí, *De utilitate credendi*, c. 14, § 31 (PL 42, 87).

348·10. Tots els còdexs escriuen la *m* amb el pronom: B *lhom han*, CD *lom han*, EI *lom ha*.

348·11. Jo 4, 42. Tot aquest raonament el trobem també a la *Summa* de Gant (*loc. cit.*): “Ad fidem autem iam genitam confirmandam et corroborandam in fideli, maxime valet auctoritas intellecta sacre scripture: cui fidelis adheret: etsi videret illos per quos fidem acceperat a fide resilire: et per impossibile totam ecclesiam in aliis a fide discedere. vt possit dicere illud quod Samaritani ad Christum vocati per mulierem postquam Christum audierunt dixerunt ad eam...”.

348·12. No és st. Bernat, sinó la glossa, com indica el model que Eiximenis segueix (*ibid.*, f. 73v-74r): “vbi dicit Glos. super illud. Et mansit ibi. Sic quotidie apud illos qui foris sunt: intrat Christus per mulierem .i. ecclesiam: et credunt per istam famam: inde apud eos manet .scilicet. presens in sacra scriptura, in quam ipse immediate loquitur fidelibus. vnde dicitur in alia glossa. Prius audierunt famam: postea compererunt presentem...”. I continua el raonament que segueix Eiximenis. Efectivament, ho trobem a la glossa de Walafrid Estrabó, de Joan 4, 40 (PL 114, 375), amb una petita diferència: “Sic quotidie apud illos qui foris sunt, nuntiatur Christus per mulierem, id est Ecclesiam, et credunt per istam famam”. No és a la *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira.

348·13. *De doctrina christiana*, ll. 1, c. 37 (PL 34, 35): “...titubabit autem fides, si diuinarum Scripturarum vacillat auctoritas: porro fide titubante, charitas etiam ipsa languescit”, com al c. 45, § 1 (i nota 45·1). Enric de Gant acaba la 1a. q. del c. 10 amb aquestes dues citacions de st. Agustí: aquesta i la de la nota 348·15.

348·14. 1Jo 5, 9.

348·15. St. Agustí, *Contra epistolam Manichaei quam vocant Fundamenti*, c. 23 (PL 42, 189): “...incipiunt spiritualiter allegorias parabolisque Scripturarum intelligere [...] Quia intelligentia quanto magis proficiunt, tanto magis catholici esse firmantur”.

349·1. St. Agustí, *De Genesi ad litteram*, ll. 2, c. 5 (PL 34, 267): “...major est quippe Scripturae hujus auctoritas, quam omnis humani ingenii capacitas”.

349·2. Com a la nota 330·2, però un xic abans: st. Agustí, *Contra Faustum Manichaeum*, ll. 11, c. 5 (PL 42, 249): “...excellencia canonicae auctoritatis Veteris et Novi Testamenti, quae Apostolorum confirmata temporibus per successiones episcoporum et propagationes Ecclesiarum, tanquam in sede quadam sublimiter constituta est, cui serviat omnis fidelis et pius intellectus”.

349·3. El pronom *aquell* només es pot referir gramaticalment a *Senyor*, però més aviat sembla que es refereix a les *persones letrades*, amb canvi de plural a singular (*el lletrat*, en aquest cas) com fa tantes vegades.

349·4. St. Francesc, “Testament”, 13 (Francesc d’Assís i Clara d’Assís, *Escrits*, p. 72): “I tots els teòlegs, i els qui administren les santíssimes paraules divines, els hem d’honorar i venerar, com a aquells que ens administren esperit i vida”. B és l’únic que diu *monsenyor* davant de *sent Ffrancesch*.

349·5. B *scoltar*, C *en escoltar*, E *descoltar*, D *de escoltar*, I *e scoltar*.

349·6. C *troch ho forat*, I *troch* en comptes de *forat*.

350·1. Ecli 24, 31.

350·2. Dn 12, 3.

350·3. Mt 5, 13-14.

350·4. Mt 5, 19: “qui autem fecerit et docuerit, hic magnus vocabitur in regno caelorum”.

350·5. Rm 2, 1.

350·6. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 1, hom. 12 “Habita ad populum in basilica sanctae Agnetis, in die natalis eius”, sobre Mt 25, 1-13 (les deu verges), § 1 (PL 76, 1119): “In qua [Ecclesia] doctor qui mandatum solverit minimus vocatur, quia cujus vita despicitur, restat ut ejus praedicatio contemnatur”.

350·7. Lc 11, 52.

350·8. Ez 3, 18 i 20, igual que al final del c. 332 (nota 332·17).

350·9. Aquí acaba la 19a. dignitat, començada al c. 303.

351·1. Dt 4, 6-8; 4, 12-13; 4, 20, més o menys arreglat a la seva manera.

351·2. Dt 26, 18-19.

351·3. Ex 19, 6, com al c. 40, § 3 (nota 40·6).

351·4. Amb totes les dignitats precedents (c. 206-350), com diu al començament d’aquest capítol.

352·1. Gn 25, 21-23.

352·2. C. 199, § 5.

352·3. Per exemple, al c. 195.

352·4. Dt 28, 44.

352·5. Ac 13, 45 i seg.

352·6. Pot ser *goiosa* (amb so inicial palatal) o bé *gojosa*. E *joyasa*, D *joyosa*, I *gojosa*.

352·6bis. CEDI ometen *malícia e*, però pel sentit (contraposició amb *bonesa*) sembla que *malícia* hi ha de ser; més aviat hi sobraria *durícia*.

352·7. Ps 17, 45-46. Enlloc no diu això el Salvador, als Evangelis. Potser és una referència a Mt 8, 11-12 (“Dico autem vobis, quod multi ab oriente et occidente venient, et recumbent cum Abraham, et Isaac, et Iacob in regno caelorum: filii autem regni eiicientur in tenebras exteriores...”.) o a Mt 21, 43 (“ideo dico vobis, quia auferetur a vobis regnum Dei, et dabitur genti facienti fructus eius”).

352·8. Gn 9, 27, igual que als c. 206, § 6 i 208, § 3 (notes 206·7 i 208·2). BED deixen espai per al capítol, C omissió i I no hi deixa espai.

352·9. C. 117-125.

352·10. C. 206, § 6 i c. 208, § 3 i seg.

353·1. Is 43, 18 i seg. Agafo la lliçó de I, que, seguint la Bíblia (“dracones et struthiones”), corregeix els manuscrits, tant la primera vegada com la segona. B *escursions* i *escurços*, C *escruses* i *ascurços*, ED *escursions* (D *escurcons* la segona vegada).

353·2. Jr 31, 31 i seg.

353·3. He 9 [i no pas 11, com diuen tots els còdexs amb lletres o xifres], 8, igual que al c. 204, § 3 (nota 204·3).

353·4. Sobre com aquest nom *Israel* correspon als cristians, veg. els c. 138-140. Dóna aquest mateix significat del mot als c. 138, § 2 i 140, § 1.

353·5. He 11, 17-19.

353·6. Sabbato Ante Quinquagesimam. Ad Vesperas. Ad Magnificat, Antiphona (*Breviarium Romanum*, Hiemalis, p. 326): “Pater fidei nostrae Abraham summus, obtulit holocaustum super altare pro filio”.

353·7. Gn 15, 6; Rm 4, 3; Ga 3, 6.

353·8. He 11, 1 i seg.

353·9. Aquest mot deu ser llatí: *repromissio*, *ōnis* ‘promesa de salvació, de redempció’.

354·1. Is 60, 1 i 3-6, com als c. 80, § 1 i 213, § 11 (penúltim). Només I diu *ad te*, com la Bíblia; els ms. ho ometen.

354·2. Za 2, 10-11.

354·3. Za 8, 22.

354·4. Com a la nota 308·6, sobre aquest rabí Salomó, interpretador jueu, veg. Jacques Berlioz, *Identifier sources et citations*, p. 73, i *Encyclopaedia Judaica*, vol. 13, p. 1558-1565: *Rashi (Solomon ben Isaac)*. Nicolau de Lira, a la glossa d’aquest fragment bíblic, cita rabí Sa., encara que no pas amb les paraules d’Eiximenis (*Glosa ordinaria*, vol. IV, f. 414vb; també a la *Biblia cum postillis*): “et dicit Ra. Sa. quod tot gentiles de omnibus linguis sequentur quemlibet iudeum conuersi ad iudaismum...”.

354·5. Tots els còdexs diuen *e deu e homens* (fora de C, que elimina *e deu*), prenent la xifra *deu* per *Déu* segurament. Pel que diu la Bíblia (Za 8, 23 i la glossa de Nicolau de Lira citada a la nota anterior), però, ha de ser *e deu hòmens*, amb la segona *e* sobrerera; també sembla que hi sobra el *que* de després de *ço és*, si no és que falta text.

354·6. ‘Seguici’ (*DCVB*, entrada *sequēla*, acc. 1).

354·7. Ps 18, 5.

355·1. Encara que tots els còdexs presenten aquesta forma, pel sentit ha de ser *preposàs*.

355·2. Ml 1, 10-11.

355·3. Epístola 53, de st. Jeroni “Ad Paulinum”, *De studio Scripturarum*, § 7, que fa de pròleg a la Bíblia (*Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, vol. I, f. 17mig): “Malachias aperte et in fine omnium prophetarum de abiectioe israel et vocatione gentium: Non est mihi ait voluntas in vobis: dicit dominus exercituum: et munus non suspiciam de manu vestra. Ab

ortu enim solis vsque ad occasum: magnum est nomen meum in gentibus: et in omni loco sacrificatur et offertur nomini meo oblatio munda”. Veg. també PL 22, 544-545.

355·4. ‘D’ara en avant’, aglutinació de *d’hui més* (DCVB, entrada *duymés*).

356·1. Als capítols anteriors.

356·1bis. En comptes de *disputar*, C diu *despertar*, ED *dissipar*, I *dissipar e a desemparar*. Tenint en compte les lliçons de B i C, es pot pensar en un *dispersar* (escrit amb *c*) de l’antígraf, encara que aquest mot no surt en tota l’obra ni els diccionaris el documenten tan aviat; de totes maneres, al *Glossari general lul·lià*, de Miquel Colom, hi ha l’adjectiu *dispersiu*, -iva ‘que dispersa, que separa en diverses direccions’, tret del *Llibre de meravelles*, II, 24: “E lo foch fa contre la aygua en quant és dispersiu”.

356·2. Dn 9, 26-27, igual que als c. 214, § 3 i 263, § 6.

356·3. Veg. la nota 214·6. La Vulgata diu *sexanginta duae*, i no pas *setanta-dues*.

356·4. Només I hi posa el verb *hagué*: deu corregir un error comú.

356·5. He 7, 12, igual que al c. 203, § 2 (nota 203·7).

356·6. Només I té la lectura del primer *preveratge* al segon.

356·6bis. Segueixo la lectura de I (*sacerdoci*), que deu corregir un error comú: BCE *sacrifici*, D *sacrifiçi*.

356·7. Al capítol anterior, § 2, per exemple.

356·8. Ex 32, 19 i seg.

356·8bis. BC acaben el nom d’aquesta obra en *-us*, ED en *-i* (abreujat).

356·9. Mt 22, 37-40.

357·1. Hi deu faltar text, perquè la frase no és ben resolta.

357·2. Nm 24, 1-9, igual que al c. 153, § 1.

357·3. Veg. el c. 153, § 4 i la nota corresponent (153·8).

357·4. Aquesta font, la *Summa* de Bradwardí (*De causa Dei*), ja ens ha sortit als c. 56, 57, 61 i, com a il·lustració d’aquest mateix fet, al c. 153, § 2 i següents. Vegeu-hi les notes corresponents.

357·5. Veg. el c. 153, § 3.

357·6. Mt 2, 14-15.

357·7. Jo 7, 31 i seg.; Jo 12, 9 i seg.

357·8. Jo 7, 46.

357·9. Mt 8, 5-13.

357·10. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 2, hom. 28 “Habita ad populum in basilica sanctorum Nerei et Achillei, die natalis eorum”, § 2, sobre Jo 4, 46-53 [que no és del centurió sinó del funcionari reial] (PL 76, 1211-1212): “...Redemptor vero noster ut ostenderet quia quae alta sunt hominum despicienda sunt, et quae despecta sunt hominum sanctis despicienda non sunt, ad filium reguli ire noluit, ad servum centurionis ire paratus fuit...”.

357·11. Sobre les cartes d’Abgar V, rei d’Edessa, a Síria, el testimoni més antic de les quals es troba a la *Història eclesiàstica* d’Eusebi de Cesarea, i com arriben a Occident i es recullen a la *Llegenda àuria* de J. a Voragine, vegeu *Apòcrifs del Nou Testament*, p. 293 i seg.

357·12. St. Simon i st. Judes (*Legenda aurea*, c. 159, p. 706; p. 566 versió catalana): “Legitur enim in ecclesiastica hystoria, quod praedictus rex Abgarus domino nostro Jesu Christo in hunc modum epistolam destinavit...”. Tots els còdexs deixen espai i només I hi posa *de*. Al ms. C una altra mà hi afegeix *de sant simon e iudes*.

357·13. És a dir: ‘defugis’ (DCVB, entrada *difugi*).

357·14. Mt 27, 19.

357·15. Mt 27, 54.

357·16. Dionís Areopagita (Ac 17, 34). Veg. el c. 153, § 5 i les notes 34·13, 52·9 i 115·17.

357·17. C. 125, § 3; 214, § 3; 259, § 2, i 263, § 2.

357·18. ‘Ambre’ (DCVB, entrada *llambre*, en què hi ha un exemple de st. Vicent Ferrer molt semblant).

358·1. Gn 27, 18-19 i Gn 48, 13-20.

358·2. Per exemple, c. 200, § 2 i c. 204, § 3.

358·3. Aquest *car* sembla que hi sobra i que, com altres vegades, comença la frase d’una manera i l’acaba d’una altra.

358·4. Com al c. anterior, § 3 i el c. 153, § 3.

358·5. Mt 4, 12-16.

358·6. Is 9, 1-2.

358·7. Jo 4, 7 i seg.

358·8. Jo 10, 16.

358·9. Mt 21, 5-7; Mc 11, 4-7; Lc 19, 33-35; Jo 12, 14-15.

358·10. Ps 147, 20.

358·11. Pel sentit, sembla que hi falta un *no*. L’inc. ho arregla traient el *no* anterior.

359·1. BC *iudici* (C amb la *u* convertida en *n* per una altra mà), E *judici*, D *jndiçi*.

359·2. Jo 4, 22.

359·3. Mt 10, 5-6.

359·4. Dues oracions imperatives negatives coordinades amb diferent temps verbal: futur (*irets*) i present de subjuntiu (*entrets*).

359·5. Mt 15, 24.

359·6. Mt 15, 23-28.

359·7. Jo 4, 9.

359·8. Ac 2, 7: “Nonne ecce omnes isti, qui loquuntur, Galilaei sunt...?”.

360·1. Tots els còdexs diuen *juheus* (amb diferents grafies), menys I, que ho deu haver volgut arreglar: *gentils*. Pel sentit sembla que hagi de ser això darrer o que falti un *no* davant del segon *juheus*.

360·2. C. 200, § 4 i 5.

360·3. Mc 16, 15. BI ometen *uniuersum*.

360·4. St. Jeroni, *Commentariorum in Evangelium Matthaei, ad Eusebium*, ll. 1, c. 10, v. 5-6 (PL 26, 62): “*In viam gentium ne abieritis: et in civitates Samaritanorum ne intraveritis: sed potius ite ad oves quae perierunt domus Israel*. Non est contrarius locus iste ei praecepto quod postea dicitur: *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti* (Mat. XXVIII, 19). Quia hoc ante resurrectionem, illud post resurrectionem praeceptum est. Et oportebat primum adventum Christi nuntiare Judaeis, ne justam haberent excusationem, dicentes ideo se Dominum rejecisse; quia ad gentes et ad Samaritanos apostolos miserit”.

360·5. ‘Acte d’obrir’ (DCVB, entrada *aperció*), com al c. 241, § 2. C és l’únic que té la bona lliçó; BI *aparicio*; ED *apericio*.

360·6. St. Joan Crisòstom, *Commentarius in S. Matthaeum Evangelistam*, hom. 52, 1 (PG 58, 517-519): “*Marcus autem ait, ipsum latere non potuisse; cum in domum venisset [...]* Si quis vero dixerit, Cur ergo qui discipulis dicit, *In viam gentium ne abieritis* (Matth. 10, 5), hanc ipse viam adit? primo quidem illud respondebimus...”.

360·6bis. L’incunable és l’únic que diu *preych* (BCED *prech*).

360·7. Verb en singular enmig de tots els altres en plural.

360·8. En aquest mateix capítol, al segon paràgraf.

360·9. C. 358.

361·1. Mt 20, 16.

361·2. Potser hi falta un tros o ha de ser *E* i no *En*. BC *en* (o *En*); ED *E axi en*; I *On*, que ho deu haver volgut arreglar.

361·3. L'incunable és l'únic que diu *maior*, amb la qual lectura la frase queda molt més ben acabada i paral·lela amb les altres.

361·3bis. Només E (*fou*) i D (*fon*) tenen aquest verb. L'inc. fa *es* la primera *e*, després de *David*.

361·4. Jm 2, 5.

361·5. Lc 15, 7.

361·6. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 1, hom. 19, § 6, “Habita ad populum in basilica beati Laurentii martyris, Dominica in Septuagesima” (PL 76, 1157-1158): “Certe cum Stephanus pro fide moreretur, Saulus lapidantium vestimenta servabat. Omnium ergo lapidantium manibus ipse lapidavit, qui ad lapidandum omnes exertos reddidit, et tamen eundem ipsum in sancta Ecclesia laboribus antecessit quem persequendo martyrem fecit”.

362·1. B *ensenyat*, ED *ensenya* en comptes d'*és ensenyat*. Al preàmbul B també diu *ensenyat* i tots els altres *es ensenyat*. Es podria interpretar *ensenya-t*, però seria una forma estranya comparada amb l'estil impersonal de cada indicació de començament de parts del llibre.

362·2. 1Pe 2 [i no pas *primer*, com diuen tots els còdexs, segurament barrejant-ho amb *primera epístola*], 7 i 9-10. Va comentant aquesta citació fins al c. 374 inclòs. L'inc. és l'únic que indica que l'epístola és la *primera*. També és l'únic que posa l'últim trosset: *nunc autem misericordiam consecuti*, que hi ha de ser, com indica el c. 374. Vegeu el comentari que fa A. Hauf d'aquesta quarta part, com a minitratat que conté en síntesi la tesi principal del *Primer*, a *La evangelització en el mundo levantino...*, p. 471 i seg.

362·3. Pren *ricor* en sentit plural.

362·4. Ps 138, 17: “...nimis honorificati sunt amici tui, Deus”.

362·4bis. CEDI ho posen amb article: *del cel e de la terra*.

362·5. Jm 1 [i no pas Pere com diuen tots els còdexs llevat de I], 18.

362·6. Ac 17, 28.

362·7. ‘Uneix’ (*DCVB*, entrada *aunir*, que remet a *unir*).

362·8. Mt 12 [i no pas 7, com diuen tots els còdexs amb lletres o xifres], 50.

362·9. Ps 81, 6.

362·10. 1Jo 3, 1.

363·1. Commemoració dels vius al cànon de la Missa (veg., per exemple, *Manuale Missae et officiorum*, a “Canon Missae”, § 2, p. XXV): “Memento, Domine, famulorum famularumque tuarum N. et N. et omnium circumstantium, quorum tibi fides cognita est, et nota devotio, pro quibus tibi offerimus: vel qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, pro se, suisque omnibus: pro redemptione animarum suarum, pro spe salutis, et incolumitatis suae: tibi que reddunt vota sua aeterno Deo, vivo et vero”.

363·2. Tots els còdexs diuen equivocadament *nos* en comptes de *vós*, potser per error d'anticipació.

363·3. Ap 1, 6.

363·4. C. 256, § 3.

363·5. Ex 19, 6.

363·6. 1Pe 2, 9.

364·1. Ps 141, 6: “Tu es spes mea, portio mea in terra viventium”.

364·2. Ps 72, 25.

364·3. B *aquella* [queda a final de línia]; C *aquella honor*; ED *aquella gloria*; I *aquella beneuyrança*. Agafo la lectura de I, que sol ser el còdex que s’assembla més a B, encara que també podria ser la de C. La de ED no és tan probable, perquè aquests manuscrits se solen allunyar més de B.

365·1. Passa de singular a plural o pren *poble chrestià* per plural. Només C fa *los ha* (BEDI *la*, és a dir: *l’à*).

365·2. C. 293.

365·3. B diu *les* en comptes de *lurs* (CED omet aquesta partícula). Malgrat que, per la lògica del pensament, sembla que hi hauríem de trobar *aprova*, deu voler dir que reprova les que els jueus aprovaven.

365·4. Dt 21, 23.

365·5. St. Bernat, *Sermones in Cantica Cantorum* [en comptes de *cantica*, BED diuen *canonica* i C *canonicam*; I rectifica], sermó 25, § 8 (PL 183, 902): “Quod cum ita sit, pulchre sponsa convertit sibi ad gloriam, quod ei pro opprobrio ab aemulis intorquetur; [...] Nil sibi gloriosus proinde putat, quam Christi portare opprobrium”.

365·6. 1C 1, 17 i seg.

365·7. ‘Olorós, aromàtic’ (DCVB, entrada *I.redolent*).

365·8. ‘Fa fugir’ (DCVB, entrada *fugar*).

365·9. Tots els còdexs presenten el mateix error: *ornada* en comptes de *ornat*.

365·10. In secundo Nocturno. Die iij. Maji. Inventionis S. Crucis (*Breviarium Romanum*, Verna, p. 429): “Adoramus te, Christe, et benedicimus tibi, alleluia. Quia per Crucem tuam redemisti mundum, alleluia”. Molt semblant, però amb *mort* en comptes de *creu*, a “Laudes. De SS. Sindone D. N. J. C. Feria vj. post Dominicam ij. Quadrag.” (*loc. cit.*, p. clxxxix): “Adoramus te, Christe, et benedicimus tibi. Quia per mortem tuam redemisti mundum”.

365·11. EDI *e la te*; BC *e*, que és la lectura correcta, com indica la citació de la carta als Corintis.

365·12. 1C 1, 20-21.

365·13. BC *enteniment*, que pel sentit sembla equivocació.

365·14. St. Gregori, *XL Homiliarum in Evangelia libri duo*, ll. 2, hom. 32, “Habita ad populum in basilica sanctorum Processi et Martiniani, die natalis eorum”, sobre Lc 9, 23-27 (PL 76, 1232-1233): “Quia Dominus ac Redemptor noster novus homo venit in mundum, nova praecepta dedit mundo. Vitae etenim nostrae veteri in vitiis enutritae contrarietatem opposuit novitatis suae. Quid enim vetus, quid carnalis homo noverat, nisi sua retinere, aliena rapere, si posset; concupiscere, si non posset? Sed coelestis medicus singulis quibusque vitiis obviantia adhibet medicamenta. Nam sicut arte medicinae calida frigidis, frigida calidis curantur, ita Dominus noster contraria opposuit praedicamenta peccatis, ut lubricis continentiam, tenacibus largitatem, iracundis mansuetudinem, elatis praeciperet humilitatem”.

365·15. *enueix* o *innueix*: veg. la nota 12·2.

365·16. Continua fent referència a la citació d’1Pe 2, 7 i 9-10, començada al c. 362.

366·1. L’incunable és l’únic que diu *dins*, segurament per correcció d’un error de *lectio facilior* (BCED *dies*).

366·2. Cf. el que diu del mateix st. Ambròs al c. 342, § últim.

367·1. Veg. el c. 88, § 2.

367·2. Llegiu *menats*, com diuen tots els altres còdexs.

367·2bis. Aquí *envers* deu tenir el sentit de ‘contrari a, inversament a’, sentit pròxim al que trobem al *DCVB* (entrada 2. *envers -ersa*) i en l’expressió *a envers* ‘inversament, al revés, de manera capgirada’ (Miquel Colom, *Glossari general lul·lià*, vol. II, p. 164).

367·3. B *umcle*, *unicles*; CED *viricle*, *viricles*; I *vnicle*, *vnicles*. Per tant, és *vericle* ‘beril·le’ (*DCVB*, entrada *vericle*, acc. 1, i *DECat*, entrada *vericle*, vol. IX, p. 169, que documenta aquesta paraula el 1420, data posterior a aquesta del *Primer*). Veg. l’article de Jordi Bruguera sobre aquest mot: “Mallorquí *vericle* (castellà *viril*): una proposta” (*Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, vol. I, 1997, p. 423-425).

367·4. 2C 3, 13-16.

368·1. Is 30 [i no pas 19, com diuen BCDI amb lletres o xifres], 26.

368·2. Nicolau de Lira, al comentari a Mt 12, 31 (*Glosa ordinaria*, vol. V, f. 42v esquerra): “*Ideo dico vo[bis]*. Declarata phariseorum falsitate...”. A la glossa de Walafriid Estrabó no hi és.

368·3. Sa 2, 21-22.

368·4. ‘Noves, notícies’ (*DCVB*, entrada *l.novella*, acc. 1).

368·5. Sembla que ha de dir *durarà* encara que a tots els còdexs hi ha *derrera*, segurament error de l’antígraf comú per mala lectura paleogràfica, relativament fàcil (amb interpretació de la segona cama de la *u* de *durara/durera*, si és un xic separada de l’altra, com una primera *r*). L’inc. mira d’arreglar-ho afegint *crexera mes e mes e sera maior* entre *contínuament* i *fins*.

368·6. Només I diu el mot *divinal*, que sembla que hi ha de ser perquè tots els punts acaben amb final memorístic (*-al*).

369·1. Per a aquest capítol, vegeu els articles de D. J. Viera *The Treatment of the Jew and the Moor in the Catalan Works of Francesc Eiximenis*, “The Names of God in the Catalan Works of Francesc Eiximenis” i “Obras atribuidas a Francesc Eiximenis en el manuscrito 15-49 de la Biblioteca Capitular de Zaragoza”. El segon text d’aquest manuscrit de Saragossa és el c. 369 del *Primer* (que Viera transcriu a les p. 183-184, *BSCC LXII*, 1986), molt escurçat i amb algunes petites diferències (veg. l’annex amb la meua transcripció); comença al principi i acaba a la nota vuitena (de la setena, només diu “la VII^a nota”). Malgrat les diferències, sembla que segueix I (*Mosse*, § 1; *per arbaaochiot*, § 2; *altra manera se scrivia e per altra [manera] se legia*, § 6). Vegeu, així mateix, sobre aquest capítol i el següent, i altres autors que tracten d’aquest tema, *La evangelización en el mundo levantino...* (p. 465 i seg.) d’A. Hauf i “Ramon Martí in context: the influence of the *Pugio fidei* on Ramon Llull, Arnau de Vilanova and Francesc Eiximenis”, d’Alexander Fidora (p. 391 i seg.).

369·2. El ms. de Saragossa diu *Pugio contra judeos* (veg. l’annex). Es tracta, doncs, del *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos* de Ramon Martí, el qual a la 3a. part, dist. III, c. 2, § 1 (p. 641) parla d’aquest nom de Déu, *Tetragrammaton*, per provar que el Messies és Déu. Als mateixos part, dist. i c., § 9 (p. 648) en parla més i cita Maimònides, del qual transcriu mots en hebreu: “...In quam praemittendum est id, quod a R. Moseh Ben Maymon in libro directionis perplexorum, quem ipsi vocant Moreh hannebochim, c. 61, part. 1...”. També hi trobem aquest raonament dels noms de Déu: “Omnia nomina creatoris benedicti inventa in libris omnibus derivata sunt ab operibus, et hoc minime latet, praeter unum nomen quod est...” (p. 649). Aquesta explicació, amb les mateixes citacions de “Raby mosse in libro direccionis perplexorum...” i “R. magister in pugione”, encara que no pas amb el mateix ordre, és a *In Pentatheucum Moisi* de Ponç Carbonell quan parla del c. 6 de l’Èxode (f. 52v-53v).

369·3. Aquesta obra de Maimònides, doncs, deu ser la *Guia dels perplexos* o *Moreh hanebukim*, citada per Ramon Martí (veg. Josep Ribera, “La polémica sobre la *Guia de los perplejos* en Cataluña y Provenza”, *Anuario de Filología*, 12, 1986, p. 73).

369·4. Ex 6, 3. Només I (i el ms. de Saragossa) té la lliçó de la Bíblia, que és la que segueix la traducció i, per tant, la que agafo (BD *nolui indicare*, C [*Jolui iudicara*, E *Nolui iudicare*).

369·5. Glossa de Nicolau de Lira [no pas a Walafriad Estrabó] a Ex 6, 2-3 (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 135v, 1a. col.): “Item hoc nomen adonai [...] sed ibi est nomen domini tetragrammaton...”. També hi cita “Ra. Moyses loquens de diuinis nominibus”. Veg. del mateix Nicolau de Lira la *Disputatio [...] contra perfidiam iudeorum* (f. 2r de la 2a. part: fulls no numerats): “Patet igitur ex predictis quod nomen domini tetragrammaton non dicitur de aliquo nisi de deo vero [...] dixit rabby moyses in libro directionis perplexorum dicens expresse quod omnia nomina diuina deriuata sunt ab operibus diuinis preter nomen tetragrammaton quod est appropriatum altissimo creatori. et secundum ipsum solum denotat diuinam essentiam cum proprietatibus suis intrinsecis. Cetera autem nomina diuina imposita sunt ab operibus diuinis. sicut patet de hoc nomine heloy et adonay...”.

369·6. Segons D. J. Viera (“Obras atribuidas...”, p. 183, nota), aquesta paraula deu ser “Shem ben Arba’ Otiyyot” (‘nom de quatre lletres’), nom de Déu que apareix als antics textos rabínics i que significava el *tetragrammaton* o nom quadriliteral.

369·7. Ex 3, 14.

369·8. Al *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos* (p. 650) hi surt *Shemhamephoras*, encara que no sembla pas que sigui la font directa, que deu ser Ponç Carbonell (veg. el capítol següent al final). Al ms. de Saragossa no hi ha aquest fragment.

369·8bis. Peter Blesensis (Peter de Blois) a *Contra perfidiam Judaeorum*, c. 5 (PL 207, 833) també fa servir un argument semblant del d’aquesta terça nota per a defensar la Trinitat, però no sembla pas la font d’Eiximenis, perquè va per un altre camí. Tampoc no segueix el raonament del *Dialogus contra Judaeos* de Pere Alfons (PL 157, 611), com pensava D. J. Viera (“The Names of God in the Catalan Works of Francesc Eiximenis”, p. 43), tal com diu Alexander Fidora, “Ramon Martí in context: the influence of the *Pugio fidei* on Ramon Llull, Arnau de Vilanova and Francesc Eiximenis” (p. 392-393), que indica com a font de set de les vuit notes d’aquest capítol el *Pugio fidei* de Ramon Martí, 3a. part, dist.III, c. 4.

369·9. Aquesta nota també és a la Glossa de Nicolau de Lira, d’on treu, així mateix, les citacions de st. Agustí i de la Bíblia (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 135v, 2a. col.): “Secundo ostendit ei clarius quando in raptu ei concessum est videre diuinam essentiam nude et clare: secundum quod dicit Augustinus .xij. super Geñ. et ad Paulinam in liber de videndo deum. Hoc etiam videtur per hoc quod dicitur Nume. xij...”. Les citacions de st. Agustí són *De Genesi ad litteram*, ll. 12, c. 27 (PL 34, 177-178) i *De videndo Deo liber seu Epistola 147, Ad Paulinam*, c. 13, § 32 (PL 33, 610-611).

369·10. Nm 12, 7-8.

369·11. Gn 46, 3; Gn 17 [i no pas 18, com diuen tots els còdexs], 1; Gn 15, 7. Continua posant-hi les citacions que hi ha a la Glossa (*Glosa ordinaria*, vol. I, f. 135v, 2a. col.), però aquí, potser perquè hi ha un salt, en falta una i per això amb la segona hi explica la tercera: “sed vsus est nomine vel potius significato nominis importante respectum ad creaturam: sicut Geñ. xlvj. a. dixit iacob: Ego sum fortissimus deus patris tui. et Geñ. xvij. a. dixit abrae: Ego dominus omnipotentes ambula coram me etc. vnde et Gñ . xv. [...] Ego dominus qui eduxi te de hur chaldeorum...”. A Gn 15, 7 diu *de Ur Chaldaeorum* i no pas com la traducció d’aquí: *del foch dels caldeus*.

369·12. B *atansar*, C *atancar*, ED *atançar*, I *attentar*, ms. de Saragossa *accentar* (veg. l’annex); Viera (“Obras atribuidas...”, p. 185) diu *atrencar*. Fora de la forma del ms. de Saragossa, *accentar*, ‘accentuar’ (Labèrnia), no he trobat documentats aquests mots, però interpreto que deu voler dir *atensar*, en el sentit de ‘fer tens, accentuar’. Només C parla del vell testament; els altres diuen *nouell* (BEDI).

369·13. Tots els manuscrits salten d’igual a igual i falta, per tant, la lliçó de I, que segueixo: *scriuiua e per altra manera se*. Al ms. de Saragossa: *scriuiua e per altra se*.

369·14. Només C escriu *dàlet*. BEDI *delech*; el manuscrit de Saragossa *deleth*.

369·15. L' *Encyclopaedia Judaica* (vol. 7, p. 684, entrada *God*) fa referència a aquests noms de 12 lletres i de 42 lletres, però indica que Rashi (Salomó ben Isaac) afirma que s'han perdut. Veg. Alexander Fidora, "Ramon Martí in context: the influence of the *Pugio fidei* on Ramon Llull, Arnau de Vilanova and Francesc Eiximenis", p. 395-396.

369·16. B *dels qual*, CED *del qual*, I *dels quals*. Agafo aquesta darrera lliçó pel sentit, encara que també podria fer referència a *pres per un nom*.

369·17. 'Sensates' (DCVB, entrada *sensat*, -ada).

369·18. 'Mancada de seny' (DCVB, entrada *3.fat, fada*, acc. 1).

369·19. 'Que no es pot torçar' (veg. la nota 1·3).

370·1. Is 52 [i no pas 51, com diuen tots els còdexs; C corregit per una altra mà], 6.

370·2. Lc 24, 25 i seg.

370·3. Jo 17, 6.

370·4. Mt 28, 19.

370·5. 'Establerts' (DCVB, entrada *assetiar*, acc. 1).

370·6. Veg. el c. 315, § 2.

370·7. La *Glosa ordinaria* de Nicolau de Lira, segurament el mateix c. 6 de l'Èxode que deia al capítol anterior (veg. les notes 369·5 i 369·9). B no deixa espai per al capítol; I sí (als altres tres hi manca aquest fragment). A la biblioteca d'Eiximenis hi consten dues parts d'una *postil·la* de Nicolau de Lira (veg. Jacques Monfrin, "La bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)", *Studia bibliographica*, p. 260 i 285).

370·8. Ponç Carbonell, *In Pentatheucum Moisi*, parlant del c. 6 de l'Èxode (veg. el final de la nota 369·2). Sembla, doncs, que Eiximenis no llegia el *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos* directament, sinó que el coneixia pels comentaris de Ponç Carbonell.

370·9. Maimònides, com al capítol anterior al començament.

371·1. Continua el que havia començat a l'últim paràgraf del c. 368: els set secrets o misteris tancats "sots la vella lig", el primer dels quals començava al c. 369. Aquest és el segon; i els continua als dos capítols següents (372 i 373).

371·2. Encara que no és exacte (no hi diu això d'Adam), potser es refereix a *De Sacramentis christianae fidei* d'Hug de Sant Víctor, ll. 1, part 8, c. 11 (PL 176, 312 i seg.): "...Sed Dei providentia quae hunc ad salutem disponebat sic iustitiae rigorem per misericordiam temperavit [...]. Itaque tunc ab ipso mundi exordio sacramenta salutis suae homini proposuit quibus eum ab exspectatione futurae sanctificationis consignaret, quatenus ea quisquis fide recta et spe firma propter obedientiam institutionis divinae perciperet, etiam sub iugo positus ad consortium libertatis pertineret. Proposuit itaque edictum suum informans hominem et erudiens, ut quicumque eum salvatorem exspectare eligeret...". La part 10 d'aquest llibre parla de la fe (veg. especialment el c. 6: "An secundum mutationes temporum mutata sit fides"), que sempre ha estat la mateixa encara que hagi tingut maneres diferents.

371·3. Per exemple, Rm 5, 12.

371·4. C. 271-291.

371·4bis. C *la feta*, EDI *la ha feta*. Segueixo la lliçó de B, que deu ser la bona (pot ser que CEDI interpretin una *r* d'un original *fera* com a *t* i EDI, a més a més, corregeixin la grafia).

371·5. Sa 2, 22.

371·6. Mt 11, 25.

371·7. Jb 28, 11, com al c. 338, § 1.

371·8. Jo 15, 15.

372·1. Al capítol anterior.

372·2. ‘Vellegassa, vellota’, pejoratiu (*DCVB*, entrada *vellegàs, -assa*).

372·3. C fa present de subjuntiu (*vegen*), que lligaria amb un present d’indicatiu anterior: *tanca en comptes de tancà*.

373·1. A *De natura boni contra Manichaeos*, només hi ha un fragment del c. 8 que podria ser-ho, encara que no hi diu això (PL 42, 554 i BAC 21, p. 986-987): “Sed quia pro modo et specie sua etiam ipsa bona sunt, nec esse quamvis minora et minima bona, nisi a summo bono Deo potuerunt, sic ordinata sunt, ut cedant infirmiora firmioribus, et invalidiora fortioribus, et impotentiora potentioribus, atque ita caelestibus terrena concordent tanquam praecellentibus subdita”.

373·2. Ac 10, 34.

373·3. Per exemple, al c. 353.

373·4. Dt 27, 26.

373·5. Ps 108, 28: “Maledicent illi, et tu benedices”.

374·1. Reprèn i acaba el que havia començat al c. 362, § 1, amb la citació 1Pe 2, 10.

374·2. BI *lo dit sanct pare*.

374·3. Ps 32, 12.

374·4. Ps 99, 2 i final del 3.

375·1. C. 206-361.

375·2. St. Gregori, *XL homiliarum in Evangelia libri duo*, veg. la nota 8·7.

375·3. ‘Comparèixer’ (*DCVB*, entrada *comparer*).

375·4. *Legenda aurea*, c. 18, “De sancto Macario” (p. 101; p. 45 versió catalana): “Quodam die sanctus Macarius caput defuncti reperit et, dum orasset, interrogavit illud, [...] et ultra Judaeos suntne aliqui profundiores? Cui ille: profundiores omnibus sunt falsi christiani, qui Christi sanguine redempti tantum pretium parvi pendunt”.

375·5. Encara que en aquest text és força diferent, deu ser, almenys el començament, *Sermones*, sermó 21, “In Nativitate Domini nostri Jesu Christi I”, c. 3, al final (PL 54, 192-193; traducció catalana a Lleó el Gran, *Sermons*, p. 71): “Agnosce, o Christiane, dignitatem tuam, et divinae consors factus naturae, noli in veterem vilitatem degeneri conversatione redire. Memento cujus capitis et cujus corporis sis membrum. Reminiscere quia erutus de potestate tenebrarum...”.

375·6. ‘Allà dalt’, com a la nota 324·7.

376·1. Jb 7, 1.

376·2. St. Agustí, *Retractationum*, ll. 2, c. 18 (PL 32, 637-638): “Ubi cumque autem in his libris [*De Baptismo*] commemoravi (*Lib. 1, c. 17; lib. 3, c. 18; et lib. 4, cc. 3, 4*), *Ecclesiam non habentem maculam aut rugam* (*Eph. V, 27*); non sic accipiendum est quasi jam sit, sed quae praeparatur ut sit, quando apparebit etiam gloriosa. Nunc enim propter quasdam ignorantias et infirmitates membrorum suorum, habet unde quotidie tota dicat: *Dimitte nobis debita nostra* (*Matth. VI, 12*).”, com al c. 160, § 2 (nota 160·7).

376·3. Ef 5, 27, com al c. 40, § 10.

376·4. ‘Molt fortes, dures’ (com abans: notes 39·5, 278·2).

376·5. Mt 6, 13 i Lc 11 [i no pas 10, com diuen tots els còdexs amb lletres o xifres], 4. En aquest segon només hi ha la primera frase.

376·6. A partir d’aquí I es diferencia dels altres: “Lo qual dit primer libre a suasio consell e instancia del molt reuerend mestre mosen johan ruys de corella mestre en sancta theologia zelant la salut deles animes es stat tret o empremtat del dit libre appellat crestia: lo qual es en la libreria del monestir de frares menors dela jnsigne ciutat de valencia per lo humil

empremtador Lambert palmart Alemany. E fonch e es stat complit o acabat en la dita ciutat de valencia lo ·xxviii· dia de Giner ·Any ·M·cccc·lxxxiii·”.

376·7. Als ms. C i E hi ha un colofó. C: “ffon acabat lo present libre ha xxx del mes de maig del any de nostre senyor ·M·cccclv per mans den anthoni gabriel saulina”. E: “Ffinito libro sit laus et gloria christo. Quj scripsit scribat semper com [*sic*] domjno viuat. Amen. S. katerjna ora prome addominum ihesum christum sponsum tuum. Amen”.